

ЖУРНАЛ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

ЗАСНОВНИКИ:

НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА
ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ

ТОВАРИСТВО
З ОБМЕЖЕНОЮ
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ
«ЖУРНАЛ «КИЇВ»

Видається з 1983 р.
Ресстраційне свідоцтво
КВ №5487 від 18.09.2001 р.

Головний редактор
Теодозія ЗАРІВНА

Редакційна колегія:
Олександр БАЛАБКО
Федір БАЛАНДІН
Василь ГЕРАСИМ'ЮК
Василь ГОЛОБОРОДЬКО
Сергій ГРАБАР
Григорій ГУСЕЙНОВ
Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Тарас КРЕМІНЬ
Петро ПЕРЕБИЙНІС
Михайло СИДОРЖЕВСЬКИЙ
Василь СЛАПЧУК
Дмитро ЧИСТЯК

ЗМІСТ

ПРОЗА

- 2 Василь ГОРБАТЮК. КРУЧІ. Роман
63 Олександр БАЛАБКО. ГОГОЛЬ У ТЕНЕТАХ
І ПУТАХ. СМЕРТЬ. Продовження
109 Іван ЧЕНДЕЙ. ЩОДЕННИК. Продовження

ПОЕЗІЯ

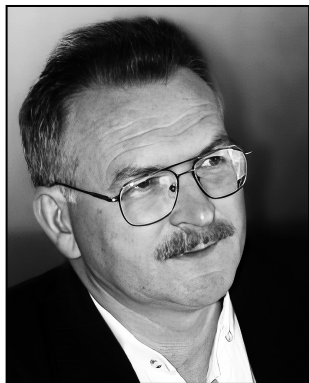
- 47 Віктор ТЕРЕН. ЛЮБОВ І СВОБОДА
94 В'ячеслав ГУК. НА КАМІНЬ ОБЕРТАЄТЬСЯ
ВОДА...
101 Юлія БРОВАРНА. З НЕЗМІННОГО
124 Анатолій КРАТ. ГУСТОГО ЧАСУ КРУГОВЕРТЬ
Література і світ
136 Європейська академія наук, мистецтв і літератури
представляє: Юрі ТАЛВЕТ, Енріке СОЛІНАС, Маріко
СУМІКУРА, Гашпер МАЛЕЙ
145 Калина-Ізабела ЗЬОЛА. ФЕСТИВАЛЬ ПОЕЗІЇ У
ГВАТЕМАЛІ
152 ПІСНІ ВАВИЛОНУ. Антологія сучасної зарубіжної
поезії
«Київ» про Київ
159 Юрій МОСЕНКІС. ДАВНЬОКИЇВСЬКА
ТРАДИЦІЯ ЯЗИЧНИЦЬКОЇ ПОЕЗІЇ: СПРОБА
РЕКОНСТРУКЦІЇ

КРИТИКА

- 165 Олександр ЄРЕМЕНКО. ДОВГЕ ПОВЕРНЕННЯ

МИСТЕЦТВО

- 172 Борис БУРЯК: «РОБИ, ЩО ПОВИНЕН...»

Василь ГОРБАТЮК

КРУЧІ

РОМАН

Книга друга¹
КРЕМЕНІЮКИ
Частина перша

САМА ІЗ СОБОЮ

Вже навіть коли підводи висунулись розкислою після дощу дорогою на пагорб, сюди, в долину, де зосталась Ярина, ще долинала пісня. Та ось зник за блідо-зеленим пшеничним овидом один віз, обсаджений з боків доярками, скотився за обрій другий — і обірвалися дзвінки жіночі голоси.

І сонце за тим же пагорбом, тільки трохи далі праворуч, на захід, пропало, як ті підводи — югнуло, здається звідси, з долини, за край землі.

Ярина зосталась у таборі сама. Ступилася з грузької дороги — тепле рідке болото пролізло поміж пальці босих ніг — збочила на мокру траву. І поки, обминаючи широкі плячки коров'яків, розм'яклі після дощу, дійшла до худоби, ноги вимились у довгому густому волокотті придорожного споришу, що куцився попри коров'яче тирловисько.

Корови — з мокрими, паруючими після дощу спинами, з темними слідами патьоків з хребтів по боках униз до черева — вибирали з кострубато збитих із довгих жердин ясел рештки мішанки — вечірньої своєї пайки. Махали рогатими головами, дзвякали ланцюгами в ясла, гучно видихали роздутими ніздрями повітря, хльостали мокрими хвостами по своїх і чужих боках — відганяли мух, що, притихлі в дощ, знову напасілись на худобу.

Під навісом, блазенько накритим гіллям з уже зів'ялим листям, залекало теля — і Ярина підійшла туди, сперлась ребрами долонь на мокру лату. Ні, не скоїлось тут з маленьким нічого — якесь, бідне, плаче за матір'ю.

Ех, забудь за неї, рідну. На твоє нещастя, привела вона тебе на світ цей колгоспним, а не домашнім. І чекає тебе тяжке, нестерпне колгоспне життя. Не знатимеш ти ні ласки, ні догляду, не будеш ситим, напоєним, обігрітим. Перегін замість солоденького молочка теплого, потім січка, ледь перетрушена силосом чи жомом, пучок сіна чи конюшинки попаде коли, а коли й ні, трохи якоїсь влітку зеленюхи, гички восени — ото й

уся їжа твоя. Не зазнаєш розкошів, а знатимеш лайку, бучки й батоги по ребрах, голод, холод, спрагу. І як дасть Бог, виростеш, — доїтимуть, доїтимуть, доїтимуть... День і... ніч.

Господи, до чого ж дійшло вже!.. Ну чом би це зараз і їй, Ярині, та не сісти разом з усіма на підводу, не поїхати додому, дорогою далекою до пісні гуртової додавши і свій несміливий голос? Та повечеряти з мамою разом у хаті, та й на ліжко своє дівочке (ах, дівочке, вже двадцять дев'ять років — і все дівочке!) спати лягти. Та ні, не поїхала. Бо ж тільки заснеш, тільки очі сплющиш, сон перший чи побачиш, чи ні — а вже вставати пора. Прокидайся посеред ночі — і йди доїти! Бо мало їм, мало три доїння денного — давай ще вночі молоко!.. Бо знають лишень одне — давай, давай, давай!..

Палички за трудодні в конторі їм ставлять, відмічають справно, чи була та людина при ділі, чи ні, а грошей то ні копійки не дають, хліб весь із колгоспної комори — скільки б не намолотили! — забирають під мітлу, м'ясо, молоко, вовну, яйця, коноплі, мед, яблука, сливи — все давай, давай, давай!.. Як у прірву! В бездну!!!

І все мало, мало, мало!.. Мало м'яса, мало яєць, мало молока... Що не день, то якісь тут збори, якісь підсумки... «Надої впали... Яйця впали... В районі відстаєм... В області район у хвості...»

Додумались: четвертий раз — уночі! — доїти!

Тут і три тих дойки спробуй видужати, за п'ять кілометрів од села до табору літнього аж у Березину, в таку світоту, щораз доплуганься, то ще й на другу годиноньку ночі добирайся. А потім — на сім ранку!..

Просила подругу свою по корівнику, а тепер по табору — Сяню Цмикалову: «Литаймося хоч ниньки в таборі — перекохнемо до тої дойки нічної. Як же серед ночі в таку болотнечу сюди добиратися?» — «Ні, каже, туди підводою заїдемо, а назад уже якось... А вдома хай і не зроблю нічого, то хоч на дитину гляну — як воно без мене там з мамою?»

Поїхала Сяня. Без чоловіка залилася — з фронту весь побитий, в шпиталях порізаний прийшов, то й не протягнув довго, — зате, бач, Сяня дитину має, не билиною живе. А вона й досі одиначкою. То що їй вдома у ліжку одній, що тут у будці на тапчані передімати... Зате хоч болото серед ночі туди й сюди не буде місити...

Мекай, телятку, мекай, плач. Колгоспне ти — колгоспні й ми. Кожен сам не свій, у руках чужих, в чужій волі. Хто думає про ніч твою безсонну, про дорогу далеку? Дій, давай молоко, піднімай показники для «сводки». Та що там людей — худобу хоч би пожаліли!.. Де ж та корова молока стільки набере? Розкудорхаєш її вночі, розтривожиш — і вицяпнеш якусь літру. А вранці з дійницею і не підходь — нема у вимені ані краплі. Але хіба ти скажеш що проти? «Що, савецька власть не наравиця?» І зразу знайдуть на тебе управу. Так що веліли вночі доїти — дій, бо мусиш!

Померхла, згасла прозолоть пшениці на пагорбі за берегом. Лиш кілька хмарин довгастих ще тримали на собі червонаві відблиски сонця. Густі клубовиська мошки зумкали над купами гною позаду прив'язаних рядами корів. Цвіркуни з поля сюрчали один з-перед одного — перегукувались чи сварились...

Корови жували жуйки — такі трохи напаслись по берегах, а ще під'їли мішанки на вечірне доїння. Деякі вкладались в витовчену під собою землю, торішньою соломою-потерухою притрушену, важко зітхали й теж — уже навлежачки — ремигали. З-за огорожі під навісом білили зірочками на лобі й латками на боках телятка — видивлялись на корів крізь широкі пройми поміж латами.

— Лягайте вже й ви спати, дурненькі! — гукнула Ярина.

Сама ж зайшла у збиту з дощок будку — від дощу дояркам сховатися, — з хустини своєї шерстяненької вимотала крумку хліба, з кутка під лавкою дістала кварточку, накриту лопухом — з молоком: приховала від вечірнього доїння. Сутінки сповнили будку, але світити газову лампу, що висіла на цвяшку при стіні, не хотіла.

Примостилась край грубо збитого столу на широкій лавці з купами дійниць — одна в одній — у куті, жувала зачерствілий житній хліб, запивала вже не теплим молоком. Усміхнулась подумки сама до себе: згадала слова колишнього голови колгоспу їхнього — Докіїна: «Жіночки дарагусінкі, девчата, патерпіте, патерпіте... Будете, будете жись щасливо ещю! Хлеб есть будете белый!»

За ті слова кепкувано, без довіри дивились на нього люди. Білий хліб... Та не може такого бути!.. Онде чорного — й то ніколи не наїсишся вволю...

«Білий хліб їсти будете! — повторював, натискаючи на отой «белый». — Потерпіте только...»

Терплять... Де вже терпила того тільки взяти? Орють, сіють, жнуть, молотять — а ті все вивозять. Гарують люди в дармицю, а самі з городів тільки й живуть. Добре, як у кого трохи більше... А то ж скільки тої латки? П'ятнадцять-двадцять соток. І коли до нього руки докласти, як усе тут, усе на роботі? Кожного дня — в будень і свято. А це вже й уночі... «Потерпіть... потерпіть...»

Наїстися не наїлась, а живіт від хребта відірвала. Тепер місце для сну треба знайти.

Надворі теж уже сутеніло. Долиною вздовж річечки з рідкими кущами верболозу сивіли довгі басамуги туманцю. Крізь них через місточок переїжджав конем, запряженим у каламашку одноосну сторож табірний — Микола Ярмошко. Хоч хто його тепер Ярмошком називає? А сказати по-вуличному — язик не повертається. Чоловіки здебільшого то ріжуть прямо. Руками, правда, розводять, регочуть: «А що зробиш — так його прозвали».

Ярмошків у селі ого скільки! І Миколів аж три — спробуй розбери. То ж кожен своє прізвисько має. Той Бучків, той Кучкудант, а цьому ж як вліпили!.. Хоча — сам винен.

Зроду сухорукий на лівицю, та ще й глухуватий, Микола ні до якої роботи колгоспної не годен був, то ставили його сторожем — здебільшого до худоби: взимку на фермі, а як приходила весна — в таборі. Тут, у Березині, чи в Кругляку, чи на Футорі — як якого літа.

Років кілька тому їхав Микола, як оце, коником у табір, а до каламашки однокінної прив'язав іззаду собаку — щоб не одному в таборі далекому ночувати, хоч якусь живу душу — не рогату — коло себе мати.

Їхав Микола й на пса не оглядався. А тому за колесо мотузка зачепилась, та й потягло його — все дужче й дужче намотує. Може, той собака бідолашний і подавав голос, певне ж, скавучав, та хіба ж глушман почує?

Прийжджає до табору, а доярки з фуражирами додому вже зібралися, зустрічають сторожа та й пальцями на його ж колесо показують: «Подивись на собаку свого! Задушив!»

Микола глянув — очі витріщив, — та й рукою махнув: «А, п...ц йому!..» Нема, щоб сказати «кінець», чи «хана», чи «капець», чи «гамба», чи «капут» — ні, він оте «п...ц». Усі так і попадали з реготу. А Миколу з того дня так і прозвали: «П...ц». Іноді, щоб не казати прямо, обходять це ну геть нікудишне слово: «А той... з прізвиськом... таким... глупосним».

Сторож зупинив коня перед будкою, поволі стягнув своє довге тіло з візка — високий, худий, лозинястий, з обвислою під лівим боком рукою. Та навіть такого, знівеченого не війною, а при з'яві на світ з утроби матеріної — й того підібрали. Одарка

— трохи клишонога, трохи гугнява, незугарна дівчина — не дала самітником зостатися. Вийшла за нього, і вже потім, як до нього прізвисько таке пристало, й вона стала П... цихою.

А що вже казати про тих, хто повернувся з фронту... Та що там їх назад у село прийшло, як зразу, ще свіжих, тільки-но з дому забраних, невмілих, без хоч якоїсь пукавки в руках, кидали в «ура!» на окопи німецькі? Під кулемети, під снаряди і міни. Кому поталанило, то й додому прибився — чи каліка, чи контужений, а таки живий. А скільки ж тут, у селі, жінок і дівчат, самих на себе полишених!.. Ото тільки яка розжилась хоч на дитину від оточенця, яка в Німеччині, яка вже коли фронт переходив, а то гай-гай яких удів та одиноких, не відданих зовсім нікому й досі...

— Добрий вечір! — привітався з Яриною Микола гучно — щоб самому свій голос почути. — На нічну дойку лишилася?

— Не хочеться болото місити серед ночі.

Микола кивнув стовбатою головою — чи розчув, чи так здогадався — й одною рукою — ліва сама не піднімалась — почав розпрягати коня.

Сторож — хоче він того чи ні — мусить за худобою наглядати: щоб не одірвалася яка товарина, в ланцюг не заплуталась і не задушилась, як той собака Миколин, то Ярина вільно вступила до будки, залишивши табір на цього... ну... із словом негарним...

У будці зовсім уже темно. Помацки лягла на вимощений сіном і прикритий рядном тапчан дерев'яний, підмостила під голову хустку й складені одна на одну долоні.

Заплющила очі — швидше б заснути. Та не запала тьма перед зором: то грали прозолотою досягаючі пшениці, то гойдалися у неквапній ході сідласті спини корів, що брели на пасовисько, то мигтіли білі дзюрки молока з дійок, здіймали вгору пухку молочну піну у відрі...

На доїнні тому щоденному стількиразовому заснула — на доїнні й прокинулась.

— Доїти вставай, Яринко! — почула над собою голос.

Зі сну не могла прийти до тями, розгледіться у нічній пітьмі.

— Доїти, доїти!..

Та це ж Сянин голос. Ось і постать її проти віконця видніється.

— Ти вже прийшла, Сяню?

— Прийшла? Припленталась! — сердито озвалась та. — Болото за підощвами рветься, нічого під ногами не видно. А пропади ти пропадом з такою роботою! Вже й вночі спокою нема. Ні собі, ні худобі!

У нічній темряві надворі, мов привиди, снували сірі постаті доярок. Брязкали дійниці й ланцюги, ляскали долоні по коров'ячих спинах («Вставай, бо дуб'якою ти встанеш!»), дзюрчала сеч з піднятих на ноги корів, гучно ляпали коров'яки.

— А видоїло б вас на той світ! А щоб вас мордувало так, як ви оце нас із худобиною цею мордуєте, — чулися злі приглушені голоси. — Стій, щоб ти каменем стала!

— Дзінь Дзінь! — перші дзвінки дзюрки у дно дійниці.

— Бур! Бур! — у збиту молочну шуму.

— О, вона вже надоїлась! Літру молока дала, а ти мусиш цілу ніч товктися! А щоб вам те молоко в горлі стало!.. Щоб залило й дихнути не дало!..

Ярина підняла й подоїла тільки дві корови: їх лишила недосними ввечері. Взяла літрів по три — аби очі замилити начальству. Якби ж увечері всі дванадцять видоїла, а зараз попіднімала — більше й не нацяпала б, а тільки худобу розколошкала. Та й що вона зранку після цього дасть? Он уже на сході й небо просвітлішало, і Великий Віз перекинувся — скоро знов за дойку! Просто пекло якесь, а не доїння! А ще ж приїдуть

завтра — і голова, і парторг, і завфермою: «Молоко впало... Підняти надої!..» А на вила вас би підняло всіх разом!..

Нічне доїння було коротким: доярки, одна до другої не приглядаючись, ніби й не бачачи, що коїться довкола, подоїли по дві-три корови — хто скільки лишив звечора — позливали молоко в один бідон — так і не налляли повний. Напівсонна обліковець Катерина позаписувала надої кожної до свого журналу — і всі порозходились. Одні мовчки або ж лаючись поплентались розкислою дорогою на пагорб — добиратися додому, інші шукали собі місця в таборі: в будці чи на розсунутій купі солом'яної мерви — підстилки для корів. Падали й засинали — раненько знову доїння.

Ярина застала тапчан ще вільним — ніби звечора зайняла його, то й лишили для неї. Підсунулась ближче до стіни — може, хтось ще прилягти схоче, то є місце причепитись — й одразу ж заснула: мов провалилась у глибоку чорну яму.

СЕКРЕТАР ТРОНЯК

На синього чорнила штампі в лівому куточку аркуша він постави дату: «25 січня 1953 року» — і ще раз від початку до кінця перечитав довідку. Написаний гарним каліграфічним почерком, документ ніби сам напрошувався це зробити. Аякже, хай знає, хай бачить кожен, хто візьме в руки цю довідку, що створена вона вмілим, грамотним, старанним працівником — секретарем Іванковецької сільської ради.

Отже, документ інформував, що Денисюк Ганна Іванівна, такого-то року народження, жителька такого-то села, такого-то району й області, має право на переїзд до Туркменської РСР на постійне місце проживання, проти чого дана сільська рада не суперечить.

— Вона ж не може тут бути, різало б його ма'!.. Слаба вже стільки років, — хрипко озвався зі стільця напроти секретаря Іван Денисюк, занепокоєний несподіваною затримкою з підписом довідки. — Ото як простояла — різало б його ма'! — з тими кінцями у воді, то й пониньки викарабкатись не може зі слабості — куди тільки не возили її, різало б його ма'. — Завовтузився на стільці, підтягнув ближче милиці. — Кажут дохтори — в Середню аж Азію треба їхати, різало б його ма' ниньки, там клімат їй підходящий, для кісток її болящих...

— Так, так, цей саме, я знаю... — неуважно кинув секретар, не відриваючи погляду від довідки.

Денисюк поставив милиці сторця, сперся на них руками.

— Так що не може вона тут бути, Ганя моя...

— Добре-добре... Я ж, цей саме, не маю нічого проти — документ перевіряю. Складено, цей саме, добре. Цей саме, під-писую...

І секретар старанно, навіть любовно вивів унизу: «Троняк».

Троняк!.. Микольцьо... Ні, який Микольцьо — Микола Денисович із самої осені минулого року! — із задоволенням прочитав своє прізвище: таке, як написали йому колись у свідоцтві про закінчення школи-інтернату. Нехай там помилилися, але як вдало помилилися! Троняк — це тобі не Тройняк, цей саме, хоч так писався і батько його рідний, і дядько Якусь (краще б не згадувати його, врага народу), і матері обидві, і брати, цей саме, і сестри, поки заміж не вийшли.

Але він...

Секретар сільської ради Троняк! Ото як призначили на цю посаду, так і став себе так писати. Людям сільським, неграмотним, воно якось ніби все одно, а йому самому, та й там, у районі, звучить зовсім по-іншому. Поважно, міцно, твердо.

Секретар сільськ... Та й секретарем він став поважно і теж, цей саме, можна сказати, вдало. Для всіх вдало: і для себе, і для села, і для району. На зборах сільських самі ж люди його й вибрали. Забідкався був голова сільської ради Сава Бевз, що нема секретаря толкового, а тут йому й підказали: «Візьміть же Колю Тройняка. Хлопець тільки з армії прийшов – молодий, грамотний – хай буде секретарем! Та й підтримка сироті буде» Потім, уже потім, згадуючи цю мить, цей несподіваний поворот у його житті, Микола Денисович трохи ніби аж невдоволений був такою характеристикою. Що молодий, що грамотний, – це все так, це добре, але хотілося б іще почути: «... і політично підкований». Аякже, роки навчання в інтернаті вивели його на правильну дорогу – це раз, а ще ж сім років служив у армії – від 45-го, як з «остарбайтерів» його звільнили й на службу зразу ж забрали. А це не просто собі сім років – це кожного тижня по два-три заняття з політвиховання, це політінформації, а збори всілякі – то військові, то комсомольські, то відкриті партійні...

От і маєш тепер секретаря! Ні, це вам уже не той Микольцьо (додумалися ж, цей саме, до такого – «Микольцьо!»), якого ви раніше знали, ще у війну. Це вже зовсім інша людина. Так що... Правильно ж сказав товариш Сталін: «Син за батька не відповідає!»

Іван Денисюк знову заворушився на стільці, моцюючись піднятися на милиці, але Микола Денисович стримав його уважним поглядом.

— Ви ж то, Денисюк, цей саме, уже на роботу ходите?

— Та поставили ж лановим, різало б його ма' ниньки!.. Якби не ця нога, не інвалід якби, то хіба я в ланові, в об'їзчики, пішов би, різало б його ма'!.. Разом з Тодосом, з Рубцем, різало б його ма'...

— Ну, і цю роботу, цей саме, треба виконувати, — заспокоїв його секретар. — Збереження, цей саме, соціалістичної, цей саме, власності, цей саме... законність, цей саме... знаєте, цей саме, порядок...

— Та знаю, — зморщив Денисюк обличчя, силкуючись встати так, щоб не повередити скалічену ногу. — То каже... -те... — Денисюк ніяк не міг звертатись до секретаря, недавнього Микольця, на «ви», як то пішло в селі. — ...справку дає... -те, різало б його ма'?

— Авжеж, довідка, цей саме, готова. А що ви пішли на роботу... цей саме... ми теж, бачите, цей саме, врахували... цей саме, пішли вам назустріч, цей саме...

Микола Денисович Троняк, відколи став секретарем, намагався говорити поважно, розумно, грамотно, а що не просто це все давалося, то, шукаючи слова відповідні, думаючи над ними, він почав заповнювати паузи вставною фразою – «цей саме». Якось воно саме йому на язик налазило, а тепер і в звичку ввійшло.

Він підвівся з-за столу, навіть вийшов з-за нього й подав папірця в руки Денисюку. Той, затиснувши одну милицю під пахвою, незграбно склав пальцями довідку, запахав її в бічну кишеню потертої куфайки.

— Хіба ж вона їхала б у таку далечинь, між чужі люди, різало б його ма' ниньки? А так мусит, бо тут болі сильні й нічим їх не спиниш, різало б його ма' ниньки...

Але Микола Денисович його вже не слухав. Почекав, поки Денисюк виступить ногами й милицями з кабінету і взявся за інші справи. Різних паперів лежало в нього на столі багато. Секретар, цей саме!..

ДО МАРІЇ

Вже більш ніж півтора року минуло, як померла Василя Верхоляка жінка, і відтоді він усе хатнє й подвірне господарство тримав на собі. А цей весни прийшов з армії син Льонька, то й коло нього ходив, як би то могла ходити мати.

В суботу пішов Верхоляк до Данила Кугая стригтись. Той, всадивши «клієнта» на табуретку, запнув його по грудях старим жінчиним фартухом, довго кружляв зокола, покладавав машинкою в повітрі, примружував око, примірявся.

— Слухай, хто це тебе так спартачив? Хто так познуцався над тобою? — допитувався.

Василь мовчав — нехай там Данило набиває собі ціну.

— Ні, ти скажи: хто тебе так спартачив?

— Та ви ж, Даниле, й спартачили, бо я у вас же стригся! — не витримав Верхоляк.

— Ну, певне, було темно, — викрутився Данило і взявся за стрижки. Потягнув машинкою так, що Василь аж головою смикнув.

— Що, скубе? — стривожився Данило. — Зараз візьмемо другу машинку...

Брязкав, гримав залізяками в шухляді столу, заки озвався задоволено:

— Ось ця стриже добре! Майже новенька!

І знову заскубав «клієнта». Бо ж, здогадувався Василь, машинка та сама — туману лиш хоче напустити Данило, справжнього перукаря із себе вдає. Та мусив терпіти — не підеш до іншого напівобскубаній. Та ще знайди його в селі та вмов од справ своїх одірватися.

Врешті, «перукар» обережно зняв з-за коміра фартуха-запинало, стріпнув під ноги, обдмухав «клієнтові» шию, щоб волосся «не кусало».

— Перший клас! — вигукнув задоволено.

Василь тільки гмукнув.

Данило ж іще взяв ножиці, підрівняв, підрізав Василеві вуса, підштовхнув до настінного дзеркала. Глянь, яка краса! Ніхто тебе так не підстриже! Верхоляк усміхнувся до свого відображення («Що ніхто так не підстриже-намучит, то й справді»), розплатився з Данилом.

А вже у неділю вранці ще прискіпливіше приглядався до себе у тьмаве невеличке дзеркальце, що висіло на стіні при дверях його хати. Причесав назад волосся, на обидва боки — вуса. Вони в нього коло кутиків рота спадають вниз — не такі закручені по-австріяцьки, як носив колись його батько — Созон Верхоляк. Глибоко, на самому денці скрині, та ще й під застеленим шматком цупкого обгорткового паперу, зберігається й досі стара батькова фотографія — з двадцятих років іще. На ній, уже пожовтілій, добре видно його браві, хвацько закручені вуса. Може, раз чи два та фотокартка витягалася на світ Божий відтоді, як батька не стало в їхній господі. Бо хто його зна, в що це може обернутись, те розглядання портрета «австріяка» та його знаменитих, на все село, вусів... А батько... Батько... В далекому Сибіру, на річці Печорі, відлетіла душа його невгомона до Бога, а тіло десь там і спочило після мук, тортур каторжних... Звідти й написав свого листа Гилько, єдину звістку про себе, яку послав у війну, в сорок третьому році, а дійшла вона до села через рік, як німця вигнали й фронт пересунувся далі на захід. Писав Гилько, що як відправили його ще в тридцять восьмому в табори сибірські на службу, то й досі він там, в якомусь чині НКВД. Може, й не озвався б і тоді, та пише, що в таборі одному, на Печорі, куди його перевели, стрінув батька, Созона. Тільки ж при смерті уже батько лежав у шпиталі таборовому, то не знає Гилько, чи й упізнав його. А він, Гилько, як уздрів батька свого серед тих, кого він під сторожею тримав, та ще й при самій смерті, немічного й безсилового, а колись то, кілька років тому, велетня вусатого, то й подав рапорт одразу ж: на фронт щоб відправили. Перед від'їздом оце й написав листа гіркого, покайного. Перед ними всіма, Верхоляками, й перед Марією, що кинув її колись напризволяще, одинокою на чужині, аби себе врятувати. Не знав Гилько, що Марія в них, у родині їхній живе зі Степаном, та й Степана вже не стало, бо як пішов з дому в сорок першому по мобілізації, то й досі не повернувся.

Десь там, на споді скрині, коло фотографії батькової, лежить і лист отой від Гилька. Більше ж від нього – ні слуху, ні духу, ні вісточки стільки років. Мабуть, таки пішов на фронт, а там і... Мільйони поклали там голови...

...Оглянув Василь себе у дзеркало, комір сорочки, на тижні випраної, пальцями підправив, на святошні штани глипнув, на чоботи наваксовані.

— Льоньку, — гукнув до сина, — збирайся!

— Куди, тату?

— До тітки Марії підемо.

Льонькові збиратись недовго: в чому прийшов з армії – галіфе й гімнастерка під пояс, кирзові чоботи – в тому й ходить.

Оглянувши й сина прискіпливо, як щойно себе, Василь показав йому на лавку при стіні, сам присів навпроти на табуретку, власними руками змайстровану.

— Бачиш, наше життя яке, — мовив здалеку. — Матері нема вже скільки. (Важко зітхнув син.) То я сам якось перебивався, а тепер нас двоє... Що ми самі? Матері не повернеш, а... А господині до хати треба! До хати, до городу, до печі, до корови, до нас... — трохи аж заквапився в мові.

І вмовк, пильно вглядаючись Льонькові в очі, що застигли з несподіваної мови батькової.

— До тітки Марії підемо, — сказав Верхоляк. — Тітку Марію... хочу... за жінку взяти...

Син мовчав, ошелешений батьковими словами. Тітка Марія... Це ж її з Польщі дядько Гилько привіз та й кинув саму тут, потім дядько Степан оженився, пішов на фронт і не вернувся...

— Чи як ти дивишся? — спитав Василь. — Хіба погана тітка Марія?

— Н-ні... — видушив із себе син.

— То хай буде вона мені жінкою? А тобі – замість матері ніби.

Льонька врешті зворухнувся, взяв себе рукою за підборіддя, пальці стиснув. Потім на батька глянув, руками розвів.

— Якщо ви... так рішили, тату... я... не суперечу.

— То й добре.

Василь підвівся, підійшов до столу, взяв хлібину, вчора ним же й спечену, загорнув її в хустину біленьку покійниці-жінки й притис до боку.

— Тоді ходім.

Подалися стежками, городами й садками – і ближчий шлях до хатини Маріїної, де з півроку прожила вона зі Степаном, і людям не дуже очі зривати будуть. Бо де ж це видано: батько з дорослим сином свататись ідуть, та не за невісткою, а за матір'ю, ще й з родини їхньої.

Коли ступили до хати Маріїної – стали коло порогу, Василь кашкета скинув.

— Ото, Маріє, чого ми до тебе з Льонькою прийшли. Була ти жінкою братів моїх старших: Гилька і Степана, а тепер, як моя Докія померла, царство їй небесне, як дочекався я Льоньки з армії, то прошу тебе: будь мені за жінку. Прощу тебе. І Льонька просить, — кивнув на сина.

Марія довго не могла озватись від слова такого. Стояла коло столу при покуті, великими очима то на Василя, то на Льоньку дивилась, аж поки на мову здобулась:

— По цо мувіш? То юш біла за першим і другим... Єзус Христос! Брат тшєці на-мислів бичь монжем моїм!.. Цо мувіць бендов?¹

— Знаю Маріє, одне: була ти доброю жінкою і Гилькові, тільки ж він ціни тобі не знав, і Степанові з тобою жилося гаразд. Думаю, зі мною будеш не гіршою. А що люди,

може, хто... Це таке: поговорат і перестанут... А ми разом будемо жити. І з Льонькою осьдечки... То що скажеш, Маріє? Згодна?

— А Льонька цо? — спитала вже тихіше.

— Я не проти, тітко...

— Маріє! — благально мовив Василь і ступив крок уперед, простяг обидві руки з хлібом у хустині. — Не відмов же, Маріє!.. Переходь до нас, Маріє...

Марія теж зрушила з місця, стала й мовила тихо, опускаючи голову долі:

— То нех бендзє, як мувіш...²

ЗАМІЖ

— Доки ти маком сидіти будеш одна? Кидай це село — і гайда за мною!

Ах, ця Лукія, ця її подружка Мулярка!.. Знов за своє... Кидай дому, кидай маму, село — йди у світ. Ну, світ не такий далекий — у Деражню, але ж...

— Не можу я отак. Маму покинути, дому...

— Мама не пропаде без тебе. А ти... тут закинеш одна. А там — хлопців, чоловіків... Може, трапився б якийсь...

— Та де там вже мені...

— Де там! Де там!... Я, бач, не боялась покинути і маму з татом, і Петьку...

— То ти...

Така Лукія. Сама вічно рветься кудись і Яріну тягне за собою. І до війни так було, і в Німеччині, й тепер ось... Тільки тоді, у Марселі, відпустила Яріну від себе, лишила напризволяще. Не зі своєї волі лишила, бо її, вагітну, в першу чергу кораблем відправили. Тут, удома, й Петьку народила, тут чекала й на Миколу свого, що у Франції, в таборі з ним зійшлася. Тільки ж... Пропав Микола. В Сибіру пропав. Бо з ними, хлопцями, та ще й з полоненими із війська, розправлялися просто: з одних таборів — німецьких — поперли в другі — в сибірські. Десь там і Миколині сліди загубилися.

А Лукія... Лукія що? Підросила Петьку, лишила на батька й матір, а сама в Деражню подалась, на бурякоприймальний пункт. Звозять туди, під залізницю, буряки з кол-госпів, в кагати складають, у вагони вантажать — на цукрозавод. Робота для хлопців, чоловіків. Пішла й Лукія на ті заробітки. Й оце Яріну із собою зве.

Тільки добре Лукії казати. А тут... З ким лишити маму? Дем'ян з Проською через сіни живуть, та злагоди усе немає між тепер двома сім'ями. Все через Проську ту. І Дем'янові з нею тяжко, а що вже за них двох, маму та Яріну, казати... То лишити маму одну, на поталу?

— Ну, як знаєш! — сердито Лукія. І, повагавшись трохи, тихо: — Я там уже й приглянула тобі одного...

— Тьху, дурна!

— От тобі й «тьху»! — і знову лагідно: — Правда, правда, приглянула. Й те правда, що до мене він залицяється, але... Тобі він краще підійде. Шкода, що розведений, двоє дітей лишив з жінкою, та й молодший од тебе, але... Тихий, спокійний, мовчун... Сирота він, батьки в голод померли, в тридцять третьому році, а з жінкою розійшовся, то й прихилитись не має до кого. От би й притулила до себе...

¹ Про що кажеш? Була ж за першим і за другим... Ісус Христос! Третій брат надумав стати моїм чоловіком!.. Що казати будуть?

² То хай буде, як ти кажеш.

— Ану тебе, Лукіє! — замахала руками Ярина. — Притулила б... Хіба я так умію?.. — ледь не вирвалось «як ти». — Та ще й розведений, та діти, та ще й молодший проти мене... Мелеш таке...

— Це ти мелеш, а не я! Я тобі добра хочу, а ти... То йдеш зо мною? Кажі!

— Нікуди я не йду!

— От-от. Пропадеш тут... Про-па-деш...

Така Лукія. Знає своє. А тут... як подумаєш: покидай усе і прися не знати куди й чого. І мама, і хата рідна, і цей садочок з грушею-цукрівкою (яма від бомби коло неї заросла вже травою), ця криниця біля Синицьких, ферма, пасовиська на Березині, Фурі, Кручах... Як лишити це все? Як?

* * *

Таки сталося...

Така вже Лукія, Мулярка ця шалапутна...

Вмовляла Ярину, тягла в ту Деражню, та одного недільного ранку (щонеділі додому Лукія приходить, бо має вихідний день) явилась до Галецьких не сама. Ледь не за руку привела... Високий, худий, знічений, мовчазний... І молодий такий, Господи!..

Сидів на лавці, усміхався ніяково й вибачливо, а Лукія за двох торохтіла. Так і так, Ярино, що обоє ви, і ти, Ярино, і Мирон Кременюк оцей, нічого для себе вчинити не вмієте, то мушу я за вас думати, за сваху виступати. Ото маєш, Ярино, чоловіка, а ти, Мироне, жінку! Довго не думайте, не впирайтесь, не приглядайтесь одне до одного, як на базарі, бо нема чого вередувати. Живіть разом, а там видно буде — Бог допоможе.

От і сталося...

Навіть весілля зробили. Бідне, вбоге, але весілля. Зібралися всі рідні, навіть Югена з Москви приїхала — з чоловіком, Костем називається, білявий такий, вродливий, веселий і балакучий, тільки що не дуже збагнеш, що він каже, бо ж по-московському все швидко шпарить. І з донькою маленькою приїхали — Танею. Дарунок на весілля привезли теж московський: у картонній коробці запакований чайний набір: шість чашок дуже гарних з тарілочками дуже манюсінкими (блюдцями називаються), масничка, цукорниця і чайничок маленький. «Це чай заварювати» — пояснила Югена (Женя, Женею тепер її називають, по-московському). А нащо і як той чай заварювати? І хто його коли п'є у селі? Тут чай з вишневих гіллячок заварюють, з малини чи смородини... Або ж просто молока чи води напився, та й по всьому. Але дуже гарний той набір чайний (сервіз називається) — все однакове, квітками розмальоване... Хай буде — гарно його на мисничок поставити.

Арсен з Рузею (теж тепер називається Розою) не приїхали. Казала Югена (Женя), що Арсена зі служби не відпустили — він же й по війні лишився в армії — на зверхстроковика.

Вже по неділі, на тижні десь, зустрів Ярину дорогою на ферму молодий сільрадівський секретар Роман Юхимець — замість Троняка він тепер, бо того на голову сільради підвищили.

— Що ж ви, Ярино, весілля відгуляли, а про закон і забули? Документи ж не оформили!

— Які документи?

— Розписатися ж треба в сільраді!

— Розписатися? Та що воно дасть, те розписання? Як піде на життя, то будемо разом, а як ні, то чи допоможе розписання те?

- Ну як ви так? — здивувався секретар. — Є ж закон! Це ж... так треба.
- Може, комусь і треба... Як будемо жити разом — розпишемось...
- Ну, не знаю. Микола Денисович сердиться — не по-закону, каже.
- Хай сердиться, що йому ще робити... З законами вашими... — вже тихіше додала.
- То хай чоловік ваш на роботу виходить, — вже вслід гукнув Роман.

З роботою Лукія Мулярка знов підмогла: впросила дядька свого — Лесюту Накутного (Дядька Тьху-тьху) — взяти приймака молодого — Мирона Кременюка — їздовим на ферму, до корів.

— До Ярини його призначте, в її корівник, — підказувала. — Щоб разом і на роботі були...

— Тьху-тьху! — завзято поплював набік дядько. — Зараз там їздовий є, то переводити не буду. А так у мене ще краща робота для нього є — буде у Меджибіж підводою сметану возити. Тьху-тьху!.. Добра робота! — примружив око. — Тьху-тьху!

СОНЦЕВОРОТ

Суворою сивою раттю оточили Іванківці ген по небокраю ліси — широкою підковою охопили від Круч із сонця сходу, через північний волинський бік — Новини, Дідикова, Гуртова, Гілляків, Баранова — далі на південь, до Юначинець маломлинських і Бужка. Від лісів отих, коли видимих, коли вкритих низькими хмарами, горбилися до села засніжені поля.

Хоч вибілював сніг усе довкола, та дня було в заячий скік — не встигало розвиднітись, як уже смеркало. Мирон виходив на ферму в потемках й повертався не при світлій годині — обмерзлий, в гримучих кирзових чоботях. Тепер він возив коровам корми — перевели його від сметани. Із причини простої — не вміє Мирон розписатися. Авжеж, у Меджибожі, на приймальному пункті, куди сметану привозив, треба розписатись у накладній — що здав стільки-то літрів сметани. А він і не вміє, бо неграмотний. Дивуються всі: як це так, що неграмотний, та він лиш усміхнеться та рукою махне: і навіщо воно вам, знати про те? То замінили його на Панаса Рубця — Тодосового сина. Цей розписуватись уміє. Правда, помітили невдовзі, що за час дороги — з Іванковець до Меджибожа — щораз сметани стало зменшуватись — на літр чи коло того. Ну, та це вже справа начальства, бо у Мирона тепер інші клопоти — солому, силос, буряки вози, січку ріж і знову ж таки, вези її коровам, гній повантаж і на гноярку достав... Так і в зиму ввійшов.

— Вже й Варвари ниньки, — самі згадували в хаті Галецьких чи казав хто із сусідів. — На Варвари, казав той, кусок ночі увірвали... — А другодня: — Уже Сави... Миколи... Ганни...

На Спиридона Гафія, відвихнувшись від печі, усміхнулась краєм вуст, щоб хоч на мить тривогу й непевність одігнати, що в хаті засіли:

— Це ж на весну сонце ниньки повернуло. Спиридон Сонцеворот небо плечима піднімає — дня добавляє. Хоч на макове зерно, а прибуде його.

— А в поляків Різдво ниньки починається, — нагадала тихо Ярина.

Вона лежала на полу, вкрита рядом і кожухом, тримала долоні на животі, що й так високо здіймався вгору. В хаті чекали пологів. Уже другий тиждень, як Ярині знайшли на фермі підміну до корів, з роботи відпустили.

Гафія стежила, щоб у хату було повну діжку води нанесено, до вогню в печі про всяк випадок зайвого баняка з водою приставляла. Мирон щораз, повернувшись із ферми, підходив до полу з непевністю й острахом:

— Як ти тут?

— Ворушиться... — всміхалась Ярина.

У день Сонцевороту й Різдва польського заворушилося так, що Ярина заойкала, застогнала, аж губу нижню закушувала.

— Ой, мамочко!..

— Зараз, зараз, — безпорадно заметушилась по хаті Гафія. — От-от Мирон має над'їхати...

Попідруч завели Ярину до саней, умостили в сіно й накриття з одягу всякого — і гайда в лікарню. Акушерка їхня сільська — Білячиха — вже й додому збиралася, бо й смеркало, то з порога назад її повернули.

— Сюди, сюди, в цю палату, — двері відчинила, сама ж побігла роздягатися й приладнати все.

Тривожилась Білячиха — не жарт сказати: на тридцять третьому році перші пологи... До пізнього вечора змучились обоє — й акушерка, й породілля. А ходу — ніякого. Хоч рушило, рушило, здається, все...

— Не справлюсь я сама, — зізналась акушерка. — В лікарню, у Меджибіж треба.

— Побіжу за машиною, — заявив Біляков, чоловік, фельдшер, що теж додому не вирушав, стривожений.

— Мирон там... з кіньми... — ледве здужала підказати Ярина.

— За Сяником, шофером, кіньми, а в лікарню — машину треба.

Поїхали до Сяника Плєскача — він опікався єдиною в селі машиною-полуторкою.

В чеканні поволі минав час. Ярина стогнала, мучилась від переймів. Акушерка не могла нічим зарадити.

— Просто не знаю, не знаю, що робиться, — безпорадно вдаряла себе в поли.

Уже зовсім поночі з'явився й Сяник. Загупав на всю лікарню чобітьми, гримнув дверима.

— Куди її таку? — блимнув очима вилупкуватими на Ярину, що горою здіймалась на ліжку лікарняному.

— В кузов, в кузов покласти, — ще дужче забігала Білячиха. — Настелити щось треба — соломи або що...

— Де ти її вирвала на мою голову? — пасіював Сяник.

— Як це — «вирвала»? Породілля ж...

— Возися з ними по ночах, бо вони, бач, роділлї...

Під Сяникове гарикання вклали Ярину вздовж кузова на соломі й рядна, зверху накрили ковдрами, кожухом.

— Ну, їдемо чи що? Довго там ще? — підганяв Сяник і спльовував у сніг.

Вирушили. Акушерка в кабіні, Мирон коло Ярини примостився на лавчині за кабінною — скулився від холоду.

Полуторка вила, розбивала намети по дорозі, шарпалась і гаркала коробкою передач, наче то Сяник не переставав гарикати й через нутроці машинні передавав свою лють. Але котилася прудко — коні так не побігли б.

Ярина тихо стогнала під накриттям. Перейми не вгавали, води відійшли ще в лікарні, дитина ворушилась під руками, а на світ Божий з'явитись не могла. Чим же поможуть їй у Меджибожі тому?

Господи, стільки пережила: голод один і другий, чужину, табір, бомби, фронт... А тут... Що буде з нею? А з дитиною? Не лишити б сироти...

У Митківцях машина стала. Мирон перехилився вперед до кабінки:

— Що там?

Сяник лайнувся люто, розчахнув дверцята навстіж:

— Мотор перегрівся! Води нема в радіаторі!

Скочив у сніг, щосили брязнув дверцятами.

— Криниця ж онде! — гукнув Мирон.

— Відро вдома забув...

А щоб тобі!.. Води не заляв у селі, а тепер... Он же криниця, ключка при ній... Чим же дістати, в радіатор залити?

Скочив і Мирон з кузова, побіг під ближню хату, вже з темними вікнами, сонну. Собаки довкіль завалували на всеньке село. Сяник плювався у сніг, Мирон стукав у шибку:

— Тітко, тітко, відчиніть!.. Відро позичте! Віддамо, віддамо, тільки... Породілля тут...

— Де вона тільки взялась на голову мою? — бурчав Сяник, а Мирон ледве стримував себе, щоб не заїхати йому в огидну пику. Та хто повезе? Півдороги лишилося...

З горем, з бідою — доплуганились. Лікар — уже літній, сивий, в окулярах на носі — оглянувши Ярину, кинув медсестрі:

— Негайно на операцію!

Злякатись Ярина вже не могла — не мала сил. Уже що буде, те буде — аби скінчились ці муки...

...І вже потім, потім Ярина зітхала скрушно:

— Ото в'язала цепи, плутала мотузки на фермі тій коло корів і в будень, і в свято — воно й заплуталось у мені в пуповину, що живота різати мусили, щоб дістати, на світ Божий дитину явити...

ТРОЄ!

— Ой, який хлопчик! Як ложечка!

Над немовлям, що лежало на полу біля Ярини, закутане в пелюшки — тільки личко зверху — схилився малий Сергійко — онук тітки Мар'янки й дядька Соловея. Разом з бабою навідався до породіллі.

Ярина кволо усміхнулася на щирий погук, ще невміло, незграбно притисла маленький теплий суверток до себе. Як ложечка — а клопоту!... Одне, що з трудом таким на світ цей з'явилося, а тут ще й з молоком туго. Це вже, правда, стало трохи перебувати, а в лікарні ж бо... Маленький, кволий хлопчик, не дуже то й добивається їсти, голос подає зрідка, та все ж годувати його треба. А чим, як по краплі з грудей видушує? Добре, що інша породілля виручила — вчителька з Малих Млинів, Ольга Трохимівна. Годувала й донечку свою — Галинку, й на Яриноного молока вистачало.

Жінок відпускали з лікарні швидко, а Ярині довелось пополежати. Там і рік Новий стріла, в палаті на ліжку. Після Ольги Трохимівни підгодовувала малюка місцева міщанка, меджибізька. Та й у Ярини стало дещо збиратись у грудях.

Якось — уже й до виписки йшлося — внесла медсестра маля крикливе, коло Ярини поклала:

— Щось ниньки розкричався ваш синочок.

Піднесла Ярина його до грудей — схопило губенятами соска та як присмокталося!.. Аж сумнів Ярину взяв — синок її ледве губами плямкає, а це... Розмотала дитину...

— Ой людоньки!.. Це ж не моє!.. Та ще й дівка!.. Призбирала трохи молока для свого, а ця припалася...

Сміху в палаті!..

Тепер, удома, вже якось таки мусить годувати. Слава Богу, й сама пішла «на поправку» — а це й дитині краще.

Малий Сергійко розглядав немовля, тітка Мар'янка гомоніла щось із Гафією (звісно, про клопіт новий — дитина в хаті з'явилася), Мирон же збирався у сільраду — пора було виписати метрику синові, а то й так припізналися: місяць минув.

— За кілька днів до кінця року народився, а цілий рік учеплять, — бідкалась Ярина.

— То запишу вже на цей рік. — Мирон задля врочистості вдягав нову куфайку. — На перше січня — буде якраз новорічним.

— І Гандрушею, Гандрушею запиши, — нагадала Ярина з ліжка.

Мирон надягнув на голову шапку, старанно розправляв під її опущеними вухами свої — вставляв пальці й розгинав, бо закотилися.

— Чуєш? — гукнула Ярина. — Гандрушкою.

— Умгу, — муркнув Мирон.

— Перед цим і свято було — Гандрєя. То нехай так і буде — Гандрєй Миронович Галецький.

Мирон вдягнув рукавиці — баба Горпина Сакунка пошила із пальта старого.

— То я пішов...

— Гандрушкою!.. — гукнула вслід Ярина. — Не забудься...

Тітка Мар'янка вже на лавку проти ліжка сіла, онука Сергійка на коліна притаковила. Ярину повчати взялась: як колисати (вчора вже колиску за гачок у сволюку повісили), як у травах купати, щоб здоровий ріс, як пеленати, щоб рівним був...

— Мама все ж знають — навчат, допоможут, — кволо відбивалась Ярина. — Он скільки нас виростили.

— Слава Богу, що й ця, — Гафія й собі під колискою на лаву присіла, на Ярину кивнула, — таки дитинку має. Ксеня й Тетяна молодші, а й то вже їхні діти ростут, а в цієї... По війнах, по чужинах літа її молоді проминули... Ну, тепер слава Богу...

За спогадами, за згадками тихо спіливав час. Малий Сергійко вертів головою на кожну, хто балакав, тяг шию до колиски, де тихо, ледь чутно дихав хлопчик, у печі сичав вогонь — з баняків збігало.

Зібралася й пішла тітка з онуком. Тут і Мирон з'явився.

— Ну що там, записав? — Ярина з ліжка.

— Записа-а-ав...

Роздягався поволеньки, довго примощував на вішалку при дверях шапку, нову куфайку, шалик...

— Дай же хоч метрику подивитись, — попросила Ярина.

— Зараз...

Дістав з нагрудної кишені піджака тоненьку книжечку темно-зеленої барви, з гербом на обкладці. Подав Ярині в простягнуту руку й одступив назад.

Ярина взялась читати належачи — тримала метрику перед очима у витягнутій руці.

— Господи! А це що таке? — Ярина хотіла закричати, але сили не вистачало, вона болісно скривилась. — Чи ти сказився, чи ти що?.. Мамо, ви ж подивіться, що він понаписував! Боже ти мій!..

— Та що там я понаписував? — Мирон вдавав із себе ображеного цим звинуваченням, але усміх так і брався його вуст, і він одвертав голову до вікна, щоб не бачили.

— Я ж казала Гандрєй, а він понаписував... Роман! Господи, Роман! Де ж ти Романа того взяв? Мови про гим'я таке навіть не було!

Ярина з розпачем подивилась на Гафію, що підступила до ліжка. Мати розвела руками: а вона що тут вдіє?

— Та ще й Кременюк! — знову скрикнула Ярина. Впустила безвольно руки з метрикою новою на свої ноги під ковдрою.

— Ну, Кременюк... — знизав плечима Мирон.

— Який же він Кременюк, як ми не розписані з тобою?..

— Так і секретар мені сказав... Не хотів записати... Та вже вприсов його, пообіщав, що тепер ми розпишемся...

— По матері ж мають писати!.. — не могла змиритись Ярина. — А Роман же, Роман же чого?

— Дивлюсь перед собою, а за столом Роман сидит. От і я записав Романом. Через те й на Кременюка він легше погодився дав, — пояснював Мирон, а сам ну ніяк не міг приховати задоволення собою: як ловко він усе зробив!

— Так то секретар називається Романом. А твій же секретарем не буде. Їздовим, як ти, стане. Хай би вже Гандреєм був, — знов повернула Ярина на своє.

— Бач, ти ж сама кажеш: «Гандреєм». Хіба ж гарне це мня, що крутять ним, як циган сонцем?..

— Всі так називають, от і я...

— От бачиш — всі. А це — Роман. І ніхто гинакше не скаже, не перекруте... Як назвали, так і кликати будуть...

Поволі, поволі, але вгамовувалась Ярина. Хоч поламав Мирон усі її настанови, зробив по-своєму, та ще й від неї потаємці, але що тепер вдієш. Ось вона — метрика. Роман Миронович Кременюк. Уже записано. Пером. А цього, кажуть люди, не витягнеш і воллом... Що ж, хай росте, здоровий і щасливий! Хоч і Роман. І Кременюк.

* * *

Тільки-но Мирон виїхав з корівника, заклопотаний думкою, як би так вискочити з «хазяйства» колгоспного, щоб нікому начальству на очі не втрапити — лишив у вагагу воза з навильник жита зеленого (цілу фуру його скинув щойно коровам), — як одразу ж нарвався на завфермою — Дядька Тьху-тьху, Лесюту Накутного. Той здалеку замахав до Мирона рукою — стій!

«Попався!» — подумав Мирон та озирнувся позад себе. Як не прикривав зеленюху опалкою, та ще й сам зверху сидить, а все одно видно.

— Тьху-тьху! — поплював перед себе завфермою. — Стій, Кременюк, маю тобі сказати щось, тьху-тьху!.. — відсапуючись від квапливої ходи, з придихом проказав Лесюта. — Тебе, Мироне, викликають у контору, тьху-тьху!.. — вгамувавши віддих, повідомив Накутний.

Ковзнув поглядом по вазові, пильно глянув на Мирона, але про жито промовчав.

«Невже пронесе?» — з'явилась надія в Кременюка.

— А чого викликають? — спитав.

— Чогось там в бухгалтерію. Підійдеш до Тамари... Після обіду вже, — додав.

І відступив від воза.

Мирон смикнув віжками й коні рушили. «А він дядько непоганий, оцей Накутний, — подумав. — Бач, нічого не сказав за жито. Ще й підказав — після обіду. Щоб жита ніхто не вгледів — додому завіз. А дай на другого...» Хоч не хоч, а жита — чи там іще чого — мусив у віз узяти. Бо що ж коням даси? Та й корові своїй треба дещо вділити. Де ж ти чого візьмеш? А на ферму таки щодня дві фури маєш накосити. І щоб худобині

своїй не взяти?.. Чим інакше прогодуєш? Городини поврізувані так, що й бараболі до нової не хватає. А вони все: «Приватна власність нам ні до чого — домашнє хазяйство від колгоспної роботи відриває...»

Чого ж це у конторі тій хочуть? Ніби й не попався ні з чим, не проштрафився ніде... Хоч заїхати було по дорозі, — не звернув, як і Накутний підказав. Нащо з житом цим чорта дражнити? Погнав коней додому, там скинув пашу, нашвидкуруч пообідав й аж тоді підїхав до контори.

Рахівник Тамара, з-під білястих вій поблимуючи вирячкуватими очима, посадила Мирона на стілець перед своїм столом, закладеним стосами паперів і тек, з ручкою в чорнильниці, взяла в руки якийсь конверт.

— Тут... Кременюк... прийшов... лист... про твої... аліменти... — промовила поволі, з довгими паузами поміж кожним словом, якимсь безбарвним нудним голосом.

І подала розкритий конверт.

— На колгосп... написали... але... прочитай.

Мирон гірко всміхнувся:

— Я ж не вмію читати...

— А... добре... тоді я... — пронудила. Блимнула на Мирона з-під білястих брів, дістала з конверта аркуш в клітинку, видертий з учнівського зошита, списаний з одного боку. Пробігла очима і поклала перед собою. — Сестра... твоєї жінки... колишньої... пише. Щоб аліменти... колгосп... вислав грішми, а не... видавав натуроплатою, — нудно тягла Тамара. Якби вона так снопи в'язала чи сіно подавала на воза — влітало б їй від бригадира по саму зав'язку. Контора ця її рятує — дала роботу за столом, повільну, неквапну. — А де ми... грошей тих... візьмемо? Хіба пшениця... чи крупа, як вчорік... ми видали, — це погано? — тягла далі Тамара, як довгу лінку на ожеред. — Ну, відмовити їм... ми не маємо... права, але... Нема грошей... Поїхав би... ти, Мироне, й поговорив... з ними — з жінкою... і сестрою. І чого сестра... пише, а не... жінка?

Мирон кволо всміхнувся:

— Бо неграмотна, як і я. Так само сиротою була.

— Ну от, — розвела руками Тамара. — Так що... поїдь, поговори... розтолкуй. Нехай Накутний... знайде підміну — я вже... йому казала...

Через день Мирон вирушив у Черешневе. Гафія вчинила тіста з борошна питльованого (цього року вдалось таки спитлювати!) й спекла пиріжків з маком на гостинець дітям, Ярина роздобула — ач, пори якої пізньої! — жменю горіхів. Де тільки зберегли їх аж до травня?

З підводою, що везла сметану (ласого до сметани Степана Рубця замінили на іншого їздового), дістався в Меджибіж, звідти пішки до перехрестя, а там — не довго й дочекавши — сів на попутну машину до Деражні. А звідти рукою подати до села — п'ять кілометрів...

Іще тільки вирушивши з Іванковець, думками Кременюк був уже в Черешневому. За роботою, за клопотами в новій сім'ї, особливо ж з появою малого Романа, лиш іноді згадував минуле. А тут нахлинуло, накопалося... То хвилями гіркого, мов од сіна перепрілого, то легким ніжним леготом літнього світанку.

З дружиною колишньою розвели їх суперечки, сутички, здавалося б, на голому місці, сварки й докори невідомо за що. Гарячкова — слова бійся сказати. От, було, подала борщ із печі на стіл. «Чого не їси?» — накинулася по хвилю. «Гарячий же, з печі тільки...» — «Ах, гарячий!..» Та за миску — й у вікно. Разом з мискою викинула.

Або ще... Ет, що там згадувати – не раз траплялося таке, що й не збагнеш і не поясниш – нащо то все.

Якби хоч самі жили, то, може, якось би притерлися одне до одного, пішли б в упряжці рівно, як ідуть разом кінь підручний і кінь борозенний. Але ж були не в своїй хаті, де ще й сестра з чоловіком і дитиною, мати чоловікова... Те звідти підджугало, те звідти підкусило...

І щеміло серце, і лагідна усмішка торкалася вуст Миронових, коли про синів думав. Як би там не було, що з матір'ю їхньою життя не вийшло, а є вони в нього – таки його, плоть від плоті, з прізвиськом його. Недарма ж він так постарався, щоб і Романа записали Кременюком – нехай усі троє синів його з одним прізвиськом будуть, хоч і живуть не разом, і матері в них різні...

В Черешневе добився після обідньої пори. Притомленими ногами ступив на знайоме подвір'я, де так і не знайшов щасливої долі, нехай і нелегкої, бо ж час такий лютий.

До хати ввійшов, кашкета скинув, до ніг торбину полотняну свою дорожню опустив. Сестра жінчина зі свекрухою мов закам'яніли серед хати, дивились на нього, як на прояву. Ледве на «добре здоров'я» спромоглися.

Обвів Мирон очима хату – якусь тиху, тиху таку! – знов на жінках скам'янілих очі спинив.

– А де ж... Стася?

Й серце аж завмерло: що ж це діється тут, у хаті цій зі стовпами цими жіночими?

– Нема Стасі...

– Пішла кудись чи на роботі?

– А вона... померла.

– Хто? Як? – аж скрикнув по хвилі кам'янистій Мирон. І на лавку під стіною впав – ноги самі підкосились.

Заплакали, зашморгали в два голоси, в сльозах слова ковтали, а йому те ридання й лепетання несусвітнє – як регіт шалений. Померла – а йому навіть... Півслова навіть...

– Вторік ще... восени... з простуди...

– Чом же навіть чутки досі не дали? – зірвався з лавки на ноги й рукою перед собою потряс – їх би так і зчавив у кулак. – Ні телеграми не вдарили, ні... письма...

І згадав, що ж то його сюди привело, залапав руками по кишнях – куди він конверт поклав з листом про аліменти?

– А діти де? – спохватився раптом.

Ще рясніші сльози полились, носи аж позакладало від шмарків.

– Діти в приюті...

– В приюті?! В якому ще приюті?! При живих... При батькові живому!.. Без мене!.. Ви-и!..

Ах, он він, той конверт, у кишні лежить, де й поклав ще вдома.

– Письма пишете!.. – щосили ляснув конвертом на стіл. – Грошей вам!.. А мені... що жінка померла... ні слова!.. Грошей вам!.. А діти – в приюті!..

– Для них же хотіли, для них, для дітей...

– Для них!.. Для дітей!.. – і стогнав, і кричав Мирон. Таким вони не бачили його ще ніколи. – Де діти?! Де приют ваш той проклятий?!

– В Головчинцях...

– Де це? Де це, кажіт?

– На Лятичів як...

— На Лятичів!.. А я мимо, а я сюди перся!.. До дітей не звернув, а в такий світ плуганився! До цих... до цих...

Схопив торбину свою з-під ніг, кашкет на голову кинув, за козирок потяг щосили, аж тріснуло щось — нитки по шву або що.

— Мені тут жити не дали, ту зі світу звели, дітей з хати викинули!.. Будьте ви!..

І в двері.

Вибігли в сні:

— Хоч пообідай... З дороги ж...

— Кусок мені в горло... — повернувся посеред подвір'я й руку до шиї приклав, — ...не полізе, — скінчив раптом голосом тихим, давким: горло йому справді перетиснуло, мовити не дає.

Як у тумані, наосліп, хвіртку намацав, поплівся дорогою, як неживий: ноги мов не свої, а очі... очі...

«Як же так?.. Як?»

* * *

Кілометрів двадцять з гаком довелося Миронові назад вертатись — до Меджибізького перехрестя, де й на Лятичів дорога. Йшов — не йшов, бив землю ногами, хоч вона була невинна у його біді, — під'їхав трохи підводою, трохи машиною, та й знову пішки.

Брів дорогою, збивав чобітьми пилюгу з придорожніх бур'янів — один посеред поля, і тільки його човгикання порушувало тишу.

Різне птаство, всяка мурашина аж заходиться від співу, деренчить і дзументить, але без голосу людського, без гамору і шуму — яка глибока, яка густа довкола тиша!

І ця тиша, і це підпадьомкання перепелів, і голос жайворонка, і тихий шелест пшениці — усе це Миронові — мов пучкою по лезу коси. Не пальцем, не вглиб, а лиш ледь-ледь. Так пам'ятає Мирон цю тишу. Матері не пам'ятає, батька перед очима ніколи не бачить, а цю тишу...

* * *

Поле... Яке воно величезне, яке воно безмежне для тебе, трирічного хлопчентя. Які високі стебла над тобою — пшеничні стебла. Як дотягтись до колоска, щоб зернятко вилущити, витеребити з нього? І як болять щелепи, як хочеться пити після того зерна. І як все ж таки хочеться їсти!

Пшеничне поле — високі стебла, колосся, витереблене зерно, остюки й полова на долоні — то перший спомин його. Спомин тридцять третього року. Що було потім — він уже знав сам. Що було перед тим — розказали люди.

Хутір звався Мацьковим (Знову хутір — скільки ж їх було тоді по Україні!). П'ять сімей жило у Мацьковому. Почали зганяти їх до колгоспу, голоду натворили... Хто помер, хто перебрався у село, а хто подався світ за очі — шукати порятунку від голодної смерті. Люди розказували, що Миронових батька й матір закопали в один день там же, на хуторі, в старому кагаті. А їх лишилось троє на всі обійстя — він, найменший, і дві старші сестрички — Настя і Мотря. Одній вісім, другій — п'ять років.

Поголодували вони ще трохи всі троє — і дівчатка покинули його самого й пішли світ за очі. Рятуватися.

Мабуть, таки помер би він тоді на хуторі спустілому, де не те, що людини — собаки й kota не зосталось. Помер би, якби не оця пшеничка — знайшов він поживу для себе у ній. Щодень виходив на лан, теребив ще не стигле зерно — на тому й тримався.

Ночував у печі, що лишилась на місці їхньої хати, — там і тепліше, й безпечніше. А вдень пасся у пшениці. Там і знайшли його жінки — прийшли із села поле жати. Тільки ж кому він потрібен — зайвий рот у хаті? То вмовили молодичку самотню: «Візьми, Онисько, пастушком буде, помічником». Так і ріс він пастушком. Свині, корова... А ще дрова рубати, воду носити. А ще город... А ще — нянька: знайшовся хлопчик у тітки Ониськи — господині його, — то хто ж мав бавити, як не він?

Якось — років дев'ять чи десять йому було — угледіла вчителька в гурті хлоп'ячому: «Чий ти будеш? До школи чом не ходиш? А хочеш, я тебе запишу?».

Побігла ватага від учительки на їхній куток, од поля крайній, хлопці у гвалт: «Тітко Онисько, тітко Онисько, а Мирона вашого в школу записали!» — «Бач, — аж у боки взялася тітка, — я його вдягаю, взуваю, годую, то ще й книжки мушу купувати? Я йому дам школу! Гайда корову пасти!»

Потім війна, потім знову голод — сорок сьомого — так і виріс на далекому кутку. Коли ж до армії однолітків почали брати, голова сільської ради за тім'я схопився: «А де це ти жив, що я тебе й не знаю?»

Та якби взяли до війська, може, хоч би навчився літери читати й так потерся б між людьми. Однак і тут йому, як завжди бідаці, дісталось, — від простуди гулями якимись шию скидало, що й досі видно шрами. То видали «білий білет» — іди куди хочеш, не годишся для служби.

Поблукав ще трохи Мирон по селах, оженився-розженився, то мусив пристановища шукати собі: на бурякпункті в Деражні прилаштувався. Тут і звела робота з Лукією, а та — його з Яриною. Здавалося б, лягла перед ним хоч і тверда, однак рівна доріжина, аж тут оцей лист із Черешневого, дорога ця до хати... колишньої... звістка одна («Господи, навіть не сказати йому нічого!...»), друга («Без мене... в приют!»)...

Як же вони там, діти? Ще з осені!..

* * *

Звернув на Летичів, а при лісі узяв «ксобі» — так люди спровадили на «приют».

Уявлялася Миронові довга дощата будівля, напхана дітьми-сиротами, голодними й обідраними. І сини його там!.. Вже стільки місяців, а він і не знає, сном-духом не відає!..

На узліссі догнала його пошарпана полуторка. Навіть руки не підносив — сама спинилася. З кабіни виставив голову чоловік у пом'ятому капелюсі.

— В інтернат? Ми якраз туди. Вилазьте, — кивнув на кузов. Видно, що не першина їм дорогою таких, як він, підбирати.

Ледве викарабкався через борт, на якийсь ящик сісти намірився — рвонула машина. Певно, продукти в «приют» (чи інтернат, як чоловік цей, завгосп, мабуть, каже) везе: мішки, бочка якась...

Мирон відчув, як засмоктало під грудьми з голоду: відколи в дорозі — лиш піріжка одного скутуляв, водичкою з кринички польової запиваючи. Не до їди йому — душа кривавиться.

На лісовій дорозі вже сутеніло. Тінь від дерев, вітерець з-за кабіни охолоджували втомлене, зіпріле тіло. А в думках не було спокою: як вони тут, його діти? При людях чужих-чужісінких. Що вони про батька думають свого? Відцурався, кинув на поталу... Виходить, що так... А він же... У сні страшному не міг такого побачити. Що й казати, в життя нове входить, Романкові малому радіє — вже ж усміхається, вже гукає, сидить... А ці тут...

Ліс обірвався раптово — високою цегляною стіною. Через ворота в ній заїхали на подвір'я. Із сутінків вплив високий будинок цегляний, на два поверхи. Пообіч нього

— ще якісь постройни, які видніші, кращі, а які вбогіші, господарчі, видно. Колишній монастир, а тепер у ньому — «приют», дитячий будинок.

Чоловік з кабінки скочив на короткі ноги з приступки — опецькуватий, під капелюхом своїм — наче гриб — махнув Миронові рукою на головний будинок:

— До директорки йдіть.

Несміливо протупав запилюженими кирзяками чистою дерев'яною підлогою в коричневе гарно пофарбовану, в жінки якоїсь у білому халаті — лікарка чи що? — спитав про директора.

У кабінеті за столом сиділа жінка, якась не то до краю заклопотана, не то гірко опечалена. А мо', й те, й друге...

Вислухала Миронову кострубату оповідь, кивнула головою:

— Є ваші хлопчики у нас, є.

— Є? — зраділо спитав, хоч іще там, у Черешневому, знав: тут вони, в Головчинцях.

— Обоє тут, — ще раз підтвердила директорка. — Старшого, Максимка, вже й забрати в нас хотіли, сім'я одна приглянула...

— Як забрати? — скрикнув Мирон.

— Ну, в сім'ю свою взяти, всиновити. Але в нас умова: братиків і сестричок не розлучати. А ще Федя плакати так став, рученятами в нього вчепився... Меншого ж не хотіли — дуже кволий він у вас...

Мирон аж кашкета зім'яв у руках.

— Як же так — забрати? Як же це?.. При батькові живому... Я ж їх маю забрати, я ж їхній батько...

— Добре, добре, — заспокоїла його директорка. — Ви не давали знати про себе, от і...

— Не знав же я...

— Справді, ви розказували, — згодилася директорка. — У нас їм, звісно, є що з'їсти, вдягнутися, але... Це не вдома. Без батька, без матері...

— Я сам сиротою виріс... По чужих людях... Знаю...

— От-от... А схочете забрати — будь ласка.

— Зараз заберу!

Директор усміхнулася, на вікно кивнула:

— Смеркає вже. Переночуйте, дня дочекайтесь... — І встала з-за столу. — А зараз ходімо в гуртожиток...

Як ото річка хвилию до берега б'ється, — так юрба дитяча в широкому коридорі гуртожитку інтернатського до Миронових ніг підкотилася із шелестким шумом:

— Тато, тато приїхав!.. Тато!..

Обступили його з усіх боків, тягли за руки, смикали за поли, заглядали в очі:

— Тато!.. Тато!..

— Заспокойтеся, діти! — підняла руку вгору директор. — Сьогодні тато приїхав до двох братиків — до Максимка й Федька Кременюків. Де ви, хлопці? Ходіть сюди. Це ж ваш тато!

Завмерла хвиля дитяча. І тільки в одному місці зворухнулася знов — і випустила із себе двох — Максимко вивів за руку Федька.

Чорнявий, з карими швидкими очима — старший. До покійної матері вдався, царство їй небесне. («Господи, померла ще коли, а він тільки вчора почув!») Федько — мізерний зовсім, з ріденьким рудуватим — його, Мироновим, — волоссям на великій голові, ногами неслухняними дибає.

— Діти... мої, — ледве вимовив Мирон.

* * *

— Тату, а довго ще їхати?

Мирон обнімає рукою крихітне синове тільце, яке ледве промацується під блаженським пальтечком з короткими рукавами, притискає до себе.

— Скоро вже, Федю, скоро...

— Н-но! — підхльостує коней візник, і вони спроквола пускаються підтюпцем. Дзеленчать люшні й гримлять колеса, порожні бідони в заднику воза глухо дудонять. Пошастило подорожнім — ще у Меджибожі наздогнав їх підводою Терешко Чечун — той, що вчора вранці підвозив Мирона.

— Ого, виходив із села сам, а назад — з такими козаками, — здивувався.

— Мої!.. — радо розплився в посмішці Мирон.

— В гості?

— Назовсім!

— Ярина вже чекає?

— Вона ще й не знає нічо'.

Чечун подивовано покрутив головою.

— Да-а...

З обох боків підводи вибігають придорожні дерева, розстеляються поля й пливуть, пливуть назад — Мирон з дітьми сидять спиною до їздового, очима туди, звідки їдуть. Наче прощаються з усім, що залишається в минулому — все далі, далі, як дерева оці, поля...

— Тату, а ми тепер не будемо більше в інтернаті жити? — знову Федь. Задер до нього вгору голову, завелику проти хирлявого тіла.

— Нас додому везут, — озвався Максимко, що сидів під другою батьковою рукою.

— Правда ж, тату?

— Правда, правда. Тепер ви будете вдома, а не в приюті.

— А мама в нас буде? — не сиділося малому, вовтузився під Мироною рукою.

Коні стихили біг, поволі тюпають дорогою. З одного боку випливають високі верби, поміж низько опущене віття блищить став, сонячними зайчиками очі сліпить, з другого зеленіє широка лука з високою бережиною, що вже й коси просить.

— Мама наша померла, — Максимко гостро зиркає карими очима на братика.

— Померла? — заглядає той у батькові очі.

— У вас буде друга мама, — каже Мирон.

Федь переводить задоволений погляд на Максимка — ага!..

— І братик у вас є ще один, — додає Мирон. — Менший од вас.

— І від мене? — дивується Федь. Бо ж досі він сам був меншим од брата, а тут раптом — іще менший.

— І від тебе, ну, і від Максима.

За ставком уже починались їхні, іванковецькі, поля — колосилась озимина.

— Вйю, лядаці! — махнув батогом Терешко.

Коні, відчуваючи домівку, побігли бадьоро, аж зафоркали на ходу. З-під коліс піднялись клубки пилуги, потяглись услід за підводою, поволі спадаючи на дорогу й пше-ниці.

Поминули цвинтарі — з одного боку два старих, з другого — новий. У коловороті височіли чотири великих зелених ясени. Поміж ними на пригірку — розп'яття: Ісус Христос на хресті. З чотирнадцятого року тут. Як вирушали новобранці на війну — скинулись на пам'ятник по собі. Здійснили земляки їхню волю — хрест цей воздвигли

тут, на краю землі іванковецької, де востаннє ноги їхні ступали. Мало хто додому вернувся з тих, що на цей хрест скидалися...

Сільрада, партійці все косують на пам'ятник, на збори питання виносять: зняти цей релігійний пережиток! Люди кричать, обстоюють: «Вдови його тут поставили на копійки свої трудні — в пам'ять загиблим на війні імперіалістичній. Як рука може піднятися на таке?» Одбив таки хтось один край хреста й руку Спасителя по лікоть із ним, але решта тримається. Чи надовго?

Хлопці роззирались на розп'яття, на хати, що почались обабіч, на людей, що траплялись дорогою.

На перехресті Терешко Чечун спинив коней — йому з бідонами на ферму, а Миرونів з дітьми — ліворуч, униз.

З дворів, з-за хвіртки з цікавістю визирали. Дехто аж на дорогу вийшов.

— А це що за діти, Мироне?

— Мої, — відказував, не зупиняючись.

— Ото Ярині прибуток — то один був, а це аж троє!..

Мирон не розбалакував. Людям усе одно язиками плескати, а на чужий роток не накинеш платок. Переживав — як вдома зустрінуть?

Вдома при з'яві його — переполох, розгублення, здивування. Як так? Ні звідти, ні звідси, без усякої мови, гадки...

Мирон, тримаючи за плечі синів, що попритулялись до його ніг перед чужими людьми, коротко все оповів.

— Ну от, — розвів на останок руками, — хочете — приймайте, хочете — ні, а од себе я їх не відпущу.

Ярина стояла посеред хати з Романом на руках, Гафія склала руки під фартухом.

— Куди ж їм, бідним, дітись тепер? Нехай вже будут...

Мирон присів за синами, вставив голову поміж них, кивнув перед себе:

— Оце тепер ваша мама... А ото — бабуса...

Ярина передала Романка Гафії на руки, ступила дітям назустріч, протягла руки вперед, усміхнулася.

— Мамо! — зірвався з місця Федь, підбіг до Ярини й уткнувся обличчям у спідницю, обняв за ноги.

Ярина підхопила його на руки.

— Господи, легенький який!..

Погладила по голові.

Федь обхопив її за шию, белькотав щасливо:

— Мамо, мамо!..

І вона не стрималась — хоч як губи закусилася — сльози покотилися з очей, закапотіли на хлопчикову спину.

Ромко, що досі незмигно дивився на прибульців, вередливо загуцав на руках бабиних, скривився й заплакав, кулаками поліз у заплакані очі. Гафія зацитькала на нього. Ярина розгублено озирнулася назад.

Ромко ще дужче заревів, запрачувався на руках бабиних, простяг розчепірені пальці вперед — до матері.

— Ромку, цить, Ромку... — вмовляла його баба.

Ярина до матері підступила, опустила Федя, поставила при її нозі. Бабина рука лягла на голівку руденьку, а Яринина — на синову.

— Не плач, мене ж ніхто не забирає, — усміхнулася.

Малий замахав руками, виривався від баби, сльози котилися з очей, а зі скривленого рота — пухирились бульки.

Однак Ярина, серце згнітивши, відвернулася від нього й підступила до Максимка. Він дивився бокаса очима карими й не відступав од батька.

Присіла коло нього. Погладила по чорнявій — чи такій рудій-рудій аж темній — голіві стриженій.

— Тепер — я твоя мама, — всміхнулася, тамуючи сльози.

— Добре, — шепнув він хрипко, вивчаючи дивився їй просто у вічі.

Вона обняла його рукою за плече, легенько одірвала від батькових ніг:

— Ходи ближче.

І підвела його, з рукою на плечі, до Гафії. Підхопила Федька вгору, посадила на одну руку, другу простягла до Гафії, перейняла в неї геть зарюмсаного Ромка. Він одразу ж стих, притиснувся мокрим обличчям їй до щоки. А руку простяг убік, намацав лице Федькове, пальцями вчепився в його щоку, стиснув — той аж очі заплющив, але й звуку не подав.

Зітхнула Гафія важко й притисла до себе Максимка:

— Моя мама зведенюків мала, я чужих дітей ростила — не минула й тебе, Ярино, така доля...

Під Романкове вже пригамоване схлипування, під Федькове болісне, але мовчазне сопіння перевалилися ватагою через поріг у ванькир. Ярина порозсаджувала обох менших на полу, повернулася до Максимка:

— Давайте роздягатися...

Удвох з Гафією взяли за прибулих. Поскидали кашкетики, пальтечка, взяли за черевики — старенькі, зношені, світилися білою, витертою на носках і щиколотках, шкірою.

— А це що в нього з ногами?

Великі пальці на ногах Федькових скрутилися, позалазили зверху аж на сусідні. Ярина спробувала повернути їх на місце, але пальці знову полізли на купу.

— І в цього таке саме! — вигукнула Гафія. — Та це ж від взуття тісного. Ростут, а черевиків їм не міняють...

— То це ж взуття їм треба купити, — підняла Ярина голову на Мирона. — І з пальт повиростали...

— Ну, купимо...

Зітхнула Ярина. За що? Коли? Де?

По одному почали сходитись до хати Дем'ян, Проська з Михалком — до школи вже ходить, — трохи молодшим Вітьком і Грицьком — цей десь до Максимка рівнявся. Вступили і сусіди найближчі, а баба Горпина аж з-за долини прискакала на своїй паличці. З'юрилися довкола полу, на якому сиділи всі троє хлопців, розглядали їх зусібіч, похитували головами, презирались, перемовлялися коротко, стиха.

— Сімейка...

— Троє дітей враз!

— Що троє, то не один...

— О, тепер буде...

— А цей... мозгатенький... Федь чи як... Бідовенький...

— Хирлявий...

— Певне, довго не протягне...

— Помре...

Ярина, затиснувши губи, мовчки слухала балачки. Вона ще сама не могла прийти до тями. Так усе зненацька сталося... Знала ж, знала, що є в Мирона двоє дітей, вираховували з нього аліменти, нехай і натуроплатою, а таки відділяли від заробленого на трудовень, змирилася з цим — що ж, така її доля, — але діти ці були далеко, біля своєї матері — то її клопіт, біль, сльози... І раптом це все — на неї. Як сніг на голову. Як грім серед ясного неба. Поїхав провідати, напоумити — вернувся з ватагою. Була одна дитина — тепер аж троє! В одну мить. Відчинилися двері — і...

Як їм тепер? А брат з братовою, сусіди — що думають? «Не протягне...», «Помре...» — хтось уже зрік. А що, коли справді?..

Мирон стояв коло грубки, ніяково усміхався, м'яв у руках кашкета, як учора в кабінеті директорші.

Гафія скрушно похитувала головою: зазнала вона, як бути дитиною нерідною і як самій ходити у мачухах... Тепер доньці таке ж випало...

* * *

Так було щовечора.

Як тільки з череди приходила корова, Гафія брала в руки дійницю з водою на дні, давала Федькові в руку чашку із набору (сервісу чи як його там?), Югиною з Москви колись привезеного:

— Тримай...

Брала його за другу руку, помагала перебратись через пороги, вела до хліва.

— Стій тут...

Федь стояв при одвірку, тримав перед собою обома руками чашку, притискав до грудей, щоб не випустити долу.

У присмерку хліва біліла бабина хустина. Ляпотіла вода — баба мила коров'яче вим'я. У клітці збоку чавкали, вовтузилися і тусали одне одного двоє підсвинків. Корова дзеленькала прив'язом, мотала головою вгору — тягла з ясел жито чи мішанку, потаємці привезені Мироном з косовиці.

Тугі цівки молока пружно вдарили в дно дійниці. З кожним разом удари їхні глухішали, дійниця повнилась шумовинням. Молоко то коротко цвиркало, то довгим струменем врізалось в піну, збивало її ще вище. Його запах крізь важкий дух гною, гарячого тіла корови й гучних її подихів із солодкавим запахом пережованої паші допливав до Федькового не завжди чистого носа, лоскотав ніздрі. Слина повнила йому рот, краплинками скапувала з краєчка губ до босих ніг (За що ті черевики придбати, та й літо). Час від часу він плямкав губами й проковтував ту в'язку рідину, але вона знову сповнювала рот...

Максим грався на дворі з Дем'яновими — Вітьком і Грицем — чи — як Ярина з Мироном були на фермі — у хаті наглядав за меншим — Ромкою, а Федь неодмінно ви-стоював у цю пору під хлівом.

Баба Гафія розгиналася з-під корови, відставляла вбік повну дійницю, важко зводилась із низького стільчика, піднімала й відставляла його в куток біля дверей, з молоком виходила надвір.

Федь наставляв чашку.

Молоко важко, пухирячись, шумуючи, ввалювалось у чашку, шипіло, бризкало білою піною.

— Пий...

Федь підносив обома руками й перехиляв чашку, тепле молоко лилось йому в рот, свіжий солодкий запах його — ще й дух корови тримав у собі — аж забивав подих. Федь голосно гольгав.

Коли на стінках чашки лишались тільки пухирці піни, що просто перед очима лопа-ли, бризкали на ніс, опускав посудину.

— А-а... — переводив подих, широко розкривши рот.

Молоко біліло йому над верхньою губою — аж під ніс.

— Ще? — питала баба.

Федь мовчки кивав головою.

Знову пив. Уже поволі, ледве вицмулював з чашки.

Баба Гафія рукою підбирала фартуха і сподом, де чистіше, витирала Федькові рот, а заодно й носа.

Федько повертався і поволі, з повним тугим животом чеберяв до хати. Баба підби-рала із землі за дужку відро, ступала слідом.

— Буде жити... Від свіжого молока — виживе...

СВІТЕ БІЛИЙ!..

Садочок тулився в найдальшому кутку обійстя, захопивши собі кут від городу. По-середині — груша-цукрівка, вище неї кілька яблунь (яма від бомби поміж ними всіма), нижче й далі, під сусідську межу, — по рядочку слив та вишень. Та хоч який садочок маленький, мусили ділити його надвоє: одна половина Ярина, друга — Дем'янова. Груша опинялася посередині, вона була спільна — стиглі жовті грушки падали, і їх під-бирали, хто раніше встигав.

Не так що — як трава. Хоч рядно-дві того сіна, а все ж таки... Бо в кожного є корів-чина, а де їй узяти паші на зиму?

Мирон свою половинку викосив, Ярина поносила рядом на гору, а Проська, як за-вжди, монькалась зі своїм, хоч Дем'ян і вичовп одною рукою траву та висушив.

Гафія підгортала бараболю. Хоч руки не дуже слухались, ледве тримали сапу, та куди подінешся: Мирон з Яриною на тій фермі товчуться, вона ж мусить і за дітьми наглядати, і вдома поратись.

Вдиривалася від сапи, розгиналася. Де там діти? Старші — Максим з Федьком — десь у дворі: чути їхні голоси. Звідти ж долинало й Просьчине цокотіння: видно, перепини-ла когось біля воріт і мучить людину — без балачок-пересудів не проживе, не дихне. І байдуже їй, що город не оброблений, скоро з сапою не влізеш між корчі, і сіно так і не поношене: ото зібрала одне рядно, віднесла та й зачепилася десь там за балакання, як за пеньок. Коло сіна ж недогорнутого гралися Просьчин Гриць і їхній Ромко: звідси Гафії видно було їх під грушею. Рясно вродила цього року, скоро досягнуть, то почнуться сварки: Просьці все здавалося, що їй та її дітям перепадає менше грушок.

Діти Просьчині — то її ж, Гафіїні внуки, Дем'ян — рідний син, як і Ярина, та все ж якось виходило так, що Проська розділяла їх так, ніби вони чужі. Ніби не мала Гафія права ні на онуків своїх, ні на сина. Гірко було їй від цього, та що вдієш? Таку невістку привів Дем'ян із Волосовець. А ходив же, ходив ще парубком до Марійки — тихої та милої дівчини з ямочками на щоках, і вона його стільки років з армії чекала... Оце кіль-ка літ тому лиш віддалася — за старого й незугарного. Досі за нею серце болить. А ще як Проська щодня, та й не разочок, язиком своїм вколе... Дем'ян інколи прикрикував на жінку, закривав їй рота, але ж не буде він стояти над нею весь час — йому й на роботу

треба, хоч і з одною рукою, і вдома вічно в шлею впряжений – а таки справді впрягається в неї, щоб здоровій руці підсобити в косінні чи копанні, чи ще в якому клопоті домашньому. І що вже тепер вдієш? Посипались діти, життя пішло цим, теперішнім, трибом. Нехай вже, як є, тільки б менше сварок – лихо з ними.

Розгиналась Гафія, спину випрямляла – й світ білий, гарний, багатий, розкішний відкривався їй довкіл: садочок, мовби золотий після косіння, з двома постатями – Гриця і Ромка, і далекі простори навсібіч: зелені городи з високими латками жита й конопель, і розлоге Ставицько внизу з темними дерев'яними будівлями сушарки, і ниви барвисті по горбах, і зелена смуга лісів вздовж обрію...

Білий світ, гарний світ, тільки як у ньому жити – з її крихким здоров'ям, з повсюдним лихом тяжким, в яке людей узяли шлєї цупкі й вузлаті колгоспні...

Тільки ж не думалось, не гадалось їй, що світ цей білий, гарний, хоч і тяжкий назагал, може враз і назавжди загаснути, в темряву впасти важку й безпросвітню. Зникнути, померкнути навіть не їй, старій і немічній, а крихітці отій, що тільки-тільки вступила у світ цей, тільки вбирати його стала в себе очима.

Бо скрикнув ураз із садочка, з-під груші-цукрівки Ромко. Скрикнув-закричав. Кинула Гафія сапу, що сили мала, побігла на той крик, ногами в бараболі плутаючись.

Під грушею стояв із вилами в руках – Проська покинула – малий Гриць, а ще менший Ромко навпроти нього кричав не своїм голосом. І поки вона бігла до них, здавалось, серце розірветься від передчуття біди.

Малий Ромко повернувся до неї – й уся вона обімліла: кров цебеніла йому чи не з очей, заливала все лице.

«Очі! Очі!» – аж затрусило її. Тільки ж коли підбігла – побачила їх, сірі заплакані Ромкові очі. Кров же рвалась із перенісся, якраз між ними – туди, якраз туди влучив Гриць вилами. Одним зубом. Мати Божа, Цариця Небесна, янгол-охоронець чи хто (хто?) врятував два сірих ока Ромкових. Це ж бо тільки-тільки... Тільки трохи-трошечки вбік... І тоді вже не один... Тоді вже два зуби...

– Ромку! Ромку! – закричала вона, схопила малого на руки й побігла у двір.

Світе білий! Світе прекрасний! Світи йому, світи!...

Частина друга

БЕЗ ХЛІБА

– На смерть ви мене везете, – докоряла Гафія тихим голосом і благально дивилася на Ярину.

– Мамо!.. Як ви таке можете... казати? Жили тут – поживете ще й там стільки.

– Ой, де вже там... – хитала головою Гафія.

– Що тепер балакати, – озивався з «на хати» Мирон, одірвавшись від роботи: грюкав металевим ліжком із сіткою – найціннішою річчю в хаті – розбирав. – Скоро машина підїде, а ви знов за своє...

Гафія з прикрістю стулила сухі губи в густо помережений зморшками вузлик. Притримуючись рукою за стіну ванькира, поволі подибала до дверей.

На хату важко було дивитися: голі стіни з синіми плямами й обривками павутиння на тих місцях, де висіли рамки з фотокартками, осиротілий мисник чи якісь полочки у ванькирі; ребра розібраного полу, під ним складені дошки для настилу, по лавках і

просто на долівці — клунки, мішки... Все готове до від'їзду. Надворі теж повно наставів. Просьчині кури повмощувались на столах, лавках — гріються на осінньому сонечку.

— Киш! — кволо махнула Гафія жовтою рукою, другою тримаючись за стіну.

Декілька курок скочили з місця на той немічний помах, затупцали на місці, занепокоєно скудахкуючи.

— А що це ви курей моїх розгоните?

Проська стала на порозі — руки на грудях складені — мружила чорні очі вслід Гафії.

— Не розганяю я, — озвалась Гафія, відступаючись від стіни, щоб пройти повз хатне начиння. — А вони ж он де повсідались. А це стіл...

— Нічого йому не зробиться, тому столові!... Поки довезете до тих Лашок, то ще й не таке з ним буде... І з вами теж, — додала вже трохи тихіше й стриманіше.

— А зі мною то що? — повернулась назад Гафія.

— Добра вам не буде в тих Лашках — от що.

— Може, й не буде, — опустила голову й поплутала ногами споришем — стежка була заставлена.

— Ото їдьте, їдьте, то побачите!.. — Проська вслід.

— Що ви тут уже знов? — підійшов Дем'ян від хлівця.

Культею, з якої звисав униз порожній рукав піджака, притискав до грудей жолобочок з шматочка газети, а в правій тримав пачку махорки. Підступив ближче, насипав махорки у газету.

— Хоч би на останок уже не гиркались, — гнівно зиркнув на Проську.

Та ображено підібгала губи.

Дем'ян витяг з-під культі газету з махоркою, облизав губами краєчок і пальцями одної руки скрутив у цигарку.

Гафія болісно глянула на сина й мовчки подибала через двір. Спертись не було на що, то вона поволеньки підтягувала ноги одна за одною.

О, ці сварки, ці щоденні перепалки — за курей, за корів, за хлів, за город, садок, дітей, сміття і ще Бог зна за що — випихали її з хати. Ще коли Дем'ян з Проською й дітьми — троє хлопців уже в нього — містилися в другій — через сіни — половині, а вона з Яриною в більшій, — терпіти можна було. Та ось Мулярка привела з Деражні Мирона, ось з'явився Роман, а потім — як сніг на голову — ще й Максим і Федько, — зчинилося справжнє пекло. Тільки дітей шестеро на одному обійсті!.. Крики, сварки, бійки... А ще коли Проська щораз до того вмішається!.. Діти самі побилися б — самі й помирилися б. Так ні ж, треба їй щоразу носа свого впахати!.. Треба їй в усьому справуватися, та свій над навести. Авжеж, ніколи її діти не винні, а все Яринині...

Думали-гадали, як далі бути, і ось... Вибираються. Аж у Лашки, на Волинь, за ліс... Якби ж у своєму селі яка хатина трапилась... Ні, нема, ніхто не продає. Мусять виїжджати. За поля, за ліси, між чужі люди... Покинути все... Як вона колись, у юності, не хотіла сюди, в це обійстя іти — на діти, на хазяйство-багатство!.. Та хіба ж її мололося? Виштурхали в плечі. Вітчим, повна хата дітей, злидні, то й мати вже мусила підпихати хоч злегенька. Так що хотіла чи ні, а тут опинилася. І день за днем, рік за роком — пустила тут коріння. Як яблуня, з місця на місце пересаджена.

Город лежить перед її зором — рівний, ямками густо подзьобаний — викопаний, до зими прибраний. Скільки ж років її руки в землі цій длубались, шпортались — та все насівали, насаджували, шарували, підгортали, копали...

Садочок підбирає собі нові барви на останок року: груша-цукрівка, найвища, найкраща. Як пані серед селянок — убралася в брунатну довгу сукню, яблуні довкола неї

напнули на плечі рябенькі — то зелене, то жовте, то руде — хустинки, сливи сяють золотими намітками, а вишні аж горять у червоному...

Трава пожухла, втратила свій зелений ясний блиск. Вкрила весь садочок густим килимом, уже й виямок, де колись бомба упала, затягнула...

Далеко-далеко видно навкруг із цього високого двориська. Поля аж ген-ген горбамі, а вздовж по видноколу — безперервна синя смуга лісів. Це якщо на північну сторону дивитись, туди, куди й вони оце мають вирушати. А з трьох інших боків обійстя — ясени попід дорогою, садки, городи, старі солом'яні стріхи села. А ген отам, звідкіль сонце сходить, за пагорбом високим, далі через долину — Кручі. Тепер усім селом там орють і сіють, жнивуть і яблука трусять. А вона ж за ті Кручі колись і себе віддала. Ні, її віддали. Казали, за Семена. Та де там! За Кручі, за це обійстя, за садок, за город, за коней, за корів, за свиней, за клуню... За все. Чого зараз нема. Нема!

Все-все пішло в чужі, неоковирні, байдужі руки. Пішли її молоді літа, її безрадісне життя. Залишалась лиш оця хата. Удвох із Семеном за «свободи» поночі в лісі дуби валили, удвох в землю, під стовпи, вкопували... Хата... Скільки праці, здоров'я, горя... Хата... Своя, вже рідна, хоч і з гаджем, що весь вік Гафію мучив — вузька. Ванькир ушир — кілька кроків. Піл стоїть під грубкою, лавка під стіною, а поміж них і стола не втулиш — хіба зовсім крихітного, в куточок. З дурної голови зробили хату: один бальок трапився коротший, то всі до нього поврізали — зрівняли. Ні, щоб надточити або що... Скільки ж вона тут натіснилася з дітей гирилицею в тому ванькирчику... Та що там тепер казати... Збувається вона й останнього — оцеї хати. В чужій приживатися, за полями, за лісами синіми, на Волині. Тут Дем'ян з Проською лишаються. Нехай вже якось вони...

Десь під обід підїхала машина: Ярина в колгоспі виписала. Люди — і Ярина з Мироном та старшим Максимком, і Дем'ян з Проською, і сусіди Гуляки, і старші хлопці брата Івана — Володька й Сашко — снували від хати до машини за ворітьми — носили, вкладали, вмоцували.

Гафія стояла посеред двору. Коло її спідниці притаковилися хлопці — Ромко, найменший, і середущий Федько. Ще малі, то в поміч не ставали. Дивилися на все цікавими очима. Раділи — проїдуться машиною. Та ще й так далеко!.. Що їм обійстя, що їм хата — не розуміють ще...

Стояла Гафія посеред двору, очима, серцем вбирала в себе все-все: город, садок, липу над ворітьми, кленчуки уздовж дороги, дерезу у рові, хату з вузьким ванькиром, дорогу — вгору, до колишньої домівки своєї дитячої, і вниз — до криниці внизу, біля Синицьких, й далі на горб, а там за село, до ставу й аж на Кручі...

Чи побачить вона ще коли це все?

Щеміло серце, давкий клубок спирав у горлі дихання, розпливались перед очима люди, що сновигали туди-сюди, машина з уже повним кузовом, настовбурченим угору ніжками лавок, липа над ворітьми, груша-цукрівка, сливки, яблуні, хата...

* * *

— Мамо, їсти хочу, ма'...

Роман стояв посеред ванькира, пхивкав.

— Ї-ї-їсти!..

— Їв же кашу — чого ще хочеш? Смачненька така, на молоці...

Ярина в кутку окутана парою — товкла макогоном бараболю свиням. Не бараболю, бо й самим її щораз паєчку вділяє, а лушпайки, бурячка трохи. Досипала в гаряче вариво гречаної половини, й клубки пари розносили по ванькиру її густий дражливий запах.

— Я хліба хо-о-чу!.. — Роман.

— Нема хліба — де я тобі його візьму? — Ярина обшкрябала макогін у край баняка, поставила між кочергами, на баняк поклала зверху стару накривку з великої каструлі, шматком драного рядна прикрила — щоб не вистигав. — Он Федько теж хліба не їв, а мовчит...

— Ага, не їв... Він у Вітьки тітки Дарки цілу крумку з'їв...

— А тобі що, не дала тітка?

— І йому не дала, то він сам...

— Як — сам? — аж виструнчилась Ярина, спалахнула вся від гніву й вогняних відблисків із печі.

— Підійшов до столу, врізав крумку і з'їв собі...

— Це правда, Федьку?

Федько сидів упоперек полу, грався в коней: у шворку застріг дві свої ноги і лопотів ними, витягнутими перед собою, здіймав пил з рядна, що покривало соломю, геть збиту хлоп'ячими тілами. Одна нога була в старій материній панчосі з продертою п'ятою — це гнідий кінь, друга — боса: кінь білий. Великий і мізинний пальці на «білому коні» все ще лізли на сусідні — пам'ять про тісну «приютську» взувачку.

— Федьку, ти чуєш чи ні, що я тебе питаю? Брав хліб у тітки Дарки?

— Я їсти хотів. Хотів їсти — і брав, — насупив рудуваті брови Федько.

— Хіба ж можна так? — ударила в поли Ярина. — В чужій хаті щось брати...

— Їсти хотів — і брав, — ще раз пробурмотів Федько. І потягнув шворку в одній руці: — Гаття, гнідий!..

— Щоб я більше такого не чула! — сварилась Ярина. — Бач який!.. Де ж це видано — самому брати!..

— Їсти хотів...

— Голову мені скоро об'їсте...

До нового врожаю ще ген-ген скільки — тільки сніг розпустило, березень надворі, а з хлібом он яка скрута. Той, що з Іванковець привезли, уже з'їли (в діжі тільки грудка тіста на розчину засохла), а тут ще коли дадуть на трудовень... І бараболі в льоху — зо скількоро відер в куточку. А ще ж посадити город чимось треба... Воно й раніше було сутужно, а це зовсім скрута настала — що хоч придумай спартолити їсти, як нема з чого. Ні борошенця, ні пшенички... Еге ж, пшенички... Де її взяти, як і в колгоспі он... Кукурудзою всі поля позасівали — де ж та пшениця? Кажуть, в Америці кукурудза високої врожаї дає — треба й нам на кукурудзу переходити. Так то ж в Америці!.. Там і хліб їдять як золото, а тут... Ще пшеничного, житнього не наїлися — давай кукурудзяний! Чого тільки не видумують — аби лиш людям гірше! Ну хоч плач, хоч кричи, хоч вовком вий — а що дітям їсти даси, як хліба нема?!

За позичками доведеться йти. В Іванківцях до когось із своїх подалася б, а тут, у Лашках цих... Чужі всі. Мирон, правда, хвалить тутешніх: і начальство колгоспне більш людяне й хазайновите, аніж в Іванківцях, і люди привітніші, розсудливіші. Йому то що — він і там був чужий, приймак, а для неї що своє рідне село, то не Лашки...

— Мамо, їсти...

— Ти знов!.. — І вже лагідніше, аби вкоськати й малого, і голод його: — Сливочок он сушених цілий банячок зварила — бери їж.

— Не хочу сливочок — мене вже нудит від них. Я хочу хлі-і-і-ба...

— А кольки б ти вже з'їв! Де я хліба того візьму?

— Позич піди, Яри-и-и... — долинуло з-за дверей, з хати. Слабкий материн голос.

— А віддавати ж чим?

— Колись віддаси...

Гафії теж усе важче й важче. Живіт набряк, а сама геть чисто змарніла, руки поверх рядна лежать, як стебла кукурудзяні — тонкі й жовті. Як цю зиму пережити з водяною тою, що її мучить, в голоді цьому? Хоча — що їх весною чекає? Десь уже влітку, як досягне... Та й то — чи будуть жито, пшеницю сіяти, чи знов під кукурудзу все займуть? От пішло з тою кукурудзою!.. Тут хоч як хто має, не такий бідак, як вони, то свій хліб їсть, а в місті — люди розказують — і того не купиш. Кукурудзяний тільки. А який з кукурудзи хліб? Чи булка з неї — яка? Лемішку хіба що варити з борошна того, а не хліб пекти, як ото пішло. Згадала — й по лобі себе стукнула — є ж і в неї торбинка муки кукурудзяної, у коморі десь покладена.

— Лемішку будете їсти? Я зварю...

— А то що таке? — Роман кулаки від очей червоних відняв.

— От спробуєш, яка смакота. З молоком гарячим...

— І з хлібом?

— От горе мені з тим хлібом, — тихо Ярина до себе. І вже голосніше: — Ну, воно таке, як хліб. Ще й смачніше. Я зварю, бо й Максим скоро зі школи прийде, і Федько ондечки...

— А я брав, бо хотів їсти, — пробубнів Федько і залопотів ногами по полу, підняв угору клубки пилу. — Хотів їсти, то й брав...

* * *

На нього хлопці наткнулись випадково. Сірий від пилу камінь лежав у погрібнику, неподалік дерев'яної ляди, що закривала лаз у льох. Звідки він тут — хтозна. Мабуть, валяється ще звідтоді, як цей льох мурували, а це, видно, ого скільки років минуло. Може, хтось із хлопців — Роман чи Федь, або ж Максим — бачив його й раніше, але кому яке діло до якогось камінця?

Та одного разу Максим узявся для молодших змайструвати забавку. Федь знайшов у рові на березі металеве коліща, схоже на тонку пластину. Приробити до того коліщати ручку з товстого дроту — ось тобі й іграшка. Жени поперед себе колесо, бурчи собі, як мотор — і буде справжня тобі машина.

Максим оглянув коліща, знайшов шматок дроту, якраз такого, що й треба. Тільки трохи погнутий.

— Принеси молотка, — наказав Федькові, а сам коліном натиснув на дріт, який тримав перед собою обома руками. Дріт неохоче піддавався, залишаючи на Максимових штанах бурі смуги іржі. Та нехай не впирається — як не коліном, то молотком, а все одно вирівнюється. Потім при краї зробиться згин, щоб насадити колесо.

— Хлопці! — раптом вискочив на двір з погрібника Федь. — Ходіт-но сюди!

— Що там таке?

— Йдіт щось побачите! — гукав Федь з молотком у руці.

Облишивши дріт і колесо на траві, старший з молодшим, стривожено-зацікавлені, поспішили за братом на погрібник.

— Дивіться!

Перед ними лежав камінь. Сірий, запилений. Мабуть, він притаковився тут ще з того часу, як вимурували льох.

Максим з Романом, нічого не розуміючи, стенули плечима. Але Федь присів над каменем і вдарив по ньому молотком.

З-під молотка, з того місця, куди він ударив, сипнули іскри. Бризнули пучком, пролетіли у присмерку погрібника і згасли в цьому несподіваному польоті. Іскри з каменя! Неймовірно! Дивовижно!

— Ану, дай-но я, — Максим узяв з Федевої руки молоток, замахнувся і теж ударив. І знову бризнули іскри.

— А я... — попросив Роман.

Дві чи три іскорки спалахнули від його удару і вмить згасли.

— Е, сильніше треба, — вихопив молотка з його руки Максим.

Дзвякнуло залізо у камінь, випорскнув цілий сніп іскор, сипнув аж у куток, де лежало якесь лахміття.

— Хлопці, ще пожару наробимо!

— Та вони ж не печуть! — засміявся Максим. — Підстав руку. Та не бійся. Це ж не вогонь!

Він ударив молотком — іскри посипались просто Романові в долоню. І не припекли! Тільки злегка кольнули.

— Ану відступись... — До каменя підійшов Федь, в руці він тримав залізну клямку. Вдарив нею — знову сипнуло жовто-червоним вогнем.

В хід пішло все: хлопці лупили по каменю молотком, клямкою, скобою, всіляким залізяччям, що потрапляло під руки. Іскри сипались навсбіч, а вони все били щосили й безперестанку галасували і скакали від захвату, сердились від невдалих ударів.

Погрібник, на який досі рідко й потикалися для своїх ігор, став місцем дива.

— А я просто стукнув по каменю, — вже вкотре розказував Федь, — просто стукнув — і посипались іскри! Я аж злякався — і бігом до вас!..

Знайдене колесо й іржавий дріт забуто лежали на подвір'ї в траві.

Наступного дня камінь винесли на подвір'я — в погрібнику було темно, з льоху тхнуло вільгістю, пліснявою.

Для розваг місце знайшли за хатою, на травичці коло садка. Пил з каменя витерся, він полискував темно-синіми, гладенькими, хоч і нерівними, ребристими боками.

Повсідавшись на траві, хлопці знову заходилися гамселити залізяччям. Тут, на залитому сонцем подвір'ї, іскри були не такими яскравими і гарними. Щоб їх краще було видно, доводилося бити по каменю дужче.

Так вони провели біля каменя цілий день. Зглядалися на іскри, підставляли під них руки, раділи, підскакували й кричали від кожного вдалого удару. Поприходили хлопці з вулиці: Повзуни, Петро баби Палажки, Вітька...

Камінь били й другого дня. Били, поки він не розлетівся. Розколовся якось враз, увесь, від чийогось удару розділився на ребристі, гострі шматки. З них уже не виб'єш іскри — розсипаються на дрібніші.

Ватага сумно стояла над каменем. Три дні провели з ним. Це були такі радісні, такі дивовижні дні, осяяні гарячими летючими іскрами. І ось тобі на: замість чудодійного каменя — купа гострих шпичаків у траві.

На подвір'ї лежало коліща і все ще погнутий дріт. Облишивши розбитий камінь, Максим узявся майструвати нову забавку.

Наступного дня хлопці вже не згадували про камінь...

...Він нагадав про себе сам.

Уже десь під кінець літа Ярина йшла з поля через город, ішла стежкою, потім звернула навпростець і босою ногою стала просто на гостре каміння, вже заросле травою.

Ярина зойкнула, вмить присіла і, не втримавшись, повалилась боком у траву. З її ноги зацебеніли червоні п'яточки крові.

Вона стягла з голови біленьку хустину і, стогнучи й ледве стримуючи сльози, обмотала ногу, зав'язала зверху кінці вузлом.

Встала на одне — здорову — ногу й простягла руки до хатньої стіни, сперлася. Так, тримаючись руками за стіни, пошкандибала до дверей.

Хлопці, всі троє, увесь цей час мовчки стояли віддалік, завмерши попід деревами. Тільки що ж, тільки що вони кинулись назустріч матері — а може, вона принесла щось смачненького з поля, від зайця? І просто на їхніх очах сталося таке, таке... Не дивились один на одного, стояли й кусали губи.

Коли мати зашкандибала за ріг хати, не змовляючись, кинулись вибирати з трави гострі обломки каменя, який три дні був каменем щастя, джерелом утіхи. Тільки ж тепер замість іскор на його шпичаках червоніли краплі матеріної крові.

НА БІЛОМУ КОНІ — МИХАЙЛО

— От і Михайло білим конем приїхав, — каже Ярина, дивлячись у вікно.

— Який Михайло? — Роман вилазить з-під старої зачовганої ковдри без підодіяльника, кулаками протирає заспані очі. — А де білий кінь?

У печі, якраз навпроти полу, палахкотить вогонь, кидає червоними відблисками по стінах ванькира й аж сюди, на під, на ковдру, з-під якої, теплої й затишної, так не хочеться вилазити, вдягати вихолоді за ніч штани.

Мати рогачами бере з припічка баняк, з верхом накладений дрібною картоплею й лушпайками — для свиней, засуває в піч, заступаючи собою вогонь. У печі сичить (проллялась вода з баняка), відблиски на стінах примерхають, потім з'являються знову, стрибають по хаті, мов сонячні зайчики влітку. Вогонь знову набирає сили, довгими язиками лиже склепіння печі й понад матеріною головою аж дістає челюсті. Але далі язики його не сягають, у комин сотається тільки дим — сірий, з чорними басамугами.

— Це свято таке ниньки — Михайла, — повертається мама від печі й ставить рогачі в куток. Вогняні відблиски мерехтять на одному її плечі в старій чорній кофтині з обстріпаними рукавами й по одному боці голови у білій хустині, зав'язаній ріжками на шиї. Одна щока в мамі теж наче горить, друга — темна. В тіні. — От якраз на Михайла, цебто ниньки, празник тут, у Лашках.

— А кінь чого? — питає Роман.

— Якщо випаде цього дня сніг, то кажуть, що приїхав Михайло білим конем, а якщо нема снігу — чорним.

— А ниньки?

— Білим! — сміється мама. — Подивись у вікно!

Роман відкидає край ковдри, плигом босими ногами по холодній долівці — голими коліньми на лавку під вікном.

— Ого-о-го-го-о!.. Сні-і-іг!.. Та ще як багато!..

По той бік холодної шибки все вкрите білим снігом: трава у садочку, дерева, город. І не видно за городом поля, бо сніг летить і летить згори, перед самими Романовими очима, по той бік шибки, падає великими лапатими сніжинами. І так густо-густо, аж в очах мерехтить.

— Ого! — ще раз вражено вигукує Роман. І пригадує, як минулої зими (всенька зима йому не в помку, а ось той день...) він їздив з батьком кіньми по селі. Ще в Іванківцях.

Правда, сніг тоді не падав, як оце, а вже лежало його так багато-багато, й він рипів під ногами, і вітер переносив його з кучугури на кучугуру. Одного дня хвору бабуню Гафію (вона і зараз недужа, лежить у другій кімнаті, на хаті) мали везти до лікарні.

— Візьміт і мене проїхатись, — просився Роман, що за ці дні насидівся в хаті безвилазно.

Йому пообіцяли, але коли вранці прокинувся, бабуні на полу під грубою вже не було. І батька з мамою теж не догукався — всі поїхали. Роман тоді плакав у куточку печі, де він спав разом з братами, а ті з нього сміялися, дражнили, що він плакса.

Потім приїхали батько з матір'ю (бабуню лишили в лікарні), самі ж хлопці й сказали, що він плакав, і татко зняв його з печі, тепло-тепло вдягнув, потім ще на санях обкутав рядном і провіз так вулицями села. Проїхали вони на перехресну дорогу (якраз коло лікарні), а назад повернулися вже іншим шляхом, в кругову...

— А тато вже саньми їздить? — спитав Роман, повернувшись од вікна.

— Певне, ниньки візьме. Вчора ще ж болото було, то возом їздив... Злазь із лавки, вдягайся, бо й ти бухикати будеш, як Федь.

— А я вже... кахи-кхи-хи... не бухикаю, — озався Федь — вистромив голову з-за комина, з печі.

— О, і ти вже не спиш! — заглянула мама на піч. — Добре мені не бухикаєш — зима ще не почалась, а він...

— Уже почалась — ви ж самі кажете: сніг, — Федь із печі.

— О, якщо почалась, то вже й можна бухикати?

— Мамо, а онучі? — перебив Роман. Він уже вдягнувся, а ось онучі накрутити на ноги, щоб чоботи взути, ще не вміє. То з полу наставляє босі ноги з розчепіреними пальцями (у Максима з Федьком вони ще ліпляться докупи, від часів інтернатських). Мама присіла коло нього, поклала собі на коліна одну ногу, тісно обгорнула онучею, прихопивши і край штанят, запхнула в чобіт. Потім так само — другу.

— Ану встань. Потупай! Не тисне?

— Ні, добре. А де моє пальто і шапка?

— А ти куди це вже так одразу?

— Надвір.

— А їсти?

— Потім...

— І я хочу надвір, — озався з печі Федь.

— А ти вигрівайся, поки не перестанеш кашляти. І не хлебчи води сирії — я перемарила тобі, в каструльці ондечки...

— Вона недобра, — кривиться Федь.

— Ага, недобра. Ще й порошка дам...

Роман тим часом брязкає дверима, вибігає «на хату». Стишив тут крок, щоб не гупати — бабуня Гафія лежить хвора.

— Ромку, — чується її кволий голос із ліжка під холодною ще зранку грубою.

— Що, бабуню?

Вона лежить під ковдрою в квітчастому підодіяльнику — жовта, з темними смугами попід запалими очима. З-під хустинки біленької чорне волосся вибилось. Одну руку простягла поверх ковдри — теж пожовтіла вся, з глибокими чорними борозенками на пальцях, а друга схована.

— Скрути, синку, радіо, щоб не галакало, бо так мені тяжко...

Ромко став коліними на лавку, потягнувся рукою вгору, покрутив рубчасте коліщатко на чорній, гладенькій скриньці радіо, аж поки воно не стихло до шепоту.

— Болит вас, бабуню? — підійшов до високого ліжка — лице баби Гафії на рівні його в шапку затиснутої голови.

— Болит, синочку... — ледве зворухнула сухими губами, і руку свою легенько опустила на його плече. — Слава Богу, хоч тебе трохи вибавила. А тепер... — І її очі — зблякли, як осіннє небо — стали вологими.

— Може, вам водички? — спитав Ромко. І тут же згадав, що хвороба її, бабусина, так водяною і називається. — Чи так чого?.. — спохопився.

— Ні, Ромку, гукни тільки маму.

Роман відчинив двері у ванькир.

— Ма', бабуня гукають...

— Зараз, зараз, — заметушилась мама. А Роман зачинив двері і вже коло других клямкою брязнув, через сіни перебіг, на порозі став.

А снігу, снігу надворі!..

І Романа теж за кілька хвилин усього заліплює лапатим снігом: плечі, груди, поли пальта. Сніжинки падають на лице — і так смішно! — чіпляються за віії. Та йому хоч би що — тягне за собою санчата — дядько Петро Литвак змайстрував — батько впрохав його. Дороги в снігу Роман робить: уздовж плоту по вулиці, потім попід лати замість воріт у садочок в'їжджає, кругом хати, у хвіртку — і знов на свій слід.

— Вйю! Гаття! — гукає сам собі. Бо й кінь він, і їздовий водночас. — Вйю, Міни. Ксобі!

Як батько. Той, як і в Іванківцях, і в Лашках на фермі робить, фуражиром коло корів. Їздить двома кобилами — назвали їх чомусь Мінами. Високі, гніді. То Роман і собі уявляє, що це він Мінами їде. По соломі, по силос, із корівника гній вивозить...

— Вйю! Гат-тя!..

Тільки відновить свій слід у снігу, санчата прокладуть полозками дві смужки гладенькі, а зверху сипле, сипле — і знов закидає. І все більше снігу, все глибше чоботи грузнуть, душно в пальті стає, аж захекався. Став і розглядається навколо з-під шапки великої (від Максима перепала), що на очі налазить. Тихо, тихо навколо, аж у вухах дзвенить. Тільки сніг падає, падає з легеньким — ледь чути — шерехом. На гілках дерев, на латах, на кожному стовпчику — цілі китиці, шапки, опушки снігу, а він усе летить і летить...

Крізь білий сніговий лет Роман розгледів за садочком дві темні постаті жіночі. Їдуть краєм поля, позгинавши голови, щоб обличчя хоч якось від снігу заховати, стежкою поза городи. Навпроти їхньої хати звернули зі стежки й через садок, поміж засніжені дерева навпростець — просто на двір.

— Ой, Романку, замерзнеш! — до нього озиваються.

— Не-е-е... — хоче покрутити головою, та шапка заважає. І впізнає: та це ж тітка Ксеня і тітка Фаїна з Іванковець! І де вони тут узялись?

— А ми на празник до вас прийшли, на Михайла, — весело гукають тітки. — Мама в хаті?

— В хаті.

Тітки обтрушують одна одну від снігу перед порогом, тупають ногами, щоб збити сніг, заходять до хати.

— Вйю, Міни! Гаття!..

Сніг замів усі Романові дороги — тепер знов доведеться їх пробивати. І як тільки тітки ті з Іванковець добилися в таку погоду?

ЩЕДРА, ЩЕДРА ЩЕДРІВНИЦЯ...

Загупало в двері, затарабанило в шибки. Всі троє хлопців — Максим, Федько і Роман — повискакували з-за столу, до дверей кинулись, та на півдорозі поспинялись, на батька оглядаються — що робити? Батько теж підвівся з ложкою в руках — кутю їли. Бо ниньки Маланки, Щедрий вечір, а завтра — Василя — пояснила мама. Аж серце підноситься від цих свят. А тут ще — той стукіт у вікно.

— Яри-и-и!.. — з нахати голос бабуні Гафії кволий. Подумала бабуня, що вони не чують, то згукнула.

Мама побігла в ту кімнату, припала обличчям до темної шибки, прикрила долонями відблиски світла, щоб побачити.

— Чи можна щедрувати? — долинуло знадвору.

— Можна, можна! — зраділо озвалася мама.

І хлопці, і батько повиходили з ванькира «на хату», поставали коло бабуниного ліжка. Тут на столі теж стоїть у мисочці кутя, в другій — квасоля, олією з часником помасчена, капуста, висмажена у печі. Це для бабуні. Хоч що вона там з'їла — скуштувала тільки по ложці...

З-за вікон дитячими голосами озвалася пісня:

Ой чи є, чи нема
Пан господар вдома?
Щедрий вечір, добрий вечір.
Пан господар вдома.

Це ж про батька їхнього — «пан господар»! Ну й вечір ниньки, ну й Коляда!..

Вдоволене, просто щасливе обличчя у батька, мама ясніє лицем у чистій хустині з дрібними квіточками по бережку, бабуня й та ніби аж рум'янцем ледь-ледь узялася, а хлопці то аж підскакують — таке незвичне і дивне щось твориться в цей вечір у їхній хаті. Така смачна, солодка пшенична кутя — з маком, горішками, стільки страв усяких, а тут ще й пісні.

Щедра, щедра щедрівниця,
Прилетіла ластівниця.
Стала вона щебетати,
Господаря викликати.

Дзвенить пісня уже в хаті — ціла ватага хлопців заповнила її, аж не вміщаються всі. Двері не зачинили, і з сіней попід ноги вкочується холод. Але хіба його відчуєш, коли співи такі!..

Вийди, вийди, господарю,
Подивися до товару.
Там корови потелились,
Там овечки покотились...

А хлопці всі — з їхньої вулиці, їхні товариші. Старші — Максимові, молодші — Федькові. А де Федько — там і Роман. Ще вчора гралися разом, ковзались, бігали, а

тут... Співають хлопці — аж виляски йдуть по хаті. А Іван Повзун — цей халамидник, шибайголова, їхній недалекий сусіда, разом з Максимом до другого класу ходить — попереду такий поважний, тримає над собою паперову зірку на обмотаному різними стружками держаку. А в зірці тій — вогонь горить! Ну просто як у казці тобі!...

В тебе весь товар хороший,
Будеш мати мірку грошей.
Хоч не гроші, то полова,
В тебе жінка чорноброва.
Щедра, щедра щедрівниця,
Прилетіла ластівниця...

— От спасибі, от молодці! — хвалять щедрувальників мама з татом, коли пісня скінчається. Мама виносить з ванькира у пелені горіхи, пиріжки — і в мішок, який вправно підставив під її руки Просьчин Петро.

— Хлопці, гайда з нами! — гукають щедрувальники. Скінчили спів — і знов із врочистих, святково-піднесених, якихось аж недоступних у своєму пісенному натхненні, перетворились у звичайних, простих, таких знайомих.

— Можна, мамо?! Тату!?

— Хоч би повечеряли, як треба! — б'є руками в поли мама.

— Ми вже наїлися! Не хочемо більше! Ма-а-а-мо...

— Ну, добре. Тільки вдягайтесь!

Усі троє — до пальт, до шапок — і не встигли колядники двері зачинити, як вони за ними слідом.

А тут вечір — просто казка! Сніг рипить під чобітьми, на темному небі зорі аж іскряться, круглий місяць визирає з-за хмар, наче підглядає, що ж робиться тут, унизу...

— Щедрівки знаєте? — питає у братів уже на вулиці хтось із старших.

Федько з Романом не озиваються — що тут скажеш? — а Максим виступає поперед них:

— Навчимося!

— Добре. Ти, Максиме, будеш з нами попереду, а ви, малі, підспівуйте ззаду. А вперед не лізьте, бо всьо нам спортите...

І вже до тітки Проськи у двір гирилиця суне, хоч Петро тітчин — тут же, з усіма, ще й заводіяка. Федько з Романом позаду біжать, не можуть до тям дійти від усіх дивацій цього вечора. Та вони в своєму селі ніколи такого й не бачили, а тут навіть самі співатимуть! Ну й чудасія! Оце тобі Лашки! Чи Морозівка по-теперішньому. То перше були Лашки, а після війни стала Морозівка — солдат загинув тут, на прізвище Морозов, то перезвали так. Мовляв, Лашки — погано якось, образливо. Та люди не звикли ще до назви нової, то як хто скаже, — так і годиться.

Лашки (чи Морозівка) трохі таки різняться від Іванковець. По-перше, потрапили Кременюки жити на Осадби — новий куток, відділений берегом і мілким гусячим ставком від усього села. Дороги широкі, з двох боків кутка — берег, з третього поле, а на південь, від іванковецької сторони, за ставочком ліс. По-друге, хлопців тут, їхніх ровесників, повна вулиця: є з ким гратися, дружити. А по-третє, дещо по-іншому тут роблять. Картоплю саджають одночасно з оранкою — під плуг. Та й балакають теж якось інакше. От сусідка їхня, баба Наталка, й каже: «Шмат людей було в копирації». Ну як це, сміються хлопці всі троє, — шмат людей? Багато, а не шмат! Шмат сала — це друге

діло! Або двір тут – зовсім не двором називається, як у них, на тій, подільській стороні. На двір тут кажуть тік. Воно, правда, й зрозуміло, що на дворі й жито молотять, як на току, але ж то раз на рік, а двір є двором... Але що ти зробиш – така тут балачка.

А ще дивина для них – оці щедрування. Було й в Іванківцях колись таке в часи раніші, до війни ще, розказували мама й бабуня, але тепер віджило, чи відбили до того охоту, а мо, зачалося десь у людських душах, бо на світ ніяк пустити: партійці, комсомольці розганяють щедрувальників і колядників. Посівальники то на Василя іще раненько якось скрадаються по хатах. Але й то, як дізнаються вчителі, то в школі хлопчикам стає непереливки від отого «жебрання» по хатах. А тут – зовсім не те, тут усе село аж дзвенить від співів.

Ой сивая та зозуленька, –

почали хлопці вже біля хати тітки Проськи.

Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я, –

підхопили задні.

Всі сади та й облітала, –

загаласували й собі Федь із Романом.

Вони ліпилися до високих спин старших щедрувальників, витягали шиї, пропихали голови вперед, але за тісним стовпищем так нічого й не бачили – що ж там робиться спереду? То вже й не пнулися, а тільки вслухалися в голоси хлопців, підхоплювали такі, здавалося б, прості, слова. Тільки ж чому від них, від голосу власного й співу гуртового морозець аж пробігає по спині, теплим пальтом укутаній? Чому аж подих переймає, коли всі вони, такі різні за віком, зростом, голосами, якось так улад, мов одна душа, підносять господарям щедрі новини?

Вже корови потелились,
Вже овечки покотились...

Обійшли з піснями весь куток, зібралися в Повзунів. Набилися у ванькир, обступили порожнє ліжко, на якому мали спати Іван з Вітьком, підняли над ним і перекинули вгору дном велику полотняну торбу – міх. І насипалась ціла купа гостинців. Разом, у десятки рук, посортували все: пиріжки до пиріжків, горіхи до горіхів, цукерки до цукерків, копійки до копійок...

– Порівну ділити, порівну! – галасували один з-перед одного.

– Тихо, батьків побудите!

– Порівну-у! – вже притишено.

Додому всі троє Кременюки прийшли пізно вночі – ще ніколи так не барилися. Та хоч би один спати хотів, то ні. Розчервонілі, веселі. Кожен прикривав руками роздуті кишені – щоб не розгубити по дорозі наколядоване й розділене між хлопцями такі порівну. І навіть їм, Федькові й Романові, найменшим, що не так співали, як галасували, теж дісталися рівні пайки.

У хаті все знову зсипали в купу на стіл у ванькирі.

— Візьмемо по пиріжку й по кілька цукерків, — розпоряджався тут уже Максим, старший, — а то хай на завтра лишається...

* * *

Між Осадьбами і селом — берег. Чистий, випасений худобою і птицею, з річечкою, що потім переходить у занамулений став — з одного краю, а поза городи з боку Повзунів — заболочений, зарослий калюжницею, осокою й іншим болотним зелом та кущами верб і лоз, розкиданих там і сям. Не пройти цим берегом восени — тільки стежкою, вимощеною хмиззям. Зате ж тепер, коли весь берег снігом покритися, скований морозом — тут привілля. З'їжджай санчатами і лижами з похилих сюди городів або ж — тільки для сміливців — з протилежного крутого пагорба, де вже починалося село й куди ходить до школи стежкою через долину Максим.

Чи не щодня всі осаб'янські хлопці на цих ковзанках. Командують Максимові товариші й трохи старші — четвертий, п'ятий клас, а то й шестикласники та семикласники. Романові то взагалі — куди там до них! — чотири роки тільки має.

— Поїздом! Поїздом! — кричить Просьчин Петро.

І вже усі чіпляють санчата до санчат у довгу вервечку, сідають, вмощуються.

— Три, чотири, рушай!

Замиготіли в снігу ноги коло полозків — кожен старається якнайдужче відштовхнутись, довгий санний поїзд набирає розгону, ось уже ноги попідіймалися вгору — на санчата чи й так задерті — і весь шнур мчить щодуху з городів чи з горба, вилітає на луку, пересікає її, аж поки передні санчата сягнуть підніжжя протилежного схилу й усі зупиняться враз. А то як гальмане п'ятою передній — той же Петро чи інший хто із старших — сани вильнули вбік — беркиць!.. А за ними — увесь поїзд пішов під укіс — тільки снігова курява знялась, тільки сміх і вереск...

Федь з Романом їздять на санчатах удвох або ж Максим сам — сани в них на трьох одні, то як хоч викручуйся — не те, що в декого, хто в хаті одинець. Ну, та це вже таке. Не біда, коли якийсь раз і перестоїш, заздро дивлячись, як летить згори повіз чи й подинці несуться донизу, на вибої, навмисне й висипані — вилітають на трамплін, а там уже як пощастить: чи далі поїхав під захоплені вигуки хлопців, а чи зарився носом у сніг, аж завірюха біла здійнялась і регіт навколо іскриться, як сніг.

А якогось дня старші хлопці — той же Іван Повзун, Петро Просьчин, Максим із ними — придумали нове.

— Давайте нарубаємо дров — он скільки верб і лоз! — і саньми навозимо додому — кожен собі. Буде чим палити!

Сокири, з дому принесені, зацюкали, задзвеніли по всьому березі, розліталися на всібіч тріски, зачеплений лезом сніг чи скалки льоду...

Хто дужчий — брався за верби, менші рубали верболіз.

Від Кременюків сокирою орудував Максим. Федь із Романом навіть не заїкалися: малі, нічого й рот розкривати. Підбирали за старшим братом зрубані хворостини, вкладали на санчата.

Іскрився, сліпив очі сніг, на кущах і деревах по горбку каркали ворони, перелітали з місця на місце зграйки горобців. А внизу на засніженому після недавньої заметілі березі кипіла робота. Скреготали, тріщали верби, кущі ріділи під ударами сокир, падали на сніг, вкладалися на санчата.

Як і перед цим сковзалися, тепер знову всі вишикувалися в довгу колону. На кожних саних — купа дров, зв'язана мотузком, шматком гнота чи ланцюгом.

Першими вирушають старші, з товстим вербовим гіллям на саних, за ними решта. На підступах до городів старанно вишикувана колона розпадається, розлазиться на всі боки — всяк тягне сани до своєї домівки найкоротшим шляхом. Звісно ж, городами, глибокими снігами.

Кременюки вчепилися за мотузку від саней усі разом. Максим у другій руці ще й сокиру несе. Сани, що спершу, по в'їждженому, ковзали легко, тепер, на косогорі, ледве подаються за хлопцями — вгрузають у сніг, передок і край дров валом горнуть його поперед себе.

— Раз, два. Взяли! — командує Максим.

Ноги поринають у глибокий сніг, за халяви повно набилося, пальта, рукавиці, шапки — всі білі, запорошені, в льодяних бурульках, штани обмерзли, аж хрускають. Шарпають хлопці за мотузку, упираються, кречуть, хекають. Сани — ані руш!

І не тільки в них отак. Застрягли одні, другі, треті... Порозповзалися по городах, тепер стоять. Тільки деякі рухаються — їх обліпили з усіх боків — хто за мотузку тягне, хто ззаду штовхає... І нагору, до дороги провадять, на тверде.

— Ану один одному помагати! — кричить згори Петро. Його сани вже у дворі — він живе по цей бік, своїм городом і вивіз.

— Максиме, ану давайте всі сюди! — гукає Іван Повзун. Він з Вітьком, братом, застряг трохи вище.

Уп'ятьох взяли за сани Повзунів — і посунули вони разом з валом снігу спереду, полізли вгору, все вище, вище — аж на двір. Повзуни теж звідси, з цього боку живуть.

— А тепер до ваших вертаємося, — командує Іван, як усі, розпашілий, забрьоханий у сніг з ніг до голови.

А тут і Петро підоспів — уже й Кременюків сани полізли вгору, вгору. Через двір тітки Дарки — і на дорогу. Далі й допоміч не треба — підводами в'їжджена дорога, а батько своїми кобилами Мінами й під ворота шлях утер.

Дрова скинули на дворі. Хлопці очима змірювали їх, щойно привезені, з тими, які батько ще восени з лісу встиг доставити підводою. Не зрівняти по величині, але ж ті снігом прикидані, спробуй доберись до них, а ці чисті-чистесенькі. Завтра Максим і порубає — це його, найстаршого, робота. А сьогодні й не братиметься — втомився. Та й усі вхоркалися. Але раді такі — стільки дров привезли.

Пооббивали один одного рукавицями, віником березовим з чобіт намерзлий сніг ізсікли. Насилу повичухувались. Поволі, повагом, один за одним — Максим, Федько, Роман — заходять до хати. Їсти хочеться — страх! Наробилися...

ЗЕЛЕН-ЗЕЛЕН СВІТ

А в Іванківцях світ — зелений-зелений...

Ще як підходили вони всі четверо — мама, Максим, Федь і Роман — до села, як стали на Горі коло Христа й глянули вниз... І поле схиляється до Іванковець зелене — озирина, і берег перед селом зелений, і хати вже ховаються, кутаються в зелень молоду — ледь-ледь помітну, як зелений туман. А при самому березі верби — густі зелені хмари.

— Боже, як я хочу додому! — тихо проказала мама.

— Ми ж тільки що з дому, з Лашок, — озвався Роман.

— З Лашок... Але ж є та дома, де я народилася, де виросла... Такі мені Іванківці — як дома. — Мама задумалась, мовчки споглядаючи село на тім боці за долиною, зітхнула, подивилась на дітей: — Куди ж підемо самперед? — І сама ж відповіла: — До Силачів. О-онде їхню хату трохи видно...

— Прийшли ж оце довідатись, — розказувала мама Силачам-Денисюкам. — Великдень завтра, треба вдома бути, а я не можу, — скаржилась дядькові Іванові, тітці Мотрі. — Так мені додому, сюди, в Іванківці хочеться...

— Таке воно, Ярино, таке, різало б його ма', — покинував довгастою головою дядько Іван, спираючись одною рукою на милицю, а ногу калічену (носок черевика догори задерся, бо ж стопи нема, відірвало міною на війні) на стільчик поставивши. — Ото як на фронт я попав, різало б його ма', чи вже й потім, по госпіталях, — то як приснитись, як згадається, різало б його ма'... Здається, пішки, на одній нозі, а прийшов би, різало б його ма'...

Не віриться, що в старих Силачів стільки дітей — бо тільки одна Марія прийшла з ферми й пораяється коло печі. Дядько Іван (дядько він Ярині, а хлопцям дід, та вони приймають його за дядька слідом за матір'ю) розказує: Ганя з її ногами повередженими холодною водою, може проживати лише в Туркменії — так сказали лікарі — в тому кліматі й знайшла собі місце, там і заміж вийшла, тільки не за туркмена — за «руско-го»; Володька з Ольгою вже мають свої сім'ї, живуть по містах; Сашко поїхав до Гані в Туркменію, то й лишився там вчитись на художника.

— А Іван пасе корови. Ниньки до нас колія пасти підійшла, то погнав. На Шурі пасе...

Мати, мабуть, знала, що таке Шура, Роман же не насмілювався спитати. Уявилась йому висока гора, кемпа з крутими боками — що ж іще Шурою могло називатися?

І вже потім, коли й поснідали і йшли селом далі, до тітки Мар'янки, все йому Шура та стояла перед очима та невідомий родич Іван з чередою на ній.

В хаті материної тітки Мар'янки — сестри бабуні Гафії — справжня дивина-дивовижа. Тітчина хата вся — і на хаті, і ванькир — вся зелена, зеленим світлом залита. Бо шибки верхні в кожному вікні тітчиної хати — зелені. І зелений світ вони тримають весь час — чи сонце з двору заглядає, чи хмарка накопилася — завжди в хаті зелено.

Балачки ж — ті самі, що й у Силачів: про дому, про село.

— Е, нема тут нічого доброго, — махнув рукою дядько Соловей на слова материні. — Горегорович зараз головує в колгоспі — дурний чоловік. Нема ні в чому толку. Розвів коло себе рідні, підлизників усяких... Якби це в революцію, як я був у Туркестані — всім би — сікунда жізні!.. Комісар як скаже, як крикне!.. Сікунда жізні!.. О, наш комісар!..

— Скільки можна про того комісара! — перебила тітка Мар'янка. — Одна тільки мова в нього — про комісара, про ту революцію, про Туркестан...

— Е-е, бач... Туркестан... Я воював колись там проти басмачів, а тепер Ганя там Іванова...

— Воював він... — сердито кинула баба Мар'янка. — Тісто місив — не воював...

— А був би воював, — витягнув дід Соловей худу шию, — та комісар наш кричав: «Хліб треба пекти!»

— Комісар! Комісар! Тільки й чуєш од тебе одне: «коміса-ар»...

Суперечку перервав Сергійко — внук баби Мар'янки й діда Соловея — Максимів ровесник, тільки зростом дещо менший. Зайшов до хати, трохи знітився, вгледівши чужих, та коли впізнав, покликав хлопців за собою «на хату» — і всі вони мовби попльили

у зеленому хатньому просторі. А посеред нього, того зеленого затишку-раю, сидів на стільці Сергійко і грав на гармошці.

Сергійкові пальці спритно й аж неправдоподібно вправно перебирали гудзички-клавіші, гармошка розгортала й складала якийсь яскравий малюнок на своїх міхах – і музика чарувала Романові слух та проймала всього, що він відчував трепет свого тіла...

Потім від баби Мар'янки пішли до церкви. Це зовсім поряд – через дорогу й трохи вище, у прицерковний сад на схилі пагорба.

Трава в саду була зелена-зелена, яскрава, ясна.

І був молодий сад у цвіту.

Ні, сад не цвів ще, брунькував тільки – то від дівчат усе цвіло навколо, від їхніх вишиванок, запасок, корсеток, вінків...

А вгорі – вище трави, садка, дівчат – якось так тепло сіріли під сонцем дерев'яні стіни церкви.

На тій зеленій траві біля церкви святкували Великдень.

Багато люду зібралось на зеленому схилі пагорба, та очі Романові не могли одірватись од танців дівочих: вони то звивалися рухливим яскравим шнуром, то розходились колом, то збігались до купи, з руками, витягнутими вперед, мов ловили якусь невидиму пташку...

Та дух захопило, коли Роман побачив...

Творилось щось незвичайне, чарівне, дивовижно красиве, загадкове й урочисте.

Дівчата поставали одна проти одної, підняли руки, переплели їх у суцільну живу доріжку, а тою доріжкою...

Ні, це було неймовірно!

...Тою доріжкою з переплєтених рук, піднятих високо вгору... йшла дівчинка!

Трохи старша від Романа, але, як і дорослі дівчата, у білій сорочці-вишиванці, з віночком на голові, з барвистими стрічками по спинці, та дівчинка у білих панчішках ступала по руках, гойдаючись на них, живих, рухомих, ступала понад вишивані плечі, понад завітчані вінками дівочі голови – вгору, вгору, над зелен травою, над молодими деревцями саду, десь туди, все вище й вище, до світлих стін церкви, до синього неба, до золотого сонця...

І Роман унизу – малий, у нових черевиках задля празника, в штанцях на дві шлейки через плечі навхрест. І з чимось трепетним, гарячим і великим-великим у грудях...

То від дівочого строю барвистого, від рук-стежини, від того світлого дівчиняти, що здійсмалося вгору-вгору... Мов білий ангел... З рук людських, дівочих...

І ніяк потім – коли йшли до тітки Ксені, потім знов добирались пішки назад у Лашки, – ніяк не міг Роман забути видава отого чарівного, дивоглядного – оту дівчинку-ангелика, що плив і плив угору на простертих людських руках...

Частина третя

ЛІТО

Білий кіт миттю скочив з низької перехнябленої призьби, шмигнув між малинове пруття, і вже з-поміж нього, виставивши лиш голову з-за стовбура вишні, сторожко позирав на Романа. Той, ще заспаний, кволий після ночівлі, тільки-но прочинив двері надвір, став на порозі. І ось цей кіт... Звідки він? Чий? Нащо пантрує коло їхньої нової хати? Та якої там нової – ветхोї, древньої хатинки під солом'яною стріхою, вкритою

зеленими латками з моху! А нової — бо вони виїхали з Лашок і тепер знову в Іванківцях — купили тут цю хатину.

Пізньої осені переїхали сюди, і от іще взимку примітили цього кота. І Роман, і Максим із Федьком зненацька стикаються з ним — білим-білим, тільки ж не пухнастим, круглоспинним, а якимсь наче злинялим, із запалими боками, гостро настовбурченою шерстю на хребті, з лякливо опущеним донизу хвостом. І защоразу він до порога підкрадеться й аж голову витягує, щоб у двері заглянути — тільки ж миттю кидається у сховок, як оце зараз, лиш угледить когось чи кроки вчує. І то не шугоне кудись геть, а ніби підстерігає — що ж далі буде? Що тут роблять оці люди? Аж страх іноді бере — холодок по спині пробігає: чи не мана яка?

Ось і зараз Роман аж відсапнув, бо в роті пересохло, боязко ступив з порога, не зводячи очей з білої котячої голови за вишневим стовбуром.

— Киць-киць! — покликав, простягнувши порожню долоню вперед.

Кіт аж шарпнувся з-за дерева, виставив свого худого хребта — і знов назад сховався. Тільки очі — жовті, з червоними обідками на білому тлі голови — дивились якомсь благально. Боїться. І не тікає!

У Кременюків є вже коти — аж двоє котенят — сивеньке й тиграсте. Щойно ж Роман виліз з-під них, бо спали обоє на ньому, зверху на рядні. Але ті нявчали, благали порятунку, аж поки мама не витягла їх з лопухів і принесла до хати, напоїла молоком.

— О, це вже будуть зносити весь непотріб! — казала при цьому сердито. Але котенят лишила в хаті. — Підкинули... Добре, що хоч не кицьки...

Так то ж котенятя, а це... Справжній кіт, лишень лякливий якийсь, дивний.

— Киць-киць, — уже сміливіше згукнув Роман і поволі пішов до вишні з простягнутою долонею. Ступав дрібними кроками, кидав позірки під ноги, щоб не наступити на сухий малиновий прутик чи бадилину й не тріснути ними. І вже легенько розсунув стебла малини з іще зеленими ягідками по стовбурцях, як білий кіт позадкував до рову над дорогою, розвернувся між малиною і, раз-по-раз озираючись побляклими очима, побіг у город — якомсь неохоче, наче аж із образою. Романові стало навіть шкода його.

— Чого ти, дурний? — гукнув і опустив руку.

Постояв іще, але кіт зник у густому зеленому гудинні.

Сонце заливало подвір'я перед хатиною — положисте до блаженських ворітець, густо поросле де травою, де кропивою, де лопухами. Низенький хлівчик — теж із зеленовою стріхою (дірка на розі — коти видерли) з'яв темною проймою дверей, відчинених навстіж. Поросяти не чути — певно, спить, корови теж нема: Максим давно — Роман ще спав — погнав пасти на Надели — широкий берег за селом. З річкою посередині, з коровами і гусьми, з кагалою дітей — такий, як і в Лашках був.

Тільки ж не зовсім так...

У Лашках їхня вулиця — Осадьби — широка, легко спадиста вниз, виходила просто на берег. Тут на Надели вела Сирилівка або Жабокраківка — вузька багниста вуличка, розбита худобою, що кожного дня — вранці й увечері — витягає ноги з грузявини, аж черкаючи її ділками вимень.

Кременюки поселилися вище — між роздоріжжями на Сирилівку, Пухальщину, Карнаухову вулицю й Коло Школи. Город їхній виходив на іншу дорогу, що поза село вела теж на Надели. Це був Окіп — край села.

Батько не хотів покидати Лашки. Хоч і там, і тут робота йому одна — з кіньми коло корів. Куди ж інакше, неграмотному? Але відбивався від Ярининих напосідань до останнього.

— Тут люди кращі, в Лашках. І в колгоспі хоч трохи більше порядку. А там як були панські с...лизники, так і лишилися.

— Не всі ж такі, — виправдовувала земляків Ярина. — Скрізь є люди, а є людиська...

— Там людей менше...

Але Ярина наполягала на своєму:

— Там у мене вся родина, всі люди свої. А тут — чужина... Хто коли з рідних навідається? Ще якби мама жили, а так...

Там, у Лашках, навіки лишилась бабуня. Як у воду вона колись дивилась — на смерть її завезли в чуже село. Поїхали з нею, а вернулися самі. Померла минулої осені, холодної сльотавої пори наприкінці жовтня. Роман пригадає жовті бабунині руки, складені на грудях. Похмуре небо, чавкання болота під кінськими копитами, патьоки багна, що поволі сповзало і звалювалося з коліс воза. І жовту цвинтарну глину купую коло ями...

Романові шкода бабуні. Шкода, що вона вмерла, а ще більше — що лишили її там, у Лашках, на чужині, як то казала мама, одну в сирій жовтій глині, а самі повернулися сюди, назад в Іванківці.

Та ще й у таку хату!..

Ще тоді, як мама, в черговий раз повернувшись із Іванковець, де шукала пристановища, сповістила, що таки напирала хату — баби Явдохи Сковриги, і розтолкувала дітям, де ж вона, — і Роман, і Максим з Федьком загукали, що знають цю хату.

— Я бачив її, коли ми в Іванківці їздили, — похвалився Роман. — Там ще на дворі якісь хлопці стояли.

— О, бач, вони вже все знають! — зраділо всміхнулася мама до мовчазного, похмурого батька.

Знати Роман то знав, але ж коли колгоспна (іванковецька) машина з небагатим їхнім домашнім скарбом і всією сім'єю на кузові, крім батька (він сидів у кабіні), проминула ту хату, в якій Роман уявляв себе вже законним мешканцем, і зупинилася трохи нижче, біля стареньких воріть з другого боку вулиці, й на пригірку за чахлою яблунькою засіріла вбога халупина, по вікна заросла старими чіпкими бур'янами... Роман ледве не заплакав від образи і розчарування.

Ось вона, ця хата, на порозі якої стоїть зараз Роман, а не та, ген через глибоку дорогу навскоси, на протилежному пагорбку — з ошатними голубенькими стінами, під червоною бляхою, з рівним, зеленим від веселого споришу двором. Там живе дід Буздиган з бабою Теклею. А з цієї халупини баба Явдоха Сковрижиха давно вибралася до дітей у Проскурів (тепер Хмельницький) — і вона дісталася їм.

* * *

Піч дихнула на Романа теплом. Він відставив убік чорну зсередини (від диму) і зелену, фарбовану зверху затулу, залізним гачком на край припіка витяг за вухо каструльку — відпарував її від баняка — певне, з борщем. Онучею, щоб не попекти рук, узяв каструлю за обидва вуха, поставив на лавку і зняв накривку. Ледь-ледь запахло гарячою смаженою цибулею, та сам вигляд страви не викликав у хлопчика апетиту: галушки-щипанці, зварені з бараболею на воді, від довгого стояння у печі — це ж коли їх мама ще зварила! — розлізлися, згурдили суп у густий галух. Роман ледве ковирнув його ложкою, щоб зачерпнути.

Поки вкидав страву в миску, з полу, вибравшись із розкиньдьошеного рядна, посплигували колись підкинуті, а тепер уже підрослі кошенята. Затерлися Романові в ноги, замуракотіли, задираючи догори голови й хвости.

Роман ледве зжумрав кілька ложок тої калапуці, що зробилася з галушок, решту висипав з миски кошенятам у черепок з надбитим краєм. Сивко з тиграстим завзято заходилися коло пізнього сніданку.

Тим часом Роман укрояв до грудей скибку хліба, дістав з мисничка масну темну пляшку, наляв на хліб трохи олії — а-а-ах, як пахне! — розмастив пальцем, круто посолив і заскалив крумкою руку. Оце їжа!..

Ну, Максим пасе корову, а чого ж Федь сам зібрався, а його не збудив? І куди погнався? На Наделі чи в інший бік — у Пухальські садки?

І тут Роман згадав, що вчора мама казала, аби вони з Федьком прийшли до неї: вона пішла на толоку — мастили хату тітці Соньці Гулячці. То як буде обід, можна коло мами сісти за стіл, попоїсти чогось смаченького — а на толоці усе смачне! — і випити ситра.

Тільки де ж той Федь? Почекав його, тиняючись подвір'ям, посидів на дровітні, гладячи кицьку. Оту білу кицьку (а не кота!), що так довго ходила кругом їхньої хатини, аж поки привабили вони її, кладучи якусь їжу на призьбі. «Це, певне, бабина кицька, тільки вона боялася нас», — пояснила мама. Кицька була стара, з гострим худим хребтом, а коли її гладили, то шерсть тріщала, а ввечері в потемки, навіть сипала іскри. Як колись у Лашках той злощасний камінь, тільки що ті іскри відчувались рукою — кололи, а ці були нечутні. «Це в неї так шерсть наелектризована», — пояснив Максим, що вже й у п'ятий класу цього року перейшов.

Федя все не було, а хотілося вже йти. Роман зачинив хатяна клямку і всунув у вушко скобля патичка — такий замок. Недоїжений хліб, просочений олією, розламав на кілька шматочків і поклав на призьбу: може, біла кицька навинеться, то нехай попоїсть. Вона то вже й до хати насмілюється зайти, але дуже рідко.

В Іванківцях, як і в Лашках, теж є Осадьби. Навіть дві: Стара — як до ставу чи на Кручі йти, то по праву руку, і Нова — ця теж за ставком, тільки другим, що посеред села — по той бік, за греблею. На Осадьбах Роман ще не бував, не знає, де хто живе, а сюди ближче, Сирилівка, Пухальщина, Коло Школи й далі, де колись і вони жили, ще до Лашок, а тепер дядько Дем'ян з тіткою Проською, і Глиняники, і Ставицько він уже знає.

Тітка Сонька живе на Корчівці — це в бік Малих Млинів, від їхньої хати Карнавуховою вулицею вниз і там прямо на полудень сонця — в густі тіні корчів'янських садків. Коло старої тітки Соньчиної хати мастять нову. Сонце заливає спекою все подвір'я, сповнене людьми й кіньми, а в густому садку ледве пробивається крізь молоде лискуче листя яблунь, вишень, слив.

Замість іще ввечері вимішаний на дорозі. Тут чоловіки трійками — два тягнуть за мотузи, а третій тримає вила — рвуть глину, змішану із соломою і великими клаптями кидають на санчата для одного коня.

Довкола гамір, крик, сміх, кінський тупіт. Чоловіки пораються коло замісу, підвозять його і скидають на землю чи подають на риштування, жінкикладають на дерев'яні ділі поміж стовпами, розмащують — так творять стіни.

— Болота, давай болота! — гукають то весело, жартівливо, то сердито. Дивно Романові — треба казати про глину, а вони — «болота»...

Гуп! — сокира. Ще одну заміть забили між стовпами — і глина піднімається вище, стіна підростає — не вгавають жіночі руки.

Десь там і мама. Але Роман її не бачить. Може, вона всередині.

Він зоддає, садком — тут скрізь садки — обійшов хати — стару й ще не обмашену нову. Звідси, з тилу, не було так людно. Вряди-годи задиханий, спітнілий від спеки й натуги кінь притягував травною невеличкі санчата з купою жовтого замісу. Поки їздовий з батоном у руці витирав з чола піт, одганяв гедзів і мух із мокрих кінських боків, два чоловіки з обох боків вилами викидали заміс на стіл — широкі двері покладені на збиті з дилів і рейок козлів. Ще двоє чоловіків, стоячи по краях столу, уже з нього викидали заміс на гору — там жінки теж біліли хустинками — вкладали стіль.

— Гей, ходи шуди! — почув Роман голос — дзвінкий, хлоп'ячий, трохи шепелявий.

Навпроти стола, під високою яблунею з рясними зелепухами по гіллі, на недібраній купі соломи лежав на животі якийсь пикатий хлопець.

— Йди-йди! — гукнув хлопець ще раз, насмішкувато, лукаво посміхаючись.

Роман з осторогою підступив.

— Шідай! — плеснув рукою по соломі коло себе незнайомиць, перекинувся набік і підпер другою рукою кучмату чорну голову. Він був десь Романового віку.

Роман уже сміливіше підступив, сів на жовту, торішню, змервлену солому — видно, лишилася, не пішла вся на заміс.

— Тебе як звати? — спитав хлопець. — Ну, звати, звати як?

— А-а... Роман.

— Ха-ха! — зареготав той. — Роман наш... в карман!

Роман густо почервонів. Й образ, і гнів, і сором закипіли в ньому. Як же так можна? Сам запросив, сам спитав — і так... Вимовити не може, а верзе...

— А ти... дурний! — від розбурханих почуттів аж прохрипів Роман і стиснув кулаки.

Він згадав, що вже бачив, зустрічав цього пикання коло ставу. Це ж Лесько Рубець, Шьобвамдобря. Таким чудернацьким, заковиристим прізвиськом малого Рубця нагородили за його звичку повторювати: «Шьоб вам добря не бульо». Почув десь — і почав отаке варзяти. А хлопці підхопили — і... Приклеїли йому ж. Тепер так не патякає, та прізвисько зосталось — як прилипло.

Далі буде

Любов і свобода

З МАЙБУТНЬОЇ КНИЖКИ

*«Кожен вірш Віктора Терена пронизаний спраглим,
невтолимим відчуттям нашої незламної Свободи».*
Микола Жулинський

СВОБОДА

*ми її зашивали в підкладку
ховали в шухлядах
виглядали з російського вирію
звідки рідко хто повертався*

*розпізнавали
в ностальгії ікон в мерехтінні зірок
шифрували крізь телефонне шипіння
берегли як мовчання*

воля свобода

*ми переконувались що вона є
коли її викручували з рук
запихали в пазухи монументів
затуляли кремлівською зіркою*

*біла наче листівка
біла як простирадло коханцям
чорна як степ до плуга*

незграбна як той хто вдруге вчиться ходити
 наче дитина що вперше стає на ніжки
 перекочується як сніжинка

всепроникна і всюдисуща
 одна-однісінька одніша навіть за тебе
 коли серед ночі загрюкають в двері

АБЕТКА (розповідь)

...нагнали машин у наші Карпати
 вкинули в поїзд
 гибіли в таборі в загороді а ще наказали
 розмовляти тільки московською
 всяк мусив знати
 що ми там шепчємось

най і по-їхньому
 так східняки були ті наломилась швидше
 а ми й мовчали старалися
 а все ж проскакували заборонені слова
 бусол смерека трембіта вівчарик

тих вівчариків полювали гейби лисиць
 бувало пан у погонах і геть байдужий
 геть неуважний
 а сам наструнює вуха
 а сам прислухається як говоримо
 і таки вловить щось підозріле

згодом привчилися а й нині
 оце як скажу танашко або ясниця¹
 то аж здригнуся

видиш
 рубці пошрамована спина два переломи
 тут вся українська абетка

¹ Ясниця – веселка (діалект).

СЬОМА РАНКУ

... постукали
о сьомій шукали і познаходили
купку недопалків від нічної розмови
замасковану гіпсову перегородку
яка відділяла від кухні
вчорашню картоплю в духовці зозулю в годиннику
осу засохлу ще з осені
порцелянову кішку в серванті
пожовклу записку літа між сторінками книжки

тупотіння на верхньому поверсі
протяги з того боку
сховані руки в кишенях
слова за стиснутими зубами
підозру
що ми по імені називаємо свою Батьківщину

так само знайшли і занесли в протокол
ластівку у відчиненому вікні
інша уже нерухома схожа на ножиці
лежала на сукні яку підшивала дружина

ВТРАТА

так ніби щось таки загубив
і це враження
не полишало мене протягом тривалого часу

ще раз подумки
перебираю в пам'яті минулі дні
був трамвай була набита маршрутка
метро якісь налякані збори
щось вибухало

та ніби усе на місці
окуляри вишневе кашне
як завжди на журнальному столику
ключі від пустелі з книжками на підвіконні
пошарпаний записник зашифровані вірші

і все ж

той чоловік на кожному розі на кожній стіні будинку
ті розмови що слухав поміж людей
ті швиденькі прощання
очі стерті з обличчя
налякані позирки

стривай здається
я втратив свою Україну
вона мені вже не належить
і дітям моїм теж не належить

ДОВША ЗА ЄРУСАЛИМСЬКУ

на пришиклій стіні
довшій за Єрусалимську
портрети дідів яких поморили Сибіром
світлини дітей
карточки у віночках
фотографії тих що під Крутами
в оточенні під Ілловайськом

від обличчя і до обличчя
од свічки до свічки

не знаю
що мені з нею робити
з тією стіною

заквітчати калиною
так не виросло стільки калини

прийти прихилити голову
помовчати біля кожного фотознімка
так потрібно три вічності

загорнути в конверт і послати до Бога
як посилають євреї записки
в шпаринках Стіни плачу
так не поміститься в жоднім конверті

РІЗНИЦЯ РОКІВ

коли ти народжувалася
ластівки приносили в дзьобиках
білу святкову глину
світ обіцяв бути гарним

коли ти народжувалася
ми розбивали кайлом
зашкарубий московський асфальт
виламували каміння
крушили бетон і тишу
визволяли з-під криги для тебе
одне найдорожче слово
Свобода

щоб поставити його поряд з твоїм іменем

* * *

відвернутися спиною
ніби вчитуєшся
в назву невідомої вулиці
європейська або єврейська

немов переписуєш
розклад швидких поїздів
що повертаються
у твій зимовий окоп
холодна земля зате рідна

відвернутися від усіх щоб не побачили
колишні наївні очі
сліди зарубцьованих сподівань
на твоєму обличчі
зелену глину під нігтями
світlinkа з різницею в кілька місяців
і кілька століть

хіба-що залишити під дверима
смужечку світла
вірші написані на кисневій подушці

* * *

мій попіл
нічим не відрізнятиметься

*від твого вельможного праху
о Вишитий Бісером!*

*намарне стараються твої шамани
п'ятсот барабанів
сімсот саксофонів
фанфари для фараонів*

*будеш оправдовуватися перед Господом
мовляв не знав і не відав
не думав і не хотів
і само собою не писав вірші*

*що потішить наше хвилинне життя о Король-сонце
моє хрестик на сірім горбочку
твоє картонна корона
блазенський ковпак з метушливої голки*

*отож почувайся гостем
який засидівся*

** * **

*я той чоловік що квапиться в рідний будинок
я кінь напівдикий боки чорно масні спітнілі
я смак тютюну струминка щемливого диму
я прихисток твій острівець у жіночому тілі*

*я впертий вар'ят стручок молододі квасолі
я спалена лампа олива на денечку склянка
я жовтий котисько на ґанку липневому сонці
я лиш парасолька з тоненької шкіри козлятка*

*я око повіка порізане вухо Ван Гога
я втомлена спека Єгипет над цинковим дахом
я глиняний глечик ранкова холодна волога
я знову трава перемішана з послідом птахів*

*я крем'яшок кисню застряг у простудженім горлі
я все і нічого без тебе як ніч серед степу
я в темній кімнаті а може в траншеї в окопі
одне тільки прошу пусти мою руку до себе*

** * **

*перший кидав гранати я його прикривав
перший схопивсь на ноги мене пригорнула трава*

я пам'ятаю той ранок болото хлюпала твань
ми тоді затрофеїли двох переляканих Вань

наша робота чудова славна робота була
руцькі "загадочні душі" видавили з села

з тим що кидав гранати я вже не перший рік
ми з ним одної крові обидва з одних доріг

в нас одна Альма-матер одна команда вперед
кожен метр діставався кров'ю
ми просунулись на кілометр

ми тоді закріпились і зараз на рубежі
я що тоді загинув і він що лишився живий

СТИРАЧКА

в кишені загиблого
знайшли напівстерту гумку
чого вона там?
ну хай би знайшли
патрони фотографію схожу на нього
ножика сірники нашу війну

шматочок сну думав ним скористатися
в перерві між обстрілами
то все було б зрозуміло
а так
ластик стирачка

що він хотів нею стерти місяць коли так світить
і зручно прицілюватися з того боку
постаріле осіннє світло остогидлі дощі
жменьку тоненьких літер і навіть оці слова
а давай любитися й писати вірші
а ще краще просто любитися

він встав зачинити двері
і це теж необхідно стерти
про зачинені двері

та він просто герой якщо захотів
так багато стерти щоб стати сильнішим

на хресті й написали що він герой

* * *

Господи Боже, ніхто ж не проти,
живи собі, царствуй на небесі.
Там після бою хлопці з нашої роти
прийдуть до тебе. Всі чи не всі.

Але, коли на те твоя воля,
щоб ми не всі до Тебе прийшли,
пошли нам, Боже, водички живої,
ковток повітря пошли.

Витримає серце, якщо не бронек,
і тільки гнів порве береги.
Сьогодні ми зірку в степу хоронимо,
пробач нас, зіронько, не вберегли.

Я тут в бліндажі до Тебе молюся,
кому ж помолитися, як не тобі?
Там у Києві гетьман слизький, як мерлуза,
то винесу сам на своєму горбі.

Вітер по степу страхи розвіє,
от тільки моторошно,
коли щораз,
діти, яких убила Росія,
перед світанком приходять до нас.

Ми без ротації довгі тижні,
довгі століття вогонь і бруд.
Як ти й заповів, я люблю своїх ближніх,
і тому я тут.

ВСУПЕРЕЧ

всупереч Мотрі Тихонівні вчительці молодших класів
я намалював коника з дощиком в нашорошенім вусі
і це вже не лізло ні в які ворота
не може такого бути щоб в коника в вусі
шумів прохолодний дощик шепталосся листя трава
навіть якщо той коник про це тільки й думає
змагаючи в полі від спеки

всупереч Тетяні Іванівні учительці з астрономії
я виліз на дах і виявив нову планету
яка не повинна була існувати
я приніс ту планету в школу
поклав на парту здивованій дівчинці
дивися а ти не вірила
казала оптична ілюзія

всупереч здоровому глузду і кожному
кого зустрічав по дорозі
я позривав наліпки наклейки штрих-коди
з одягу пляшок Титаніка і продавчині
я відкинув сприймання світу за етикеткою
не повірив що небо
синє а море чорне

всупереч милим сусідам які розважались покірністю
я купив гучномовець завбільшки з добре відро
кричав до німої рибини
що не треба мовчати як риба
волав до кожних дверей
свого письмового столу
що небо й саме не знає
яким воно буде через хвилину

всупереч довідці про відсутність різниці
я позрівав амбарні замки на рідному слові
на своїй українській абетці
схованій глибоко в серці
немов в тайничку на піддашшю
заборонені вірші

ось так і живу
наперекір горбочку мокрої глини
з того боку од залізниці і вічної тиші
де зникає тяжіння землі
і починається небо

СПРОБА АВТОБІОГРАФІЇ

пам'ятаю себе з того дня
як плакала тітка Мотря
сльози її течуть по моєму обличчю ще й досі
хоч тітка давно вже заснула усміхненим сном

закопав у городі щоденник
щоб не побачила мама
і двійка моя з каліграфії
вродила відро молодії картоплі

відомий своїми віршами
про мене написано кілька томів
під загальною назвою
"Дело №4000-5"
там ще багато цікавих письменників
дехто з погонами

до мене в палату зліталися ангели
наша весела свобода
пронизливо пахла йодом

не раз помирав
не раз воскресав
бувало по-всякому

чиста дівчина біла
коли покидала з себе
почалося затемнення місяця

Бог милував
не маю жодного на тілі тавра
себто жодного ордена
хоч маю достатньо заслуг перед Вітчизною –
коней купав у ставку
не дав порубати акаційку
сміття збирав вздовж дороги
(муляло очі)

а врешті
акаційки
лагідні скупані коні
сміття розкидане вітром –
хіба не моя Вітчизна

ВЕЧІРНЯ ВОДА

Глянь, вечірня вода так невпинно тече, як вода
тільки може плисти, під мости і розкриті безодні,
під коріння трави і собою вона не влада,
під суботню зорю і розбиті підшови Господні.

*І вечірня вода, що тепер цілу ніч молода,
оминає ліси, проминає мости і ворота,
і немає взбереж, і на хвилі немає гнізда,
є любов і свобода, всепроникна любов і свобода.*

*І низькі димарі, і качок голоси край весла,
все залишила там, серед дня, на лінивому сонці.
А на ній небеса, лиш одні небеса понесла,
у вечірній воді небеса як у темному оці!*

*Я не знаю, хто з нас та невинна вечірня вода,
і куди понесло по рудому піску за водою.
Ти огорнеш мене, як вечірня вода огорта,
ми – любов і свобода, любов і свобода з тобою.*

*Ця вечірня вода, що від мене мене визволя,
хай зігріта земля не зупинить обох серед літа!
І не вірте мені, як на хвилю скажу *voilà*¹,
бо зникає вона і не відає слова *finita*.*

ПАНЕ БАКЛАНЕ

*Пане Баклане, ну як там на морі? Негода?
Темні тумани? Чи вітряно, пане Баклане?
Це уже осінь. Куди Вам небесна дорога?
На Балаклаву? Чи, може, на теплі Балкани?*

*От і кінець ярмарковим комедіям літа,
І скоморохи свої повезли балагани...
Пане Баклане, зоря Ваша вранішня зблідла,
Все невблаганно, погодьтеся, пане Баклане.*

*Ви обманулись. І в липні сюди залетіли.
І на Дніпрі прижилися, дарма заблукали!
Вам набалакали, що не страшні замітілі?
Краще б не вірили. В нас не зимують баклани.*

*Светра вдягайте і з фетру берет не забудьте.
Глиняну люльку і повні з водою баклаги.
Довга дорога, візьміть моє слово напутнє,
І все одно повертайтеся, пане Баклане!*

¹ *voilà* – ось (франц.).

ВОЛЯ З УЛЬТРАМАРИНОВОЮ СПИНКОЮ

*ластівко моя полинова
при самій землі
черкне і знов недосяжна*

*на довгих рівненьких дротах
одна за одною
ноти тієї самої щорічної п'єси
графічне відлуння короткого літа*

*її приручити не можна
не дасть себе погладити по голівці
звабити кілечком на лапку
не повірить в мою і твою долоню
і в Міжнародний день захисту птахів*

*воля з ультрамариновою спинкою
гостренькими крильцями
роздвоєним хвостиком
ніби заточене лезо*

*якого небесного віражу
несподіваного закруту
чекати від тебе на цей раз?*

*гніздечко
з тієї самої глини що й ми з тобою
зліплене в кінці дня
уже після жнив
припухлими пальцями
старенького Яхве¹*

*з того самого пір'ячка
що й наше життя
подібне
до короткого лету
відчайдушної ластівки*

*під тим самим дашком
де й наші
ікони й постріпані рядна*

¹ Одне з численних імен Бога в Біблії

* * *

очі мої
лукаві злочинці
падкі на чужі гаразди
на сукні твоїй на твоєму обличчі
аби як стемніє вкрасти

тому що побачив липневого ранку
з тих що од вулиці вікон
ти посилала усмішку гарну
іншому чоловіку

пташка до пташки літалася вранці
красольки цвіли на клумбі
а той чоловік на вікно озирався
мабуть тебе він любить

але захотіли солодкої груші
мої неспокійні очі
що їм казатимеш загребушим
до сукні чужої охочим?

куди б не забігла ти
не полетіла
сховалась від мене за вишню
знайдуть маленький хрестик на тілі
твою наготу заміжно

УРИВОК З МОЛОДОСТІ

це обличчя від мене повернуте збоку
в рамці вікна вагонного на ньому відбилися
на ніч єдину на мить коротку
відблиски станцій де ми ніколи не спинимось

силуети дерев під якими нам не стояти
будиночки ті що не наші церковця мідна
перебіги тіней легенькі як подихи м'яти
що в обриси підборіддя перейшли непомітно

я до тебе торкнувся б краєчками пальців
тільки все поруйнує мій дотик сумирний
це те саме що торкнутися порцеляни
батька мого руками що звикли до лісу й сокири

якого затишку огорне тебе огорожа
кому цих долоней місячна крейда?
ту мені нагадала що на тебе зовсім не схожа
на яку я молився двієчник в теорії Фрейда

СЕРЦЕ, ГНІЗДО ЛАСТІВ'ЯЧЕ

Господи, це ластів'яче гніздо за формою схоже на серце,
та і за змістом також. В зимові обжинки
все, що в короткому літі лягло на денце,
видує вітер з кожної соломинки, останньої жилки.

Схоже й весною: куди прихилитися, дітись? –
під яку незрадливу покрівлю, дашок потемнілий,
щоб не збили палицею діти посеред літа,
а вивелися пташенята й загомоніли.

З глини воно нетривкої. Зліпили його для мене
тато й мама, коли спочивали від втоми.
Якраз була косовиця. І тато побачив, напевне,
яка молода моя мама і яка велика скрита соломи.

І то не тільки вони, ліпили його достоту
дощик, сонце, вітрець, м'яка придорожня вільха,
і звичайно ж, криниця – відерцем джерельну воду
носила старша сестричка, як мама була вагітна.

В небі, що сутеніє, срібні зібралися гості,
білі секунди снігу повз мене біжать прожогом.
І це почуття тривожної невідворотності
виштовхує кров на краєчок гнізда живого.

* * *

...І заради тієї примарливої надії,
що завжди і постійно зісковзує з-під човна,
пливемо на сузір'я, на довгі завмерлі тіні,
на хистку порожнечу, в якій не розгледити вікна.

На міста потонулі, що їх прозираєм крізь воду,
де обліплені мушлями стіни ідуть з глибини,
де каміння, присвячене Богу, і храмові сходи,
і над ними пливем,
не відчувши на серці вини.

*Пливемо на стрілу, на сосну прибережну смолисту,
на крило журавля, на високі й низькі острови...
Помолися за мене, і я озирнусь на молитву!
і на заході сонця вхоплюся за кущик трави.*

НЕБО

*волосся твоє що відлітає за птахами
вирій з китайського шовку
вогні які заблукали
душа що шукає притулку*

*комашка що залетіла в око Святому Петру
пасемце диму
церковна молитва
сяйво на образах
тоскний погляд крізь ґрати підвалів*

небо

*щасливе зітхання
видихнуте повітря
клубочок морозної пари
твердиня на якій стоїмо*

нагадає як пишеться слово СВОБОДА

ЖИТИ

*Ти не один,
з тобою ключ од кімнати.*

*І кімната теж не одна,
є розкрита в ній парасолька.*

*Перекинута, просихає,
як велике чорне гніздо.*

*Звідти ввечері вилетів птах,
зовсім один.*

Я ГОВОРИВ

я говорив
до каменю
сухої очеретинки
пташки чорненького павучка
мого неслухняного пса
до кожної живої душі
і так само до самогубців
повішених між поверхами

до кожної підворітні
відчинених вітром дверей і дверей
що зачинялися переді мною

говорив
до кожного з вас
але й до власного серця
схожого на етнографічний музей в Пирогові
(гличики рушники відлуння забутих пісень)

до кожної стрілки годинника
аби вона пішла проти себе
шкільного учителя
законів Ньютона
я зруйнував декорації
і не повірив у нашу смерть
я позривав одежі з вогню
зламав здоровенні стіни
заради своєї коханої
ім'я якої Свобода

я бинтував слова
розбиті московським паралічем
я відмовився від плісняви їхніх убогих небес
від мовчання мільйонів і власного цвинтаря
і відійшов од прірви
гулкої
як п'яна Переяславська Рада

ось так і скажу
коли прийде мій час
переселятися з одного готелю в інший
на зворотну сторону Місяця
де вже ніхто не побачить мене й не почує
хоч я знаю – Місяць живий

я вмів писати вірші
я думав що вмію писати вірші

ГОГОЛЬ У ТЕНЕТАХ І ПУТАХ. СМЕРТЬ

РОЗДІЛ ІЗ РОМАНУ*

НІЧ НА ІВАНА КУПАЛА

Ніч була не те щоб зовсім місячна, але й не темна — кошлаті хмари то затуляли повню, то вона, звільнившись від них, знову яскравим червінцем осявала все навкруги — ліс, кущі, стежки. Олексій і Климентій почекали Гоголя, поки він віднесе портфель до флігеля, і втрьох рушили широкою алеєю. Вона дедалі вужчала і вужчала, й змаліла до вузької стежки, що петляла поміж дубів, грабів і сосен, кущів ожини і малини. У лісі було тихо, лише коники виспівували у траві та поблизу, у річці іноді плескалася риба. Толстой ішов попереду, Гоголь — за ними, а Россет — позаду.

— Ну, що, Миколо Васильовичу, де ж будемо шукати цю квітку? Треба знайти три пагорби, чи не так? А потім: “Спалахнула на небі блискавиця і перед ним з’явилася ціла грядка квітів, усе чудних, все небачених, тут і просте листя папороті... Зирк — червоніє маленька квіткова брунька і, неначе жива, рухається... Рухається, рухається і дедалі більшає і червоніє, як жар. Спалахнула зірочка, щось тихо затріщало, і квітка розгорнулася перед його очима, мов полум’я, осяявши й інші навколо себе”.

— І коли це ви, Олексію Костянтиновичу вивчили це оповідання? — здивувався автор.

— А давно, як тільки книжка вийшла. Читав, читав її своїм селянам на гетьманщині, та і запам’ятав — відповів Олексій і продовжив: “Тепер пора!” подумав Петро і простяг руку. Дивиться, тягнуться з-за нього сотні волохатих рук теж до квітки, і поряд нього щось перебігає з місця на місце. Примружившись, смикнув він за стеблинку, і квітка залилася у нього в руках... Та от почувся свист, від якого похололо в Петра всередині,

і здалося йому, неначе трава зашуміла, квіти почали між собою розмовляти голоском тоненьким, мов срібні дзвіночки; дерева заgrimіли сипучою лайкою...”

І варто було Толстому зупинитися і повернутися до супутників, як над його головою у місячному сяйві майнула чимала тінь і щось зашелестіло у густій кроні дуба. Мандрівники зупинилися...

— То, мабуть, пугача ми налякали — пояснив Олексій.

— Або кажан полює. — додав Гоголь. — Вони із пугачем ловлять мишей.

— А я, панове, мабуть, повернуся додому — несподівано відгукнувся Климентій. — Усе одно ми не знайдемо цю квітку. А за прогулянку дякую...

— Що ж, воля ваша, Клименте Йосиповичу — відповів Толстой. — Не хочете почути далі, як назустріч Петрові вийшла відьма із хатки на курячих ніжках і як іскри посипалися у неї з рота і піна з'явилася на губах? Дорогу знайдете?

— Звісно, знайду. Я тут не вперше. Це ви, будьте ласкавими, не заблукайте. Ця стежка виведе вас на берег річки... Прощайте, до завтра!

Россет віддалився, а Олексій каже:

— А я, все-таки, продовжу, Миколо Васильовичу! “Кидай” — сказала вона, віддаючи квітку йому. Петро підкинув, і, що за чудо? Квітка не впала прямо, а довго здавалася вогняною кулькою посеред темряви і, неначе човен, плавала у повітрі; нарешті, потихеньку почала спускатися нижче і впала так далеко, що ледве помітна була зірочка, не більша за макове зернятко. “Тут” глухо захрипіла баба; а Басаврюк, подаючи йому заступ, промовив: “Копай тут, Петре. Тут побачиш ти стільки золота, скільки ані тобі, ані Коржеві не снилося”...

— Яка незріла, несерйозна річ! — перебив його Гоголь. — Ось зараз готую зібрання творів, то думаю не включати “Вечори”...

— Та що ви кажете, Миколо Васильовичу?! — мало не закричав Олексій, струшуючи краплі роси із сюртука. — Ваші “Вечори на хуторі біля Диканьки” — чарівні й глибокі! Це не просто казочки-повір'я — іноді смішні, іноді страшні, — а сповнені глибокого змісту! Та ви ж на весь світ гучно заявили про нашу милу батьківщину! Ще й залучили до цього Котляревського, Артемовського-Гулака, українські пісні, легенди, приказки... І ще епіграфами у вас, хтось мені казав, уривки з комедій вашого батечка... Як же можна?

— А мені не подобається все, що я досі писав! Ось тепер, сподіваюся, я вийшов на той шлях, який мені освітлює сам Господь, і російська людина постане в мене вже не з дрібними рисами свого характеру, не з паскудними дивацтвами, а всією глибиною природи своєї, багатою розмаїтістю внутрішніх сил, якою щедро наділена...

— Миколо Васильовичу, ось там, поблизу, виблискує річка, ходімте, справді, туди і поговоримо відверто...

Вони швидко вийшли на берег, де було встановлено гойдалки і лавочки. Присіли і Олексій почав:

— Послухав я сьогодні, любий Миколо Васильовичу, розділи вашого другого тому... Усім серцем я сприймаю і розумію ваше бажання відтворити світлі сторони нашого життя, його людей, але... Але, розумієте, не в Москві, не в Калузі чи Тулі треба шукати Русь, слов'янство, а в Києві, Чернігові, Новгороді! Нинішня Росія з її устроєм і порядками — спадкоємиця дикої Золотої Орди, а не європейської Київської Русі! А на троні хто? Дурний і жорстокий солдафон! Уся Європа й досі потішається над його вчинком у Потсдамі. Не чули? Так ось цар-батюшка, “улюбленець російського народу”, поїхав у гості до кузена. Прибув до палацу у військовому мундирі та з палашем. На до-

ріжці парку його з усіх боків обступили приручені журавлі, які сподівалися на гостинець. Але наш безстрашний Аттіла-воїн вихопив палаш і почав із журавлями нерівний бій. А через півгодини з'явився у королівському палаці з добутими трофеями, та "увінчаний новою перемогою". Сміх, ганьба! І оце та влада, що йде від Бога? Татарщина! Іще долучають себе до слов'ян! В'ятичі, мовляв! Це ті, з якими боровся Володимир Великий? З тими язичниками із фінським корінням?

— Ну, Олексію Костянтиновичу, не знаю що й відповісти! — задихаючись, прохрипів Гоголь. — Стільки ви на мене навалили, що й не второпати відразу! Нам потрібне об'єднання, а не чвари... Треба згуртуватися навколо государя...

— Хай цей государ дасть волю закріпаченому народові, їхнім уярмленим душам! — мало не закричав Олексій. — Ось я вам прочитаю уривок зі своєї балади про богатиря Потока, який за бенкетом у київського князя Володимира засинає і пробуджується вже у царській Москві. Ходить столицею і нічого не розуміє:

Едет царь на коне, в зипуне из парчи,
А кругом с топорами идут палачи, —
Его милость собираются тешить,
Там кого-то рубить или вешать.

И во гневе за меч ухватился Поток:
«Что за хан на Руси своеволит?»
Но вдруг слышит слова: «То земной едет бог,
То отец наш казнить нас изволит!»
И на улице, сколько там было толпы,
Воеводы, бояре, монахи, попы,
Мужики, старики и старухи —
Все пред ним повалились на брюхи.

Удивляется притче Поток молодой:
«Если князь он, иль царь напоследок,
Что ж метут они землю пред ним бородой?
Мы честили князей, но не эдак!
Да и полно, уж вправду ли я на Руси?
От земного нас бога Господь упаси!
Нам Писанием велено строго
Признавать лишь небесного Бога!»

И пытается у встречного он молодца:
«Где здесь, дядя, собирается вече?»
Но на том от испугу не видно лица:
«Чур меня, — говорит, — человече!»

И пустился бежать от Потока бегом...

А за тим Поток опиняється у сучасній Росії! І що ж він бачить? Ту саму ханщину, пияцтво, морок... Гоголь, який після повернення з-за кордону зник до пошанування, звеличення і похвал, тепер сидів зіщулений, змалілий. І мовчав. А потім прошепотів:

— Як страшно графе, як страшно... І дихати важко... Наче кістлява рука відьми мені вчепилася у шию... А упирі приготувалися випити мою кров... Ах... Будьте обережні, Олексію Костянтиновичу, будьте обережні... За це ж можна і в солдати... А що ж мені робити? З моїми живими, а не мертвими душами? Я ж так хочу показати живу душу російської людини...

— Даруйте, мій любий Миколо Васильовичу, мій учителю життєвий, але не покажете... Ви з іншого тіста зліплений, у вас інші очі, інші вуха... Ви дивитеся на Росію очима українця, як би ви цього не хотіли... Ось ви ж написали колись про Пушкіна, що національний письменник лишиється національним навіть тоді, коли він пише не про свою батьківщину! Не знаю, чи читали ви Сковороду, але я зрозумів із ваших “Листів”, що ви хотіли б утвердити його ідею сродної праці... Не вийде, ой, не вийде... У кріпосницькій татарській Росії — ні!

— І що ж мені тепер робити? Я вже було мало не завершив другий том у Італії, але спалив його... Тепер знову пишу... Ось ви ж слухали сьогодні... Кажіть відверто, прямо, раз у нас сьогодні вечір одкровень проти Купала...

— А те й скажу, що я було зачарувався початком, описом маєтку Тентетникова, у якого маленькі очі, тому він їх довго протирає і так дохазяйнувався, що його й кури ладні довбати... А ось щодо ліних баб, які скаржаться на панщину, про непотрібність школи, про те, що у селян кращі посіви, аніж у пана, то це вже вибачте! А ось Чичиков знову живий, натуральний — відчувається колишній Гоголь! А який прекрасний персонаж отой поміщик, що його як кавуна чи пузиря витягли у сіті на берег! А яке меню він складає! Де ви такі найдки навіть не їли, а бачили у Великоросії?! Натомість часто підкреслюєте — росіянин, російська пісня, Русь... Навіщо? Адже ви раніше розрізняли Русь і Росію, а Україну називали Україною!

— Ех... Ось ви все про потворних персонажів... А як вам Костянтин Федорович Костанжогло?

— Це той “не зовсім росіянин”, у кого мужик трапився з розумним виразом обличчя? І в кого селянська свиня виглядала дворянином? Помилуйте, це було б дуже смішно, якби не було так гірко. Це і не карикатура, і не сатира, а якась нісенітниця... А по-вашому — правда? Нарікає цей, як його, — Констанжогло? — на поміщиків, які стали мануфактуристами і фабрикантами, а у самого, бачите, фабрики самі завелись — що не рік, то ще одна фабрика — залежно від того, що накопичилось і що викинули на берег! Простіть мене, Миколо Васильович, але і він, і той інший, виноторговець, у вас позбавлені правди, наче на ходулях ходять... У першому томі, та й у “Ревізорі”, у “Тарасі Бульбі”, інших творах ви відтворили різні людські характери — яскраво, опукло! Їм віриш — або співчуваєш, захоплюєшся, або ненавидиш, зневажаєш... А те, що я почув... А, іще, яка зневага, яка лють до всього європейського — державного і економічного устрою, культури! І це пише людина, яка стільки років жила в Європі! Ви хочете покращити наш уряд? Так, він у нас кращий, ніж ми заслуговуємо, бо ми настільки монголи і турани, наскільки це взагалі можливо. Ганьба нам! І ми ще хочемо обернутися спиною до Європи! Це ми проголошуємо нові порядки і сміємо говорити про гнилий Захід?! Мене пробило наскрізь у вас речення про чорнильницю, на кришці якої “сидів якийсь Шекспір”! Чи ви це, Миколо Васильовичу? Шість років тому у вас на столі я бачив Шекспіра французькою мовою, що його ви читали на ніч!

— Господи праведний, оце так критика... Такої ще ні від кого не чув... Так мені, так мені! Так і треба! Що ж... Доведеться все починати спочатку? Щоб повірили... Щоб до серця і розуму дійшло...

— Даруйте мені, Миколо Васильовичу, за таку відвертість... І що вона вас ранить... Але не мучте себе, не намагайтеся себе обманути... Я розумію і знаю, що по всіх усядах — навіть при дворі — у курсі, що ви маєте написати щось незвичайне, щось неймовірно корисне для батьківщини... Але подалі б вам від них, якомога подалі... То страшна небезпека, трясовина для поета!

— Як же подалі, любий мій графе?! Подалі тому, хто постійно просить милостиню то у государя, то в государині, то в спадкоємця? За кого клопоче при дворі Смирнова і випрошує пансіон? Ось тепер знову маю колінкувати, аби мені видали паспорт для виїзду на лікування до Греції... Я страшенний грішник, Олексію Костянтиновичу... Хто я взагалі? Великий письменник? Ні, ні! Я жебрак, прохач, нахлібник, приживальник! Ось я хто! Ні копійки за душею, ні кутка... Навіть багаж свій постійно намагаюся полегшити, щоб іти до Господа не обтяженим ним...

Гоголь говорив напрочуд тихо, навіть монотонно, наче читав молитву на сповіді... Відчувалося його неймовірне хвилювання, потрясіння. Толстой підсунувся до нього, обняв за плечі:

— А ви не надто переймайтеся цим їхнім благородством! Хоч щось путнє зробили наші величності, допомагаючи поету! Однак, я ж знаю — ви гадаєте, що це велика таємниця? — що ви через Плетньова і Шевирьова передаєте свої кошти на підтримку бідних студентів! Отже, ви нікому нічого не винні!

Гоголь сіпнувся і відвернувся. А Толстой продовжив:

— А чи не краще було б, любий мій, аби ви поїхали на батьківщину. Я, якби не ця осоружна служба, кинув би все і птахом полетів на Україну! Там, у рідному краю, все зрозуміліше, все ясніше... А з приводу паспорта я спробую сам поклопоталися перед спадкоємцем. Хоча він мене не любить, не зарадив моєму прохання полегшити вирок для Шевченка. Хоча саме він вів цю справу...

— Дякую, графе, не треба... Нині вже цим клопочеться Олександра Йосипівна. Недужий я, Олексію Костянтиновичу, дуже недужий... Потребую теплого клімату, примирення з самим собою, усамітненої молитви...

Місяць уже позбавився хмар, освітив все навколо і ніжнївся у тихих ласкавих хвилях річки. Співрозмовники підвелися і знайомою стежиною пішли назад. У гущавині над ними прогуготів пугач... До садиби вони йшли мовчки. А коли опинилися біля осяяної місяцем клумби біля губернаторського дому, Гоголь, не прощаючись, мало не бігом кинувся до свого флігеля. Так зазвичай чинять люди, коли хочуть скоріше забути, що сталося напередодні, зачинитися і кинутися у розпачі на постіль. Або згадавши про щось забуте, незроблене й прагнучи негайно виправити цю прогалину...

Наступного дня під час обіду Гоголь поведився так, ніби нічого не сталося. Уважно слухав глави із “Князя Срібного”, якими друзів “пригостив” Олексій Толстой. Але пригощання це було гірким, адже перед слухачами постали жахливі вчинки царя-параноїка Івана Грозного і тупість та покірність люду. А насамкінець Олексій прочитав свою нову баладу із ніби традиційною назвою “Богатир”. Але не відвагою, міццю і героїзмом, як гоголівські козаки, наділений він, а іншою силою, смертельною і страшною. Не на баских конях їздить він по Русі, а на розбитій шкапі, обгорнутий дірявою рогожею і зі штофом у руці. І де б він не з’являвся, сварки, хвороби та голод плетуться за його шкапою. Зловісний вершник тягне в шинок кожного, хто вже скуштував злого зілля. І перед очима вражених і стривожених слухачів постала нинішня Росія — п’яні бійки, занедбані ниви, породжені пияцтвом злочини. Із сумовитим співчуттям змальовує автор талановитого художника, який приохотився до горілки і забув про пензель;

юнак, що був сповнений бажання зайнятися наукою в місті, але обтяжений там бідністю і голодуванням, топить свої святі мрії у сивусі. Але цього “богатиреві” замало! І Олексій тремтливим голосом читає далі:

А всадник на кляче не дремлет,
Он едет и свищет в кулак;
Где кляча ударит копытом,
Там тотчас стоит и кабак.

Смирнови, надто — губернатор Микола Михайлович — прекрасно знають, про що каже Толстой. Та й Гоголеві це відомо, як би він не був налаштований тільки на “прекрасні сторони російської дійсності”. Вже упізнавали у його зразкових господарях Костагогло і Муртазова, одного з найбільших петербурзьких відкупників, мільйонера Дмитра Бернардакі. Із багатьох джерел він здобував свій капітал, зокрема і завдяки винним відкупам. Він та йому подібні — Утін, Горфункель, барон Гінзбург — наживаються на споюванні народу. Олександра Йосипівна та її чоловік не раз чули розмови у царському палаці про шкоду горілки, але знають і їхню ціну. Державна монополія на виробництво і продаж оковитої пояснюється необхідністю, бо країна — у постійній фінансовій кризі. Недалекий Микола І цілковито довіряв своєму міністру, вихідцеві з Німеччини Єгору Канкріну, який гальмував будівництво залізниць, а покривав дефіцит випуском паперових грошей і множив шинки, шинки, шинки... Якось Канкрін обмовився: “Я знаю, що справа нечиста, але гроші чисті”. Маючи підтримку царя, він навіть хвалився перед військовим міністром Чернишовим: “У мене, батечку, шинків більше, ніж у вас батальйонів”. Почате Канкріном нині успішно продовжує його наступник Федір Вронченко, хоча усі фінансові справи узяв у свої руки сам імператор. А у підсумку — ось така картина:

Стучат и расходятся чарки,
Рекою бунтует вино,
Уносит деревни и села
И Русь затопляет оно.

Дерутся и режутся братья,
И мать дочерей продает,
Плач, песни, и вой, и проклятья -
Питейное дело растет!

Після завершення читання запанувала тиша. Першим її порушив шепіт Гоголя:
— Господи праведний, який жах...

Спохмурнілий губернатор хутенько став збиратися, пославшись на невідкладні справи. Олександра Йосипівна цього разу не попросила Олексія записати їй у зошит ці вірші. Її брати мовчали. Щоправда, виходячи із зали, Климентій запитав, чи має намір Олексій надрукувати цю поему, на що граф тільки розвів руками...

Наступного дня Гоголь і Толстой порізно відбули із садиби Смирнових, не попрощавшись. Проте через кілька місяців графові знову довелося повертатися до Калуги, звідки надійшла скарга самому Миколі І від сина генерала Єршова. Він писав, що під тиском губернатора Смирнова його батько відписав усе майно дочці Софії, дружині

Климентія Россета. А син, зрозуміло, був позбавлений батьківської спадщини. Цар вирішив послати до Калуги представницьку комісію не лише перевірити цю скаргу, а й провести ревізію всієї губернії. Адже до столиці вже доходили відомості, що в судах там безлад, не краще і в поліції, дворянські опікуни не охороняють сирітські маєтки, а, навпаки, руйнують. А полотняні підприємства, які колись постачали текстиль аж до Америки, занепали. Від них лише назви лишилися, як от Полотняний Завод. Комісію очолив сенатор князь Давидов, іще кілька чиновників, серед яких — і Олексій Толстой. Тож як не пручався граф, але довелося йому знову одягати зелений віцмундир. Скарга генеральського сина не підтвердилася, тому його самого було віддано під суд за наклеп. А ось щодо всього іншого, то тут комісії було що виявляти. Ревізія затягнулася не кілька місяців, Олексій їздив губернією, іноді відвідував і Смирнових. Поступово він почав помічати неабияке лицемірство у поведінці Олександри Йосипівни. Якось у Дворянському зібранні влаштували бал. На хорах гримів оркестр, літні чиновники скупчилися біля губернатора та його почту. Танцювала, звісно, здебільшого молодь. Толстой стояв віддалік, Олександра Йосипівна його не бачила, а він почув її зауваги:

— “Пішла танцювати губернія”... Але звідки Гоголь бере свої карикатури? У нього в губернії що не чиновник, то хабарник... І взагалі що не людина — то виродок найгіршої масті... Жалюгідна він людина!

Губернатор кивав головою, а його наближені чиновники схвально загуділи... Вони побоювалися бувати на обідах у губернатора, коли гостював Гоголь: раптом візьме і вставить когось у комедію! Гнітили і наводили нудьгу на Толстого і прийоми у губернаторському домі. Ще добре, коли обговорювали вистави заїжджої трупи з якимсь Фрідбергом на чолі — пустотливі водевілі, які, звісно, набагато приємніші, ніж “Ревізор”. А коли заходила мова про весілля і про заготівлю капусти! “Гарячі суперечки” точилися з приводу того, як краще рубати її для засолювання — за допомогою дворових дівчат чи попросити губернатора відрядити арештантів з місцевої в’язниці... Що ж до Олександри Йосипівни, то Олексієві добре відомо: її, тодішню фрейліну, Микола І називав “царицею поетів”. Часто на її “вогник” у “келію” на другому поверсі Зимового палацу приходили літератори, серед яких і Пушкін та Гоголь. Послухати їхні нові твори приходили і великі князі, і сам цар... Тобто тоді ще Олександра Россет завдяки своїм жіночим принадам і розуму була ловцем поетів, і сіті її були надійними й міцними. Ось Гоголь і досі в її путах...

ПІД НАГЛЯДОМ І ОДНИМ ДАХОМ

А Микола Васильович Гоголь спустошеним і пригніченим повертався до Москви, де він тепер оселився на Никитському бульварі в домі графа Олександра Петровича Толстого. Хоч у Погодіна йому було створено мало не тепличні умови, але надто населеним був його дім. А тут йому відвели перший поверх будинку з колонами, на другому ж оселилися Толсті. Ще за кордоном на свою біду граф припав до душі Гоголеві. За доброту, релігійність, схильність до аскетизму. Розхвалюючи його матінці у Василівці, Микоса якось обмовився, що граф суворо дотримується постів, таємно носить вериги, аби “усмиряти плоть”. А з якою прекрасною людиною він познайомив Гоголя — із своїм духівником, Ржевським протоієреєм Матвієм Костянтинівським! “Ось приклад істинного священника! — іноді вигукував Гоголь, отримуючи його листи. — Отець Матвій — найрозумніша людина з поміж тих, яких досі я знав! І якщо мені

належить урятуватися й завершити справу всього життя, то тільки завдяки настановам отця Матвія”.

Константиновському вже було близько шістдесяти років. Народився у сім'ї дякона Олександра Андреева, а прізвище своє узяв він назви їхнього села — Константинове Новоторзького повіту Тверської губернії. Освіту здобув у Тверській духовній семінарії, де його співучнем був Петро Плетньов. Однак син дякона був дуже далеким від тих, хто оточував Пушкіна, вважав письменництво єрессю і великим гріхом. Особливими знаннями не володів, а ось здібності проповідника, оратора мав неабиякі. Одружившись на доньці сільського священика, став дякувати у селі Осечне, куди якось до церкви зайшов генерал Цибульський. Якраз ішла служба, а генерал став голосно розмовляти, робити комусь зауваження. Диякон Константиновський підійшов до нього зі сповненими гнівом очима і, піднявши руку, наче з метою висловити прокляття, дзвінким шепотом проказав: “Смири свою гординю, рабе Божий! Тобі тут не казарма! Ти тут не господар!”. Приголомшений і обурений генерал прожогом вискочив із церкви, роздаючи прокльони направо і наліво, й невдовзі написав скаргу московському митрополиту Філарету. Але вона лишилася без наслідків для дякона, навпаки — про нього пішов розголос як про істинного поборника віри православної. Кому, як не йому, наvertати до неї, приміром, карелів-язичників? Ось туди і був посланий священик Константиновський! Тринадцять років успішно утверджував там державну релігію, а потім його перевели до села Єзськ, де Матвій запровадив читання Святого Письма не тільки в церкві, а й у своєму настоятельському домі. Це виявилось не до вподоби іншим священикам, відтак і духовному керівництву, тож такі читання заборонили. А з роками у колись галасливому, веселому Єзську дедалі рідше стали проводити спокусливі ігри, співати веселі пісні — у багатьох домах їх замінили духовними піснями і повчальними розмовами. Навіть діти під час ігор співали “Царю небесний”, “Богородице, діво радуйся” й ходили із сумними личками. І для з правіку звиклих до упокорення та рабства російських селян, до senatorів, губернаторів, їхніх дружин, інших вельможних панн, та й до Гоголя настанови фанатичного отця Матвія були єдиними: “Сам Господь Бог бажає, щоб ти боровся з тілом. Тож пам'ятай про смерть: легше буде жити. А якщо смерть свою забудеш, то і Бога забудеш. Якщо тут прикрасиш душу свою чистотою та говінням, то і там вона явиться чистою. Тобі також має бути відомо, що умертвляє пристрасті: менше та рідше їж, не ласуйся, чай зовсім облиш, і їж холодненьку водицю, та й коли захочеться, з хлібцем, менше спи, менше говори, і більше працюй”. Ці суворі правила отець Матвій застосовував передовсім для себе: ні вина, ні м'яса, жодного читання, крім духовної літератури, що потрібна на підтримку віри; крайня бідність, неприйняття розваг і задоволень. Тож волею долі 15 років тому його було наближено до графа Толстого, на той час губернатора. Губернатора дивного, для багатьох — навіть дещо схибленого. Якось Толстой приїхав оглянути повітовий суд. Зайшовши до приміщення, передовсім підійшов до ікони, помолився перед нею й каже переляканим служителям Феміди: “Та у вас тут страшний безлад! Ану зніміть мені ваш образ! О, та він же весь засиджений мухами! Дайте мені, я вам покажу як чистять ризу”. І заходився чистити ікону. Потім поставив її в куток, знову перехрестився і промовив: “Вам, усе ж, треба замінити кіюту, за скло мухи не пролізуть. А ви — моліться, і все у вас буде добре!”. І на цьому інспекція завершилася. Губернатор нічого не оглядав, не перевіряв, з чим приїхав, з тим і поїхав!

Такий ревний вірянин не міг не звернути увагу на діяння попа Константиновського. Тож за протекцією графа отця Матвія із глибинного села Єзська вирішили перевес-

ти до повітового Ржева. Що тут зчинилося! Забамбулені й упокорені селяни — старі, парубки і дівчата, дорослі чоловіки, матері з немовлятами на руках — п'ять верст проводжали Матвія, йдучи слідом, вклонялися в ноги, приймаючи благословення. А дехто добувся з ним до самого Ржева. Тут йому належало не лише стати настоятелем Успенського собору, а й будь-яким чином викорінити старообрядництво, надто поширене у цьому краї. Тож отець Матвій почав нахабно вриватися до їхніх молитовних домів, без запрошення обходити двори старообрядців, нав'язуючи їм потребу в "істинній вірі". Люди, здебільшого міцні господарі, купці, не сприймали нахабу, але він і чути не хотів інших аргументів. І Матвій Константиновський у Ржеві швидко зажив слави брутального звабника. Його стали називати гонителем віри, Антихристом, іншими лайливими словами. Багато хто вважав гріхом слухати його промови і настанови. Одного разу протоіерей, ідучи вулицею, зустрів двох невідомих, які побажали благословення. Приготувавшись, Матвій підняв руку, але раптом один із чоловіків плюнув йому в долоню, боляче вдаривши по правій щоці, а другий — по лівій. Про інцидент стало відомо у відомстві городничого, бешкетників виявили і мали намір покарати. Але отець Матвій попросив городничого простити їх...

Граф Толстой і його духівник ржевський протоіерей іще за кордоном поступово стали стискати у своїх міцних обіймах серйозно хворого Гоголя. Відвідуючи Жуковського у Франкфурті, він шле записку знайомому священику Іванові Базарову, аби той приїхав його причастити, бо вмирає. Протоіерей прибув негайно і був неймовірно подивований, адже побачив Гоголя на ногах. Однак він простягнув йому руки і сказав, що вони ніколи не нагріваються. Однак священик умовив його не перебільшувати і запропонував приїхати говіти до російської церкви у Вісбаден. Поряд лікувався "на водах" граф Толстой, з яким познайомився Гоголь. Релігійний фанатизм Толстого настільки вразив письменника, що він йому, одному з небагатьох, сповідується у листах про своє здоров'я: "До незвичайного схуднення мого додалися болі в усьому тілі. Тіло моє дійшло до страшного охолодження; ні вдень, ні вночі я нічим не можу зігрітися. Обличчя моє все почорніло, руки мої розпухли і почорніли й перетворилися на лід, що нічим не зігріти, тож їх доторк до мене лякав мене". Або в іншому листі: "Здоров'я моє гіршає й гіршає. З'являються такі ознаки, які кажуть, що час, нарешті, знати честь і, подякувавши Богові за все, поступитися, можливо, своїм місцем тим, хто житиме... Хворобливі мої хвилини тепер стають важчими, аніж колись, і дуже важко буває опиратися тузі і суму". Причиною всьому вважав те, що Бог його на тривалий час позбавив здатності творити. А спонукання до цього, насилля над собою, мовляв, і спричиняє хворобу. Водночас після спалення глав другого тому "Мертвих душ" Гоголь наважується видати свої "Вибрані місця із листування з друзями", що здоров'я йому не додали, а навпаки, ще більше пригнітили. Ось тут Толстой і вирішив заочно познайомити Гоголя із своїм духівником отцем Матвієм, який із захватом узявся у листах повчати і наставляти "раба, що заблукав". І один з найбільших письменників Європи поступово починає колінкувати перед малограмотним попом, усвідомлюючи свою "ницість". Після виходу "Вибраних місць" Гоголь пише Костантинівському, який ніколи не читав світських книжок, із Неаполя: "Я прошу вас переконливо прочитати мою книгу і сказати мені хоча б два словечка про неї, перші, які припадуть вам, які підкаже вам душа. Не приховуйте від мене нічого і не думайте, що ваше зауваження чи докір стали для мене прикрими. Докори мені солодкі, а від вас іще будуть солодшими. Не непокоїться тим, що мене не знаєте, кажіть мені так, ніби ви мене цілий вік знали... На завершення прошу вас молитися за мене міцно, міцно..."

Відповідь, звісно, не забарилася. Вона була різкою, навіть брутальною. Матвій обурювався усім, найбільше — тим, що, мовляв, Гоголь закликає людей до театру, а не до храму. І письменник знову вклоняється, намагається пояснити: “Я дав вам привід думати, що посилаю людей до театру, а не до церкви. Бережи мене Бог від такої думки!.. Я тільки думав, що не можна відібрати зовсім у суспільства його розваг, але треба так розпорядитися ними, щоб у людини відроджувалося бажання йти до Бога, а не йти до біса”. Це Константиновського аж ніяк не задовольнило, тож він пише про це Толстому. Граф у свою чергу закликає Гоголя подбати про порятунок душі, а Гоголь знаходить у собі сили опиратися: “Ви дуже однобічними стали, і це відбулося недавно... Ви вважаєте все, що є у світі, спокусою та перешкодою до порятунку. Монах навіть не суворіший від вас. Не будьте схожі на тих святош, які хотіли б разом знищити все, бачачи в усьому світі одне бісівське”. Духівник, звісно, і про таку зухвалість був поінформований, тож Константиновський висуває свою найжахливішу вимогу: “зречіться імені літератора і йдіть у монастир”! Гоголь і цього разу не здається й вирушає на Святу Землю радитися із самим Христом. Але і там не знайшов відповіді...

І ось Гоголь та подружжя Толстих у Москві під одним дахом. Праворуч від входу — вітальня, спальня і робочий кабінет Гоголя. Тут переважає зелений колір, який скрізь кидається у очі. Зелений килим на підлозі, екран із зеленої тафти перед каміном, облицьованим фаянсом, зеленою тканиною драпіровані два столи, завалені книжками. Два канапе — уздовж стін. У куті кімнати висить у відблисках лампадки ікона Ісуса Христа. Гоголь тут нічим не переймається — ні їжею, ні пранням білизни. Окрім численної прислуги йому служить у його кімнатах привезений з України Семен, молодий, смиренний хлопець, відданий господареві. Тиша тут незвичайна. Гоголь або ходить із кутка в куток, або сидить і пише, ліплячи кульки з білого хліба: друзям пояснює, що цей процес допомагає йому вирішенню важких завдань. Якийсь його шанувальник пізніше назбирає цих кульок цілі купи і берегтиме їх благоговійно. Коли писання Гоголеві набридає, то він підіймається нагору до господарів. Дивним, незвичним було це подружжя. Але для Гоголя — ідеальним. Коли вони побралися, графові було 32 роки, а Анні, доньці князя Георгія Грузинського, — 35. Перед весіллям домовилися, що житимуть у платонічному шлюбі, як брат і сестра. Річ у тім, що красуня Анна в юності закохалася у батьківського вихованця Андрія, який жив у їхньому домі. Коли виявилось, що це не просто вихованець, а позашлюбний син князя, тобто брат Анни, то закохані вирішили ніколи не брати шлюб, присвятивши себе Богу. Андрій став ченцем під ім'ям Антоній, згодом дослужився до високого церковного сану — намісника Троїцько-Сергієвої лаври, духовника митрополита Московського і Коломенського Філарета. Анна ж уникала світського товариства, старанно приховувала свою вроду. Тобто “святую людину” графа Толстого зблизило з Анною лише релігійне почуття. Як було не прихилитися Гоголеві до такого подружжя?

... Після обідні у сусідній церкві Симеона Стопника нагорі пили чай, до якого доєднувався Гоголь. Слуги приносили великий самовар. Але честь наповнювати чашки пахучим напоєм належала сестрі Толстого, Софії Петрівні Аплаксиній. До чаю подавалися кава, шоколад, кренделі та сухарі, доставлені з відомої німецької булочної на Кузнєцькому мосту. Однак ці чаювання тривали недовго, радше вони були продовженням відзначення новосілля Толстих і Гоголя, які оселилися тут майже одночасно. Граф Толстой їв дуже мало, поглядав на шоколад і кренделі скоса, тож невдовзі їх учасникам стало ніяково, й у домі заговорили про велике значення постів. Настільною книгою графині Анни Єгорівни була “Слова і промови преосвященного Іакова, єпископа Ни-

жегородського і Арзамаського”, де Гоголь зробив відмітки олівцем. Щодня він приходив нагору і читав уголос ці проповіді графині. Анна Єгорівна часто і за чаєм куняла у кріслі — страждала, як і батько її, сонливістю... Щоб не заснути, Анна Єгорівна ходила по кімнаті, або по терасі, а Гоголь сидів у кріслі, читав і пояснював значення прочитаного. Найулюбленішим його розділом у цій книзі було “Слово про користь посту і молитви”. Там він підкреслив такі рядки: “пристрасті запаморочують розум”. Кілька разів перечитував такі слова: “Піст багатьох хитливих зробив цнотливими, гнівливих — сумирними, буйних — скромними, пихатих — смиренними”.

Пости у цьому домі стали набувати нечуваної сили. Графиня Толстая віддавала перевагу тюрі: до квасу додавали шматки хліба, картоплю і цибулю. І Гоголь теж прилучився до цієї улюбленої страви Анни Єгорівни. Але ж пісна їжа була протипоказана гурману Гоголю. Варто лишень перегорнути його ранні твори! Це ж справжня енциклопедія українських страв! А потім її доповнили італійські смаколики. Він признавався друзям, що частенько починав споживати тільки пісне, але ніколи не витримував: після кількох днів почувався зле і переконувався, що йому потрібна поживна їжа. А ось графині пісна їжа, певно, ішла на користь — вона прожила 91 рік, натомість Гоголь...

МІЖ МИНУЛИМ І МАЙБУТНІМ

У інших домах на гостинах Гоголь усе ж забував про “тюрю” й від пригосщань не відмовлявся. У Аксакових, Хомякових, Погодіна. Він там продовжував читати ті самі перші розділи другого тому й просив оцінювати їх. Звісно, всі захоплювалися, аплодували. Здебільшого тому, що їм випало стати свідком таїни, що її не кожному довіряв автор. Юрій Самарін, якимось почувши його, пізніше признається, що ні у нього, ні в інших не вистачило духу сказати йому, що думають і відчувають. “Я переконаний — казав він, — що Гоголь усвідомлював, наскільки його другий том нижче першого, усвідомлював і не хотів самому собі признатися”. Натомість у листі Гоголеві той самий Самарін написав: “замість похвал і привітань скажу вам тільки, що не можу собі уявити, аби прочитане вами могло би бути ще досконалішим”. Але зустріч у Калюзі з Олексієм Толстим глибоко запала у мозок і душу Гоголя. Він скаржиться у листі Олександрі Смирновій: “Хворий, знеможений духом, вимагаю молитов і втіхи і не знаходжу ніде. До хвороби моєї додалося таке нервово хвилювання, що думка моя не може всидіти на одному місці ні хвилини і метастеється, бідна, схвилювана більше, аніж сам хворий”. Ті, хто його оточував, дедалі частіше ставали свідками різкої, миттєвої зміни його настрою. Варто було до чималого гурту гостей долучатися новому гостеві, як Гоголь зупинявся на пів слові й зникав із кімнати. А потім зненацька з’являвся і починав копіювати своїх ніжинських учителів з майстерністю неперевершеного коміка. Так, що всі бралися за животи! Граф Василь Сологуб, зустрівшись із Гоголем у готелі, був вражений його недорікуватістю: одне слово наскакувало на інше, іще не до кінця вимовлене, тож нічого не можна було зрозуміти. Сологуб був збентежений, розгублений, і аби якимось виправити ситуацію, став щось говорити про самотність Москви. І, нарешті, обличчя Гоголя освітілося, іскра колишніх веселощів майнула в його очах. І він став доладно, зрозуміло і артистично розповідати анекдоти здебільшого такого змісту, що їх не заведено було розповідати у присутності панн.

Наступного дня Сологуб завітав з візитом до Аксакових, де вже зібралася чимала компанія — князі Петро Вяземський і Дмитро Оболенський, Аркадій Россет, Лев

Арнольдї, живописець Іван Айвазовський, який приїхав до Москви, численні панї... Усі, звісно, ждали почути Гоголя — якщо не нові розділи “Мертвих душ”, то хоча б щось зрозуміле. Але він тихо сидів у куточку похнюплений, тупо дивився на тих, хто його оточував, опустивши голову, губи його сумно стиснулися і наблизилися до носа — такого виразу обличчя колись у Ніжинській гімназії він прагнув досягти перед дзеркалом, готуючись грати роль старого селянина. Гостинна господарка і добра душа Ольга Семенівна намагалася якось розвеселити жаданого гостя, пропонувала, аби Віра заспівала українських пісень... Але він відповідав неохоче двома-трьома словами, та й то — не до ладу. Здавалося, що він чи то спить, чи марить. Але коли Сологуб став голосно розповідати про петербурзькі новини, Гоголь підвів голову, ніби отямившись, підвівся, випростався і, узявшись за спинку крісла, почав промовляти так, ніби це було продовження перерваної розмови:

— Ось ви, графе, кажете про самотність Москви, про її традиції, правила... То я вам розкажу про одне з них... Якось я засидівся увечері у приятеля. Але щось мені стало зле, і хазяїн вирішив мене провести додому. Ішли ми тихо вулицею, розмовляючи. На сході вже почала біліти зоря. Це відбувалося на початку серпня. Раптом увагу мого приятеля привернув доволі великий, але неоковирний і брудний дїм. Місце це, хоча він і був одружений, видно, було йому знайоме, бо невдоволено пробурмотів: “Та навіщо ж це ставні зачинено, і так темно? Почекайте мене, я хочу дізнатися”. Він підійшов до будинку і притулився до вікна. Я теж, зацікавлений, підійшов. У досить великій кімнаті перед аналоєм священник правив службу, з усього видно, молебень, а дячок підспівував йому. Позаду священника стояла огрядна жінка потворної зовнішності й ревно молилася перед іконою на блаженському столику. За нею, переважно на колінах, розташувалися п’ятнадцятеро чи чотирнадцятеро жінок із завитим волоссям, із щоками, що палали неприродним рум’янцем. Жінки якісь пухлі, потріпані. Стало зрозуміло, чим вони займаються... Раптом хвїртка відчинилася і показалася товста жінка, обличчям дуже схожа на першу. Ми відсахнулися від вікна. “А, Парасковіє Степанівно, добрий вечір! — вигукнув мій приятель. — Що це у вас відбувається?” “Та ось — відповіла басом стара — сестра із баришнями на Нижегородський ярмарок збирається, то вирішила для доброго почину молебень відслужити”. От вам і звичаї на Москві...

Цей його спіч спричинив гучний регіт присутніх. Пані сором’язливо опустили очі.

— Чому ви смієтесь?! — скрикнув Гоголь. — Це ж страшно... Це сумно...

Але останнім часом на таких зібраннях увагу Гоголя стали привертати не лише земляки, а й молоді люди — літератори, студенти московських професорів. Можливо, йому вже набридли давні обожнювачі, а чи він намагався розгледіти в них обриси майбутнього Росії... Тому, на подив інших, він охоче спілкувався з ними. Як от — зі студентом математичного факультету університету Дмитром Малиновським.

1847 року, завершуючи свої мандри Європою, Гоголь готував друге видання “Мертвих душ” і написав передмову до нього. Нажаханий резонансом від першого тому, кається, що багато чого там описано неправдиво через незрілість і поспішність, що там чимало помилок на кожній сторінці, тож звертається до читачів, аби вони ці вади виправили. Адже, мовляв, кращі люди і характери з’являться у наступних частинах його твору. Листи просить надсилати або ректорові Санкт-Петербурзького університету Петрові Плетньову, або професорові Московського університету Степану Шевирьову. І ось саме від нього до Неаполя надійшов пакет із листом 22-літнього Дмитра Малиновського. Цей юнак із збіднілої поміщицької родини, як і Гоголь, рано втратив батька, має ще й молодшого брата, до університету вступити ледь здобувся. Але тим не менше

вже почав освоювати усі принади і пороки Москви. Маючи неабиякі літературні здібності, він запропонував описувати побачене — від шинків до публічних домів. Гоголь згадав себе, випускника Ніжинського ліцею, під непривітним сірим небом Петербурга, на Гороховій вулиці у холодній, брудній мансарді з вікнами на стіну сусіднього будинку. Його лист-відповідь сповнений батьківської теплоти і співчуття: “Я читав сторінки вашої сповіді з увагою та цікавістю. Багато що в них розхристане, не має належного ладу, але добрі початки трапляються і в цьому хаосі. І якщо тільки Той, хто облаштує все і вся, допоможе і вам визначитися відповідно сил ваших — з вас вийде людина корисна і потрібна землі своїй. Думка ваша описувати сучасний навколишній люд з приводу моїх “Мертвих душ” дуже розумна, і я впевнений, що це принесе користь общипільну, як мені, так і вам, а, можливо, навіть і самій публіці, якщо знайдеться у ваших записках те, що варто знати й іншим, й з цього приводу гідне опублікування. Відвідайте якомога менше тих публічних місць, про які ви згадуєте в нотатках ваших, як от борделі й шинки (хіба що у якості спостерігача, — тоді ходіть хоч у в’язниці чи злочинські шайки). Бережіть ваше здоров’я, його ж так небагато дано людям вашого пізнішого покоління; тому я б вам не радив також багато займатися ночами і взагалі робити щось привалом і запоем, навіть найкориснішу справу. Дотримуйтеся розумної рівності у всьому і стежте за чистотою свого серця, бо без неї неможливий повний і досконалий розвиток сил наших. Щиро бажаю вам успіхів у будь-якому добрі. М. Гоголь”. Дізнавшись у Шевирьова про скруту здібного хлопця, Гоголь попросив виділити йому кошти з фонду допомоги бідним студентам, а також рекомендував його у співробітники нового журналу, що його замислював Федір Чижов.

Але ідеї з журналом не судилося здійснитися, Малиновський зубожіє у Москві, заробляючи копійки уроками математики в заможних родин. Гоголь упізнав себе не тільки у цьому, а в тому, що помер середній брат Дмитра, лишився молодший та мати, відповідальність за яких лягла на плечі Дмитра. Він перевіз їх із Рязанської губернії у підмосковне село, аби були ближче. Тож загнаний у глухий кут нужденністю він пише: “Я жертва, а жертві належить смирення, тобто мовчання. І я мовчу. Якщо вам завгодно буде порадувати мене дуже приємною розвагою, напишіть мені кілька рядків, чим швидше, тим краще. Шкода, дуже шкодую, якщо доля не приведе мене вас побачити; на тому світі, Бог знає, чи зустрінемось, якщо й зустрінемось, то там усе не так, як тут. Напишіть мені будь-що, хоч два слова, мені все-таки приємно буде; приємно буде те, що переконаюсь, що ви мене чуєте, що ви до мене не такі холодні, як інші люди, що і в мені ще є і пробивається іноді життєва теплота. Може, я від смерті далекий, може, мені треба ще виправитися: будьте ласкаві в такому разі написати, що вважатимете за потрібне. Сам я нічого не знаю і мало що розумію. Якщо вам завгодно писати до мене, то пишіть, зробіть велику послугу, прямо: Дмитру Костянтиновичу Малиновському в Москву, на Пречистенку, в прихід Афанасія та Кирила, в Нащокінський провулок, у власний будинок. Біди не буде, якщо адреса вийде довшою за лист, ви все-таки мені зробите велику послугу. Через Степана Петровича лист до мене довго не дійде, та я і не хотів би бути у нього зі своїм вічно сумним обличчям”.

Гоголь, сам на той час перебуваючи на межі божевілля після виходу “Вибраних місць”, довго не відповідав на цей лист. Але згодом знайшов у собі сили написати юнакові кілька підбадьорливих речень, рекомендуючи уповати на Господа, учитися і ревно молитися. Уже по поверненні до Росії Гоголь отримав відповідь, що неабияк потішить і підбадьорить його, зневіреного і спустошеного: “Навчання просунулося, але писана золотими літерами книга Христа лежить закрита, якщо не в ганьбі, то в не менш ціл-

ковитому, байдужому забутті. А Ви читаєте її і, можливо, один із небагатьох, зрозуміли сенс її більше, ніж потреби житейські! Ви можете писати на відміну від інших, і чи Вам не написати для неї хоч кілька сторінок? Я бачу в цьому велику потребу, Миколо Васильовичу! Бог знає, чи знайдеться ще колись людина з рівною Вам можливістю, та чи прийде їй ще воля так писати? А Ви тим часом не залиште і того факту, що були розумні, талановиті люди, які захопилися величчю непоміченого нами скаргу і схилили з надією і чеканням перед ним коліна... Чи слухати навколо вічне дзижчання пересудів, коли думка спрямована повз них, далі від них? Марфа не завадила в добрій справі Марії, кухарі не повинні заважати економу, приватні особи не повинні втручатися в правління: плюньте на галас унизу, і якщо Ви стоїте головою вище, то дивіться просто на дорогу, а не на обличчя супутників. Я кажу, що Вам потрібно писати саме в тому змісті, в якому були статті у Вашому “Листуванні”. Вашій книзі, щоправда, не можна було вийти так просто, як вона вийшла. Так, у виході вашої книги був, можливо, гріх: її нашвидкуруч одягнений чепчик, не осмикнута шаль і, можливо, не ті черевики, які вона б іншого разу не взула, показують, що вона поспішала видатися. Але це, втім, такий гріх, який її ж тільки одну і скомпрометував, показавши в ній бажання швидше вийти... Трохи совісно, а по суті корисно: молода жінка, таким чином скомпрометована, здобула б величезну користь від цього уроку, якби тільки вона перенесла його. Але вашій книзі краще було незручно вийти, ніж зовсім не виходити, тому що вона принесла, на мою думку, дуже дорогі речі. На мою думку, ви принесли до нас новину, дивовижну новину, яка багатьом здалася старовиною; ви самі ще не зуміли усвідомити, що це провідник, уловлений руками поета. Важко, важко було їй при появі зустріти успіх... Але вона має чекати на нього. Ваша книга дорога для мене, по-перше, як твір поета на терені філософії, яку я завжди поважатиму як безперечну, натуральну коштовність. По-друге, вона стосується нашого життя. Я вірю в те, що організація та елементи російського життя кращі від інших сучасних. І розвинути цю думку, пояснити деякі спірні питання, дати правильний напрямок до деяких добрих прагнень — справа дуже важлива. По-третє, книга ваша важлива особливо нині, бо здатна поховати стільки спокус, що панують, оповиті мороком, у багатьох місцях. Варто тільки дати вашій книзі опору і силу, і вона має принести плоди”. І, на диво, Гоголь, відбиваючись від напосілих критиків “Вибраних місць”, використовує аргумент Малиновського щодо поспішності їх виходу.

Тому з радістю Гоголь зустрів на одній із вечірок високого, стрункого юнака у потертому фракі, із довгим “гоголівським” русавим волоссям. Вилицювувате обличчя його було блідим, хоча під час рукостискання пробивався легкий рум'янець; рудуваті вуса росли нерівно, їжачилися, а не стелилися м'якою рівною смужкою, а ніс — невеличкий гудзик, із ніздрями назовні. У ньому було щось безневинно-дитяче. Гоголь запросив Дмитра пройти до іншої кімнати і вмотитися на дивані. Щонайперше він став розпитувати його про здоров'я матері, брата, про його навчання і літературні справи. Малиновський відказав, що писання, на жаль, не дає засобів на прожиття, навчатися стає дедалі важче, тому розмірковує, чи не податися до війська. А потім розмова несподівано перекинулася до “Вечорів на хуторі біля Диканьки”:

— Миколо Васильовичу, я ось щойно вкотре перечитав “Вечори”! Звертаюся до них, коли мені сумно, на душі тяжко... А там стільки веселощів, стільки бадьорості...

— А я й писав їх тому, щоб себе розвеселити! Бо якраз у вашому віці мені також було і сумно, і нудно...

— Ви там так рельєфно, живо зображуєте і всяку підлість, і чортівню, і зраду! Але чому так часто у вас постає чорт, прости Господи?

Легка усмішка лягла на його обличчя, і після короткого мовчання він сказав:

— Мені здається, що чорт настільки близький людині, що без церемонії сідає на неї верхи і керує нею як найслухнянішою конякою, змушуючи чинити дурницю за дурницею.

— То, виходить, у кожному з нас сидить чорт?

— А як же?! Як гріх! Тому виганяти його маємо молитвою Господнею! Хіба що молоді, легковажні паперодрали незнайомі з чортом. Бо вони для нього нецікаві! Але до пори і до часу... Чорт лишає їх без уваги, бо знає, що вони і без того від нього нікуди не дінуться! Хіба що, аби розважитися, раптом сховає їхню рукавичку! І вони довго, довго її шукають...

— Чорт присутній і у вашому другому томі, Миколо Васильовичу?

— А як же без нього, спокусника?! — збадьорився Гоголь.

Але враз спохмурнів, замовк. А потім, ніби отямившись, уже продовжував якимсь глухим, відстороненим голосом:

— Я нині перебуваю у важкому становищі... Щоб краще пізнати Росію і її народ, мені варто б подорожувати. А тим часом вже ніколи: мені вже сорок років, а треба час, аби писати. Чи встигну? Одному Господу відомо...

Гоголь пізніше відвідав помешкання Малиновського, але його не застав. Це був наче грім серед ясного неба для Дмитра, який передав йому записку, де пише, що вражений такою милістю і соромиться свого жалюгідного становища. Врешті обоє брати Малиновські через зубожіння змушені були покинути навчання і вступити юнкерами до бригади польової артилерії у підмосковній Верей. Але тут вийшов указ про те, що тепер можна самим обирати де служити, і хлопцям забаглося до більш престижної гвардії. Дмитро Малиновський негайно пише листа Гоголеві, аби посприяти: "Уклінно прошу, Миколо Васильовичу, візьміть участь у побічній для Вас справі, але в такій, де Ви багато можете зробити для цілої долі людей без протекції і без статків". А Микола Васильович якраз перебував у стані розпачу. Він пише Матвієві Константиновському, що ще ніколи так не відчував такого знесилення і немочі, як тепер: так багато хочеться сказати, а візьмешся за перо, — не піднімається. Пише він і другові юності Миколі Прокоповичу, який з родиною осів у Петербурзі й викладає словесність у кадетських корпусах: "Усе хворію і хворію: клімат допікає. Куди втекти від нього, ще не знаю; поки не наважився ні на що. Хвороби призупинили мої заняття з "Мертвими душами", які було пішли добре. Можливо, через хвороби, а може і через те, що, як подивившись, — які дурні настають читачі, які нетямущі поціновувачі, яка відсутність смаку, — то й руки не піднімаються". Прокопович дуже зрадів цій звістці земляка, адже після того, як він невдало здійснив видання творів Гоголя, взаємини між ними стали прохолодними: "Ти скаржишся на хворобу від клімату; та хто ж тобі, вільному, як птах небесний, не велить їхати на південь, до Малоросії? Що тобі краще? Невже тобі ще й досі потрібне постійне перебування хоч у якійсь столиці? А працювати ти можеш і там, та ще й як! Там би тебе не сердили й спрямування сучасних читачів. Вибач за недоречну, можливо, мою витівку; що робити? бажання міряти всіх і все на свій аршин не з мене почалося, та не мною й скінчиться, а я, здається, іншого блага для себе б і не побажав, як тільки хоч раз ще вдихнути повітря якоїсь найглухішою глушини Малоросії. Здається, після того я з великим терпінням міг би протягнути до кінця все, що нав'ючене на мене життєвими обставинами. Ось і все, що я можу сказати тобі тепер і в листі, і при побаченні; більше нічого з себе не можу вичавити. Сімейство моє здорове, кланяється тобі і дякує за твою пам'ять".

“А, може, і справді, до матінки, сестер, у рідну Василівку?! — думав Гоголь. — Але що там мене очікує? Обійми, сльози... І бідність... Посуха, неврожаї, голодування ледве не спричинили цілковитий крах... Добре, що я наказав Плетньову взяти з ломбарду мій останній білет на тисячу триста сріблом... Бідна моя матінко, проси прощення у Господа за твого безталанного сина...”. Однак зовсім недавно Гоголь надіслав додому доволі різкого листа у відповідь на радість матері, що через Василівку прокладатимуть дорогу: “Дякую вам, найдобріша матінко, за привітання з минулими іменинами. Радію, що ви були в цей час у Диканьці, так само як і вашій зустрічі з добрим нашим губернатором і його племінницею. Засмутила мене тільки звістка, що через наше село хочуть прокласти дорогу. Від цього тільки нові повинності, нові турботи і розпуста, що завжди присутні в селах, які знаходяться при великих дорогах. Будь-яка проїжджа сволота буде спокушати і розбещувати мужиків, які, слава Богу, досі все ще більш моральні від інших. Дотепер село наше, якщо й манило мене, так це тільки тим, що воно остеронь великої дороги. Тепер і ця краса для мене готується зникнути. Не наснажуйте себе також мріями, ніби від цього виграєте щодо доходів. Виграють тільки торгаші та перекупники, та жида, та власники шинків і заїжджих дворів, безліч яких обсядуть вас і з якими у вас ще заведуться справи у судах, від чого нехай збереже вас Бог!”

Тож прочитавши лист Малиновського, він став іще більше засмученим. “Ось і в нього — вигода, зиск, намагання знайти тепліше містечко! А я ж гадав, що він і справді пройнявся “Вибраними місцями”! Та й чому багато хто думає, що я всесильний? Натомість сам прохач... Усе життя на паперті із простягнутою рукою”. Проте через кілька днів лакей постукав до кабінету Гоголя й повідомив, що до нього — студент. Письменник відволікся від тому “Нарисів церковної біблійської історії” і наказав почекати у сусідній. Юнак в університетському кітелі з двома рядами гудзиків і погонами сором’язливо стояв на зеленому килимі біля дивану:

— Бажаю здоров’я, ваше благородіє, Миколо Васильовичу! Я друг Дмитра Костянтиновича Малиновського, який мав честь листуватися з вами...

— А, знаю, сідайте, будь-ласка, — Гоголь указав на диван, проте студент продовжував стояти. — Так, він пише мені, що хоче перевестися в гвардію. Але я не знаю, чи це потрібно неодмінно — Гоголь підійшов до ширми, яка затуляла пічку. — Чи порадився він про це з обізнаними людьми? Чи буде у цьому якась вигода? І чи дозволить йому статок? Мені хотілося б знати, що це бажання перевестися — обдуманість чи наслідок неспокоїного духу?

І, крокуючи по кімнаті, продовжив:

— Звичайно, в деяких випадках тут і радити не можна. Але моя думка така, що коли вже він вступив на цю службу, то насамперед має піклуватися про точне виконання обов’язку! І щоденних повинностей, які покладає на нього служба!

Гоголь то піднімав угору палець правниці, то схрещував руки за спиною. І став схожим на надокучливого, нудного викладача, добре відомого студентові, який, певно, думав: “Бач, як його заціпило! Невже це справді Гоголь?”

— І думати, — не вгавав він, — що при обранні цього шляху брало участь не одне лише наше власне бажання! А визнавати, що в цьому обранні присутня Сила, що над нами розпоряджається...

Михайлові нічого не лишалось, як вклонитися і промовити:

— Так, так, Миколо Васильовичу, істину глаголите... На все воля Господня.

Гоголеві це, по всьому, сподобалося, хоча його пильне око вловило у цій відповіді нотку лукавства. Однак підійшов зі своєю лагідною усмішкою. Потиснувши Орлову руку, вже примирливо проказав:

— Я радий принести користь вашому товаришу. У всякому разі буду намагатися... А якщо побачу у цьому сенс, то ще більше впадатииму! Це мій обов'язок, бо так Христос звелів...

Студент мав бути наснажений і гордий тим, що йому випало спілкуватися з великим письменником. Так воно і сталося. Але ненадовго. Варто було Орлову вийти на ганок, до якого вже під'їжджали дрожки з черговим гостем, і поминути невеликий вишневий сад, як піднесення змінилося досадою: "І чи варто було йому вдаватися до такого красномовства?"

Проте Гоголь був налаштований на таку ноту вже давно. Якось, дізнавшись, що Лев Арнольдї прагне більш престижної посади, зауважив, без натяку на гумор: "Не прагніть на службі високих місць! На них завжди знайдуться охочі. А ви візьміть посаду скромну, не блискучу, і постарайтеся бути саме на ній корисним. Тоді ви побачите, як вам стане весело на душі". Ось і в щойно прочитаному друзям розділі другому мудрий підприємець Муразов повчає нікчемного Хлобуєва: "Повірте: якби ви посаду свою розглядали так, ніби нею служите Тому, Кому молитесь, ви б наснажилися діяльністю, і ніхто з людей вас не в змозі був би охолодити".

ОДРУЖЕННЯ ДЛЯ МОЛИТОВ

Після цих відвідин ілюзії Гоголя щодо богобоязливості сучасної молоді почали поволі танути. Але вкотре радістю сяйнув йому вчинок графа Олександра Толстого, який завжди обурювався аморальністю, пияцтвом народу і надто — розпустою модної молоді. А серед слов'янофілів панував культ чистоти шлюбу. На черговому зібранні у домі Аксакових про це завели дискусію, у яку втрутився граф :

— Треба бути незайманим, щоб стати добрим чоловіком! Де ви в нас тут знайдете незайманого? Немає жодного!

— Я — вигукнув Костянтин Сергійович Аксаков.

Дещо ошелешений граф швидко отямився:

— Тоді дозвольте мені стати перед вами на коліна.

І справді, — став на коліна, низько вклонився, перехрестився, а потім каже:

— А тепер дозвольте вас розцілувати!

Усе це імпонувало Гоголеві, який саяв як відшліфований сукном червінець, подумки радіючи: "Ось якого благодійника, святу людину, послав мені Господь!". Він дедалі зближувався з Толстими, приростав до них, заохочений настановами отця Матвія. І байдуже, що ці тепер найближчі для нього люди, їхні вподобання, спосіб життя для світу виглядали щонайменше дивно. Він у всьому жадав бути схожим на Олександра Петровича. І якось подумав: "А чому б мені не знайти для одруження таку жінку, як Анна Єгорівна? Яка жадає молитви, Божого слова і покірності". Він уже давненько мав на прикметі таку. Як колись симпатизував Йосипу Віельгорському, що помер від сухот, так тепер — його сестрі Анні. Він розумів, що між ним і цією дівчиною не може бути жодної фізичної близькості, жодного темної плямки! Цей зв'язок мав бути лише для небес, для Бога. Звісно, він не був закоханий. А дівчина всотувала настанови Миколи Васильовича, як грудочка цукру у воді. Йому потрібна була не дружина, а жінка,

яка постійно кається в своїх гріхах! Кожен, хто прочитав би листи Гоголя до Анни, подивується їхнім змістом: майбутній жених твердить, наче старезний татусь чи дідуган, що Анні зайве відвідувати бали чи прийняття, адже, мовляв, вона негарна на вроду, і призначення її не у світських розвагах, а в молитві. Яким каяттям не була би охоплена дівчина, але й вона не могла сприймати такі пасажі того, хто пропонує “руку і серце” А в нього — ні грошей, аби утримувати родину, ні житла — сам у приймах, а про хату з лободи не може бути і мови. Анна ж із найвищої російської аристократії, а Гоголь не має і титулу дворянського. Проте він таки наважився! Ні, не сам, не поїхав просто до Петербурга просити руки, а вирішив повідати цю таїну Олексієві Веневітінову, чоловікові старшої доньки Віельгорських. Але він відмовився виконувати це прохання, знаючи, чим це завершиться. Батьки Анни, звісно, дізналися і невдовзі Гоголеві передали, що граф і графиня просять його не робити до них візитів і припинити листування з їхньою донькою.

Гоголь був вражений: якісь кастові забобони мають більшу силу, аніж християнський дух! І він пише прощальний лист Анні, де втілює всі свої мрії, що відбулися і в “Листах”, і в спрямуванні другого тому: “Ви б мене краще пізнали, якби судилося нам прожити якомога довше де-небудь разом не ледарюючи, а працюючи. Чому, справді, не поживете ви у своєму підмосковному селі? Ви вже більш як двадцять років не бачили ваших селян. Начебто це дрібниця: вони нас годують, називаючи нас же своїми годувальниками, а нам ніколи навіть через двадцять років поглянути на них? Я б до вас також приїхав. Ми б усі разом заходилися дружно господарювати і піклуватися про них, а не про себе. Справді, це було б добре і для здоров’я, і веселіше, аніж узвичаєне безглузде життя на дачах. А якби при цьому кожен помолився б міцніше Богові про те, аби він допоміг йому виконати свій обов’язок — ми б справді мали через деякий час такі взаєминах, у яких належить бути. Тоді б і мені, і вам стало б видно і ясно, ким я маю бути щодо вас. Хоча б чим-небудь повинен бути я щодо вас: Бог не даремно зіштовхує так дивно людей. Може, я маю бути ні чим іншим щодо вас, як вірним псом, зобов’язаним берегти у якому-небудь кутку майно пана свого”. Чи це не одвічна це мрія українця? “Поставлю хату і кімнату, садок-райочок насаджую”.

Анна довго не відповідала, а Гоголь згодом ніби заспокоївся, навіть подумки радів. “Навіщо мені, справді, ця морока? Жінка! Це ж тільки клопоту!” А одного вечора думки не так про Анну, як про жінку загалом, знову почали терзати його. Уявив, як Анна забажала б шугонутися до нього в ліжку в пеньюарі й наказала б йому поволі роздягати її — голі шия, плечі, потім груди! Бррр, не приведи, Господи! Після цих уяв Гоголь піднявся на другий поверх до домової церкви і довго молився, дрижачи, немов у пропасниці. Повернувся, і Семен підготував його до сну, але який там сон?! Йому здалося, що хтось завчасно заліз під ковдру, сопе і ось-ось накинеться на нього. Тремтливими руками помацав коло себе зліва і справа... Ніби нікого, тільки холодне простирадло. Трохи заспокоївся. Але раптом його оповили спогади юності.

...Микола ще рік має навчатися у Ніжинському лицей. А тепер приїхав на літні вакації до Василівки. І водночас до Великих Будищ, що коло Гадяча, прибув до батьків на три роки старший від Гоголя Олекса Стороженко, який уже закінчив шляхетний пансіон для хлопчиків на правах гімназії у Харкові. Мати Гоголя і батько Олекси одного дня наказали чадам збиратися у гості до Миргорода, до поважного вельможного пана. Микола вирішив їхати у звичному гімназійному мундирі — поважно і ошатно — навіщо щось вигадувати? А ось перед високим, кремезним Олексою, який виріс із усієї домашньої одежі, постала заковика. Щоправда знайшовся фрак, нічогенький, іще

досі модний, оливкового кольору, із синім оксамитовим коміром, достатньої довжини: талія починалася від лопаток, а вузькі фалди сягали стегон. Але ось щодо панталон, то тут — хоч плач! Які не приміряє — не налазять! Нарешті, видобув плюндри колись ніжнього рожевого кольору. Хоч і злиняли вони через часте прання, і збіглися, але хлопець так-сяк натягнув їх на свої дебелі ноги і далі, до пояса, боячись, що не витримають шви. Але обійшлося! Походив трохи перед люстром, запихаючи недоречно відстовбурчення між ніг, і був готовий з батьком їхати!

Ось і Миргород — сад, клумби, великий просторий дім з колонами. У залі уже повно гостей. Пані і панни переважають. Здебільшого незнайомі. Але за звичаєм до ручок кожної Олекса слідом за батьком мав прикластися. Робив це так швидко, що не зчувся, як об'єкти шанування закінчилися і він ударився лобом об піч. Потім настала черга чоловіків для обіймів і трикратних поцілунків. Від багатьох відгонило чи тютюном, чи горілкою, чи ядучим одеколоном, а часто усім водночас. Нарешті Олекса підійшов до низького зросту юнака, майже однолітка, у студентських строях, з яким обійнявся справді по-братськи. Обоє тішилися, що доля послала товариша у цьому гурті. Влаштувавшись поруч, хлопці стали оглядати присутніх. Кілька пар чорних, пекучих очей спідлоба дивилися на них, але щоразу, коли погляди зустрічалися, дівчата, похнюпившись, червоніли. Те саме діялося і з юнаками. Сиділи, як на голках. — Божемії! — прошепотів Микола, важко зітхаючи, — яканудьга і туга: сидимо як у путах. — Ходімо в сад, — запропонував Олекса.

— Не можна, скоро обід подадуть. Сідайте біля мене, разом веселіше.

І справді — згодом було чимало веселощів. Одна поважна пишногруда пані з гулею-дулею на голові почала розповідати про перську війну, яка ніколи не завершилася б, якби не її син-герой. Багато хто не йняв віри, тож зчинилася сварка. А Микола перед Олексою і дівчатами став передражнювати хвальковиту пані, усі почали сміятися і, врешті, хлопців прогнали з-за столу. Особливо дісталось синові Марії Іванівни, про якого сказали, що погано вчиться, пише епіграми на учителів і навряд, чи з нього вийде щось путнє.

Микола і Олекса, сміючись, вибігли у сад, а потім — далі, за панську садибу. Пішли селом, за яким річка і ліс. Найняли човна і попливли на протилежний крутий берег. Прилаштувавши човна під палючим сонцем, попростували до лісу, де їх огорнула довгоочікувана прохолода. Вподобали в оточенні сосон невелику галявину з м'якою травою. Микола відразу звалився, а Олекса вийняв із кишені хустку, розстелив, аби не забруднити зеленим свої колись ніжно рожеві штани. І тут Гоголь голосно зареготав.

— Чого ви смієтеся? — здивувався Стороженко.

— Знаєте, коли ви увійшли до вітальні, ваші плюндри справили на мене дивне враження.

— А яке саме?

— Мені здалося, що ви були без них!

— Не може бути! — вигукнув Олекса, оглянувши панталони, задкуючи і втягуючи живіт.

— Нічого не вийде — знову засміявся Микола. — Ось входите ви, плюндри — тілесного кольору, обтягнуті... Впевнений, що не одного мене вразили вони, а й панянок також.

— Яка дурниця!

— Так, так. Коли ви ввійшли, дівчата потупили очі й почервоніли.

Це остаточно збентежило Олексу, і, оглянувши панталони ще раз, він жахнувся. А Гоголь заливався дзвінким сміхом.

— Заспокойтеся, заспокойтеся, — нарешті, зглянувся Микола над товаришем. Я пожартував, повірте, пожартував. Ударте лихом об землю, розкиньтесь ось так, як я, подивіться на це синє небо, і будь-яка скорбота спаде з серця, душа просвітліє...

Олекса з недовірою присів поруч. А згодом каже:

— Я на хвилиночку вас покину...

Увійшовши поблизу у зарості терну, Олекса став справляти малу нужду. Аж чує — праворуч тріснула гілка. Дивиться — там Микола підглядає. Хлопець, не соромлячись, повернувся до нього:

— Ось почекай, зараз я тобі, насмішнику!

Гоголь рвонувся із купців на галявину, за ним — Олекса.

— Ось і я зараз побачу — поваливши товариша на траву закричав він, — чим ти парубкуєш, козаче!

Хлопці почали боротися, Олекса намагався стягнути суконні штани Миколи, який став благати:

— Ой, не треба, не треба, Олексю, там нема на що дивитися!

Врешті, хлопці, спітнівши, припинили борюкатися й сіли на траву. Одяг Миколи не зазнав особливих змін, а плюндри Олекси тепер вкрилися зеленими плямами. Він штовхнув Миколу плечем:

— Чуєш, Миколо, а ти хоч одну дівку за цицьку тримав? Там у вас, у Ніжині?

— Ні, ні, що ти! — злякався Гоголь.

— І навіть дворова дівчина не показувала тобі свої принади?

— Та якось ніколи було... Хоча ходив дивитися, як вони купаються у нашому ставі...

— І як?

— О, такі перса, як яблука, з рожевими пипочками?

— А далі, нижче?

— Не роздивився до ладу... А в тебе що, може, вже було?

— Було і не раз. І вдома, і в Харкові... Ось я тобі розкажу як це робиться...

І Олекса докладно став розповів про свій амурний досвід. Насамкінець розповів анекдот:

— Приходить хлопець до паркану на березі річки, де купаються голі баби. А їх спокій береже мужик. Хлопець питає: "А можна я подивлюся у щілинку, як баби купаються?" "Що ж, дивись — вони від цього не полиняють". Тож, Миколо, як випаде тобі, сміливо пери їх, вони це дуже люблять! І ніколи не полиняють, як оце мої панталони.

Вечоріло. Треба було йти до човна, бо у садибі, мабуть, батьки місця собі не знаходять... Микола повертався аж ніяк не наснаженим, а сумним і млявим, навіть холод став його проймає. Уявляв, як це він буде вперше із жінкою, і його жадання затьмарювалося страхом, соромом і розпачем... Згадав, як Герасим Висоцький розповідав йому про свої походеньки, навіть уже було затагнув до одного таємничого дому на грецькій стороні, та Микола втік. І ще більше засумував... А вже вдома, у Василівці, де ним клопоталися жінки повсюдно — мати, чотири сестри, тітка, а ще дівки-служниці — довго не міг заснути. Пізніше він зобразить чи то Шпоньку, чи себе: "Ввижалося йому, що він уже жонатий, що все в домику їхньому таке дивне, таке чудне: в його кімнаті стоїть замість поодинокого подвійне ліжко. На стільці сидить жінка. Йому чудно: він не знає, як підійти до неї, що говорити з нею, і помічає, що в неї гусяче лице. Ненароком повертається він убік і бачить другу жінку, теж із гусячим лицем. Повертається у другий

бік — стоїть третя жінка. Назад — ще одна. Тут його проймає туга. Він кинувся бігти в сад; та в саду душно. Він скинув капелюх, бачить: і в капелюсі сидить жінка. Піт виступив у нього на обличчі. Поліз до кишені по хустку — і в кишені жінка; вийняв з вуха вату — і там сидить жінка...” Вранці за сніданком старша сестра Марія як на гріх пожартувала: мовляв, у нашому домі тепер самі жінки, але згодом на поміч і відраду матінки з’являться чотири чоловіки і лише одна — прекрасна жінка. Микола почервонів, пробурмотів щось незрозуміле. А вже вийшовши у сад, уявив, як вони усім гуртом приведуть у дім якусь дівчину, зачинають його з нею у домі й не відчинають, поки не освідниться. “Куди ж мені тоді? У вікно? Під кожним вікном, мабуть, стоятимуть на чатах! О, дзуськи женитися! Я тихенько піднімуся на горище. Там теж є віконце! Я пролізу! Потім — на дах і по карнизу — до того дуба! І — в сад!”

“РОБИ, ЯК ДНІПРО РОБЕ”

... Наступного дня Гоголь став за конторку, хотів зліпити бодай два-три речення, але не писалося ніяк. Час від часу опускав перо в чорнильницю, і воно ніби само почало вимальовувати на папері то тонкий жіночий профіль із кучерявою голівкою, то жіночі груди, округлі і рябі, схожі на кавуни, то чорта із свинячим рилом, але у чепчику, то відьму з мітлою.

— Господи праведний, що я витворяю! — вигукнув він, глянувши на аркуш, і несамоовито став рвати його на дрібні шматочки. — От чортівня, прости Господи, як насає! Жінки! Навіщо в світі вони здалися?! Хіба що для того, аби козаків родити!

“Козаки, гетьмани, Січ, рідна моя ненька Україно — сів він у крісло. — Коли це було, ой як давно... А тепер — знову мертві душі, знову мерзенний Чичиков, який ніяк не бажає стати на шлях Господній... Стривай-но, Чичикове, де я прочитав про тебе зовсім несподіване і невідгадане... З України! А я думаю, що мені так муляє і досі мучить! Ось цей лист! І не один! Білий... З України... Куди ти мене кличеш, юначе? Гублюся і непокоюся? Це якась інша молодь... Це не Малиновський... Це з іншого тіста. А ніби однолітки. Малиновський — молитвами і холодом, а цей — напівзабутою піснею здалека, з юності, що крає душу, і водночас — ніби з далекого майбутнього...”

Гоголь справді не раз читав і перечитував ці листи Білого... Ось — перший:

“Милостивий пане!

Я мав задоволення прочитати послання, яким ви запрошуєте всю освічену Росію повідомляти вам різноманітні нотатки на перевидані ваші твори. Користуюсь нагодою, щоб передати в небагатьох словах частково те, що я чув, частково ж мої власні подивування. Та не подумайте, що у далекій Одесі переважають лише чисто матеріальні інтереси, і що вона не могла відгукнутися на ваш благородний заклик. Говорю від імені багатьох. За всієї художності створення Чичикова, за всієї сучасності його, у ньому ховається, проте, одна темна сторона. А саме — дитинство Чичикова. Невже ви вірите самі, і неville хочете запевнити нас, що весь наступний напрямок у житті людини залежить від якихось промовистих, але темних повчань, що їх кожному з нас постачають у превеликому достатку в дитинстві? Історія мого життя свідчить зворотнє. Чи факт не важливіший від слів, а приклад — від моралі, а навколишнє середовище чи не сильніше від істин, що їх виголошують навіть з кафедр? Чи може негідник виховати свого сина за правилами істинної моральності, коли не сприяють тому зовсім сторонні обставини? Як часто ми бачимо в житті,

що юнак, насичений у вищих навчальних закладах ідеями загального блага, поняттями істини і добра, поступово втрачає їх серед мінливості долі; зі старанного хлопчика стає ні на що не здатним ледарем; з юнака, який боявся торкнутися скверни, перетворюється згодом на людину, просякнуту різною гидотою, огидними помилками, образливими поняттями про честь і моральність. Почати і закінчити — не те саме, хоча на початку будь-якої справи ховається і запорука його майбутнього. Простежити процес життя людини — дуже цікаве завдання, тим паче, коли ця людина наближена до сучасного типу. Ось чому дитинство Чичикова нам видалося однобічним у вас, навіть, буду відвертим, неповним, неясним, що не викликає сліпої довіри. Та і цього замало. Скажіть, чому виведений вами герой надто вам огидний? Лише тому, що він “набувач”? Ви самі кажете, наприкінці 1-ї частини “Мертвих душ”, що причина такої моральної потворності Чичикова ясна: він був набувачем. Чому ж це аморально бути набувачем? Невже одне інстинктивне почуття “набувати”, на якому засновані і живуть цивілізовані суспільства, спроможне настільки спотворити всю людину? Інстинкт самозбереження, праця, право на працю, а значить і на придбання, на власність — тут ще далеко до малодушності, жадібності, користі, до аморальності, до нелюдяності! Приміром, у світі є ціла країна, яка більше нічого не робить, як набуває і набуває: це — Американські Штати. Звичайно, покупець легко може стати негідником, та й хто не може їм стати за одну хвилину! Але навіщо звинувачувати принцип, а не людину?”

Гоголеві переслали цього листа ще до Неаполя. Він його пробіг не дуже уважно, лише вловивши, що треба попрацювати над дитинством Чичикова. А відповів уже в Москві, не перечитуючи, тому відповідь була стислою і великою мірою формальною: “Дуже вдячний за ваші зауваження. Про дитинство Чичикова я думав вже сам, припускаючи особливо налягти саме на цю сторону у третьому (виправленому) виданні. Тож зауваження ваші прийму до уваги, і ще багато чого іншого. Під ім'ям добродесних людей я мав на увазі найкращих людей. Тут була з мого боку неточність висловлення. Намір мій був показати, як і найкращі люди можуть шкодити не гірше від гірших, якщо не лягло в основу їх характерів головне — те, що простіше і ближче настановляє людину на виконання обов'язків. Якщо вам коли-небудь захочеться написати ще щонебудь, то вважатиму за велику послугу. Дуже вам вдячний. М. Гоголь”. Оскільки Білий подав службову адресу, то її Гоголь і означив на конверті: “Його високо благородію милостивому государеві Василю Івановичу Білому. В Одесі. В Одеській міській думі. По єврейському відділенню”.

Гоголь, прочитавши другого листа, найважливіші рядки помітив червоним олівцем. І тепер переглядав їх. “Того дня, коли я мав щастя отримати рядки Ваші, я був таким хворим, що не міг вийти з квартири, але, прочитавши їх, відчув полегшення і страждання душі набагато зменшилося. Яким благотворним, яким життєдайним для бідної людини є ласкаве слово, поблажливисть... Таке щастя я відчув тільки раз у житті. Бог Вам за це суддя, і сльози мої замість слів подяки. Відчуваю всю Вашу великодушність. А тим часом у мені відбувалося щось особливе, бо після мого скоропису я так було розкозирився про правду (знаю, що за правду страждав і Чичиков), що ледь не втратив першої половини мого титулу, тобто служби; але, дякувати Богові, виходить, що й вона таки за мене тримається. Здається, неясно написав я в першому листі: потрапив у розряд наказних, тобто служу тільки приватно з ними, але справжнє звання моє: купецький син, бідний син...” “Я написав про те, що відчував, коли читав Ваші твори, усе, що лізло в мою порожню голову, анітрохи не зупиняючись над тим, що приходило з душі на думку, намагаючись цим показати вплив, який справили тво-

ри Ваші на просту, чверть-грамотну людину і на таких же, як як я, людей”. “Коли я читав уперше «Вибрані місця з листування з друзями» і щойно дійшов до означеного місця, як тієї ж миті примирився сам із собою; за це зобов’язаний Письменнику більш ніж вічною вдячністю. Також треба сказати, що згадані мною приклади чи випадки, майже всі — враження мого дитинства. Мабуть, тоді я був більш тямущим, тепер же тільки чую і відчуваю. Там є й те враження, що вбило життя мого батька; навіть порівняння жінки із зозулею виніс я з дитинства. Хлопчиком, на батьківщині, збираючи терен у лісі, бачив я, що якась маленька пташка, не більше солов’я, годувала зозулю, яка літала за цією матір’ю. Але даючи корм, вона страшенно боялася такого величезного дитинища. Старий лісничий, на запитання моє про це явище, сказав: “Та зозуля, хлопче, ледача, непутяща до дітей птиця; у неї ніколи немає свого гнізда, і несе яйця в чужому гнізді, і чужа бідна птиця висиджує і годує її дітей. А сама вона тільки літа всюди та бреше. Годів зо тридцять бачу, як отака маленька пташка годує зозулю, таку здоровецьку”. До того ж розповів мені й відому у малоросіян легенду про зозулю. Після того я чув розповідь однієї простої жінки, яка скаржилася на якісь нещасні обставини свої, що змусили її годувати чуже дитя, а своє залишити... Ці два випадки тоді міцно запали в мою грубу дитячу душу, але це нині здається таким свіжим. Боже! Яке бідне, яке сумне було моє дитинство, а про юнацтво страшно і згадати; причому я від народження слабкого здоров’я. У дитинстві ж ненароком я зовсім було потонував у річці, але якась проста жінка врятувала мене з незбагненною самовідданістю. У мене, згадую тепер, і не було нічого дитячого; я не грав, не грався, як діти, а постійно був сумним, носячи у собі важку думу: що станеться з моїм життям, з моїми батьками та моїми маленькими братами? І багато чого передбачив, спостерігаючи, за якими купинами йде наше бідне сімейне життя. Часто від цього у мене траплявся душевний розлад, у хвилини якого напевне я був дивним, бо батько мій говорив матері: “Дивись, коли б Василь у нас не валяка-дурень”. Таке прізвисько зовсім вбивало мене, і не знаходив жодного слова сказати комусь про моє становище. У, яке воно було гірке! Не знаю, чому так повела мене моя доля. Я не обирав справжньої дороги до існування, і благаю Творця день і ніч, щоб настановив... Небіжчик мій мав намір відправити мене, коли було не більше 13 років, до Москви, в крамницю хлопчиком, але це заняття так лякало мене. А душа просто волила про якесь велике нещастя, і я побажав собі жорстокої хвороби, щоб уникнути цього, благав про це Бога, і в мене таки сталася сильна гарячка, яка мало не відправила мене подальше від Москви. Із кількох прикладів наведу хоча б один, коли зі мною відбувалися дивні речі. Вийшовши у світ, я потрапив у дім поміщиків Ілохотіних, які мали велике село і, мабуть, вони з рідні Плюшкіна. Вони були старі, бездітні, але Бог знає, чи побило їхнє життя, чи вони самі побилися у своєму житті. Поміщик (це не той, про якого я сказав “якийсь Плюшкін”) дуже боявся привидів і домовиків; завжди розповідав про це, а вночі вставав, запалював свічки, курих ладаном і читав священні псалми. У них у кожній кімнаті було багато образів, навіть у стайні, де стояли два чалі коні, був великий образ із зображенням св. Фрола і Лавра, що мене дуже вразило, коли побачив. Але опісля мій батько розтлумачив, що ці угодники — захисники коней... Дружина поміщика була висока на зріст, страшенно худа і вражена паралічем жінка, що постійно сиділа на ношах, до яких замість спинки були прив’язані козли з якогось екіпажу, оббиті мідними цвяхами. З обох боків цієї спинки висіли кишені, наповнені купами ключів, здебільшого заіржавілих, мішечками, чимось набитими, пучками сухої трави, особливо тієї, що в малоросіян називається сире зілля; від усієї цієї трави був нестерпний запах. Мабуть, вона любила кішок, бо

часто вимагала до себе кішку, з якою грала, смикаючи її за вуха, за лапки і за хвіст, але кішка не кричала і була байдужа до уваги пані. Мене дуже дивувала така вправність. Поважна жінка ця часто допитувала чоловіка про його дії у процесі за поділ із сестрою її, генеральшею; потім зі сльозами і дико-зміненим голосом бажала сестрі такого “благополуччя”: “Сама тягається по Петербургу, а мені, розбійниця, не дає дожити спокійно віку; щоб їй і дітям її ні дороги, ні добра там, куди вони повернуться”. Слова ці холодом пройшли тоді по моїй душі, та й тепер іноді приходять мені на згадку. Але водночас поміщиця, мабуть, добріша була від свого чоловіка, бо, за одне доставлене мною їй задоволення, до вчинення якого я трохи навіки не лишився в кучугурах снігу, вона подарувала мені маленький горщик меду (такий, трохи більше фунта півтора або два, клянусь, правда) і дала в дорозі огорнути мене (щонайбільше ноги; подія сталася взимку в день нового, 1832 року) шматками зношеної єнотової шуби, схожими більше на роздерте хутро обгорілого рудого собаки. Причому вона сумно-зворушливо приказувала: “Це була дорога шуба мого покійного таточка, пошли йому Творець Небесний Блаженне Царство!” У нашому бідному господарстві шматки цієї дорогої шуби відразу ж пішли у діло. Батько мій разом із вправним солдатом-кравцем сотворили мені ось яку шубку. Ті шматки пішли переважно на комір і на відлогу, вузькою смужкою, а в спину шуби було вставлено незвичне хутро вовка, в рукави — бараняче чорне хутро (лінтвар по-малоросійськи) і частки його — в деяких місцях між єнотом та вовком. Покрита ж шуба моя була матерією, званою там, у нас, мухояром, це, здається, ім’ясловська назва. Пам’ятаю мою теплу радість такій чудовій шубі, пам’ятаю й слова покійного мого батька при огляді її, коли приміряв кравець: “Трошки довга, та правда росте”. Але далася мені взнаки ця панська шуба: тільки, бувало, вийду на вулицю, як собаки так і кинуться на мене з гавкотом, з вереском, мабуть, відчувши незвичне хутро вовка або, може, їм подобалася така небачена в нашому місті шуба. Хто їх знає? Ніколи вони не давали мені пройти безперешкодно містом, а одного разу добряче пошматували мою шубу і мало не загризли, від чого я був довго дуже хворий”.

І цей уривок Гоголь раз по раз перечитував, пройнятий такою неймовірною тугою, наче співав він нескінченну українську пісню про талан і долю: “Запитати б у кого: “Де можна знайти щось про українського філософа Сковороду? І від чого походить слово розум?” Я взяв собі на думку, що чи не від єврейського умен — амінь? Ось хоч би нагадати цю малоросійську пісеньку:

Сидить козак на стерні,
Постоли латає.
Стерня його в ногу коле,
А він її лає.

Яка повна, яка жива картина в цьому шматочку слів? Що якби стародавньому греку вдалося скласти таку пісеньку, скільки б тепер було крику та лиха перами! А яка вбивча, сумна музика в пісні малоросійського чабана: «Тирю, бирю...» Це — відхідна по душі людини! Не вигадати італійцеві такої сильної сумної музики, не вигадати! Кажуть, що хвороба душі сприяє розслабленню тіла. З власного досвіду, я додам, що немочі фізичні навряд чи сильніше діють на душу. Немає слів, щоб висловити всю незмірність смутку, що огортає мене час від часу; у ці хвилини зримо відчуваєш усю нікчемність життя, всю суєтність мирської величі і всіх цих дрібниць, які відомі людям під гучними іменами слави, почесей, багатств мирських. У ці хвилини ви само-

тні у світі, хоч би вас оточував натовп; блідий, нерухомий, ви несвідомо дивитеся на тих, хто оточує вас; на вигляд мрець, ви живете в ці хвилини двадцятьма життями; як вогонь під крижаною корою розум ваш болісно гальмує одну за одною здібності душі та серця; тоді ви переконаєтеся, що дружба, любов, смиренність, лагідність, самовідданість, — усі ці солодкі речі, якими ми так простодушно тішимося, — слова без сенсу, рослини жарких країн у північному кліматі, пересажені невігадливою рукою, рослини зів'ялі, сухі... Але ці святі хвилини скорботи рятівні для душ, не заражених отруйним подихом пороку; впевненість у неміцності речей дольного світу розбиває його пута, думка прояснюється і, як юна, чиста голубиця, радісно летить до далекого неба, на свою колишню батьківщину... “Тяжко... сумно... Людино!.. Якщо ти підслухала мене, — пробач, не засуди цей спалах згасаючої душі, цей зойк хворого серця... Я сохну, як бур'ян. Якщо ж стикався з тими людьми, які вміють так картинно натягувати рукавички і так безпідставно вимовляти ім'я людини — “чеаек!” — то спостерігав, чи благородна до мене ця зневага, як і належить за всіма правами мужику-міщанину, чи, навпаки, — це добродушність, схожа на поблажливість, яку мужик швець надає сільському мужику: “Не зважай, що я швець, а говори зі мною, як з простим”. А від цього, бачу тепер, вирвалася в мені, нікчемній людині, рішучість відгукнутися на високе звернення Ваше. Але навіщо все це я написав? Стаю навколішки і вимовляю: “Учителю!.. Письменнику!.. Пробачте, що я наважився ще раз написати Вам листа, — я знаю, що це зухвалість з мого боку, — не дозволю більше собі цього щастя, не дозволю. Пробачте хоча б тому, що від цього я роблюся кращим і горе своє відчуваю легше, легше. Пробачте. З почуттями глибокої поваги та душевної відданості маю щастя бути Вашим, Милостивий Государю, покірним слугою. Василь Білий, Одеса. 10 липня 1849 р.”. А далі — постскрипtum: “Прошу пробачити і за таке неакуратне писання. Справді, не можу краще. Знаю, відчуваю, що Письменнику дуже неприємно мати найменші стосунки чорт знає з ким; а тому я прошу вас, Милостивий Государю, не обтяжувати себе відповіддю; але, якщо можна, зробити для мене милість, доручить комусь надіслати мені один конверт з адресою, що буде звісткою про отримання і цього мого листа, який можна і повернути назад. Вибачте за пряму відвертість. Кажуть, це краще, ця прямовитість; але, Боже! скільки мені за неї діставалося на горіхи розпечені. Поки все це я шкрябаю — нічого, але коли закінчу і подумаю, куди воно полетить, — просто боюся. Але підбадьорююся порадою малоросіянина: “Роби, як Дніпро робе”.

І Гоголь не мав що відповісти Василеві Білому... Він лишень уловив зародки великого таланту у цій щирій молодій людині. Його думки наче вистрелювали у нинішні устремління письменника. І він, немов ховаючись від куль, затуляв обличчя руками. Але хіба таким чином убережешся? Збираючись зимувати до Одеси, до “не натопленого” тепла, він метався у нерішучості — розшукати Білого, почути його ще і ще, чи, навпаки, — бути від нього якомога подальше? А якщо дізнається про його приїзд ні за яких умов не приймати... Але там його очікувала не менш гаряче українське вітання!

“МЕРТВІ ДУШІ” Й ШЕВЧЕНКО

Зупинився він в Одесі в домі родича, генерал-майора Андрія Андрійовича Трощинського, на Надеждинській вулиці, за Сабанєєвим мостом. Господар був у Петербурзі, тож Гоголь тут розмістився комфортно: займав на другому поверсі дві невеликі кімнати. Зима 1850-1851 років видалася по-весняному теплою, що не могло не радувати

Гоголя. Гучних компаній уникає, відвідує лише кількох знайомих. А ось у домі князя Василя Миколайовича Рєпніна буває мало не щодня. Йому тут виділили окрему кімнату з високою конторкою, за якою він зазвичай пише, стоячи. Тягне його у цей дім не лише через приязнь і теплоту Рєпніних, а й через те, що вихователі князівських дітей — українські студенти. Усі вечорами збираються коло фортепіано, і під акомпанемент дружини князя та управлінням “хормейстера” Гоголя співають українських пісень. До цих концертів Гоголь ретельно готується. Видавалося, що він бажає бути молодим, гарним, навіть франтом серед молоді. У темно-коричневому сюртуку з великими оксамитовими лацканами, жилеті з майже чорної з притаєними візерунками матерії, темних штаних. Іноді на краватку випускаються від білої сорочки гострокутні комірці. А наступними вечорами приходив то із золотавим із фантастичними узорами шалику, то із обмотаною на шиї чорною косинкою, закріпленою звичайною шпилькою...

Приходила сюди і завжди жадана Варвара Миколаївна Рєпніна з матір'ю, княгинею Варварою Олексіївною, уродженою Розумовською. Старій княгині Гоголь наставляв про віру Василя Великого і про сорок мучеників, а коли якось побачив у її руках томик “Мертвих душ”, навіть обурився: “Яку чортівню ви читаєте?! Це звичайнісінький брудний дворик, який має привести до чистого дому. Зачекайте трохи, мені небагато лишилося”. А одного вечора Варвара Миколаївна попросила Гоголя усамітнитися у окремій кімнаті, бо принесла прочитати йому важливі листи.

— Ви знаєте, Миколо Васильовичу — почала вона, — що наша сім'я віддавна приятелювала з Тарасом Григоровичем Шевченком. Нам випала честь приймати його у маєтку в Яготині. А тепер він...

— Знаю, знаю, у солдатах... Співчуюю йому... Як це страшно — під заборonoю писати і малювати! Але головне тепер для нього — смирення і молитва. І покаєння... Навіть найбільші державні злочинці поверталися після покарання чистими, просвітленими...

— Виходить, у нього один шлях — Богові молитися?

— А як інакше? Там, Він, усе бачить, про всіх нас дбає...

— А я вам хочу прочитати дещо з того, що мені недавно написав Тарас Григорович... Пам'ятаєте, що я спочатку не сприйняла ваших “Мертвих душ”?

— І правильно вчинили! Це така собі чернетка, прелюдія до...

— Я знаю, знаю, про що ви! Але ось послухайте, як ваше слово у ньому озвалось: “Усі дні перебування колись у Яготині є і будуть для мене чудовими споминами. Один день був укритий легкою тінню, але останній лист ваш і цей сумний спомин освітив. Звісно, ви забули! Згадайте! Випадково якось у нас зайшла розмова про “Мертві душі”. І ви відгукнулися недобре, а я завжди читав Гоголя з насолодою тому, що я в глибині душі поважав ваш благородний розум, ваш смак і ваші ніжні піднесені почуття. Мені було боляче, я подумав: невже я такий грубий і дурний, що не можу розуміти і відчувати прекрасного? Так, ви правду кажете, що упередження в жодному разі непотрібне, як почуття без основи. Мене захоплює ваша теперішня думка — і про Гоголя, і про його безсмертний твір! Я в захваті, що ви зрозуміли істинно християнську мету його... Так! Перед Гоголем потрібно схилитися. Як перед людиною, обдарованою найглибшим розумом і найніжнішою любов'ю до людей!.. Наймудріший філософ! І найвищий поет повинен схилитися перед ним. Як перед людинолюбом! Я ніколи не перестану шкодувати, що мені не вдалося особисто познайомитися з Гоголем...” А ви кажете чернетка, брудний дворик!

Гоголь доволі довго мовчав. А потім, як зазвичай, коли надто хвилювався, йому стиснуло горло, тож майже пошепки промовив:

— Так це він і там уздрів мої волення до Христа? У Ноздрові, Собакевичі, якими мені дорікали, що їх, великоросів, я зобразив наймерзеннішими... І в самому Чичикові... Ще ніколи я не чув такої уяви про них... І він правий, нещасний земляк мій, — я справді люблю їх, цих потвор і грішників, як любив Христос... Думаю, Шевченко зрозумів, що далі я приведу їх до покаяння, із темряви — до світла... Тому, моя люба Варваро Миколаївно, нинішній труд мій — в ім'я Господа нашого і нашої Росії...

— Так, так, милий Миколо Васильовичу, навіть багато хто з пророків і святих наших християнських спершу відбули випробування великим гріхом, але Господь їх врятував і настановив на шлях істинний... Але я ось прочитаю вам іще один лист Шевченка: “Я сьогодні ж напишу Василеві Андрійовичу Жуковському (я з ним особисто знайомий) і попрошу його виклопотати дозвіл мені лише рисувати: напишіть ви йому, якщо знайомі. Або напишіть Гоголю, щоб він йому написав про мене, він із ним у дуже коротких стосунках. Про більше не смію вас турбувати. Аж лячно робиться, коли подумаю про киргизський степ; з відходом моїм у степ я вимушений буду призупинити листування з вами і, можливо, на багато років, а, можливо, і назавжди. Не приведи, Господи! Я недавно вам писав: не знаю, чи отримали ви? Тому що адреса не та, яку мені нещодавно прислав Андрій Іванович. Якщо будете писати до мене, то повідомте свою справжню адресу і повідомте адресу Гоголя, і я напишу йому на правах малоросійського віршоматта. Я особисто його не знаю”.

— Чи здатен я допомогти йому чимось, як ви гадаєте? — уже рівним, м'яким своїм голосом запитав Гоголь. — А Василь Андрійович, що тепер такий віддалений від двору? Про нього вже там, напевно, і забули. А я так бажаю знову обняти його! Недавно отримав радісну звістку з Німеччини, що Жуковський із сімейством повертається до Росії. Але не до Петербурга, а до Москви. Розумієте? Але скажу вам по-секрету, що Жуковський уже звертався...

— Але що ж робити, що ж робити, Миколо Васильовичу?! — підвелася, заломивши руки, княжна. — Він же пропаде там, пропаде! Загине великий талант!

— Єдина надія на Господа... Хай молиться, кається... Ну, уявіть, Варваро Миколаївно, я, який уклінно просить государя виправити мені закордонний паспорт для лікування у теплому кліматі Греції, раптом заявлю про Шевченка. Багато хто вже намагався... І я — туди ж, із свиячим рилом? Окрім Божого провидіння, для Шевченка тепер найголовніше — забути про нього...

— Як забути! Що ви таке кажете?!...

— Забути тут, у Петербурзі, Москві... А там знайдуться люди... Ось недавно мав я зустріч із графом Олексієм Костянтиновичем Толстим. Усією душею він прагне допомогти Шевченку, звертався на самому початку до його високості. Але нічого не вийшло. Потім — до дядька, Василя Олексійовича Перовського, вага якого при дворі чи не найсильніша з поміж усіх. Він написав, що Шевченко доброї поведінки, потрібного напрямку думок... І що вийшло? Дубельт звернувся до Орлова і...

— І що?

— До цього Шевченко жив у Оренбурзі порівняно вільно, всупереч заборонам писав і малював! Граф Толстой навіть радо розхвалював якийсь його офорт... А через два місяці був заарештований і переведений до фортеці в Орськ! Ви, я бачу, давно отримали від нього листи...

— Так, у березні...

— Так ось, він уже у Мангишлаку...

— Господи, Боже мій — заплакала княжна.

Гоголь підійшов до неї, взяв руку:

— Не побивайтеся... І там — Господь на небі... І там добрі люди знайдуться... Молімося за нього... На все — воля Господня.

... Гоголь часом удень виходив на променад. Коли трохи прихоплювало морозцем, одягав єнотову шубу. А коли видавалася по-весняному тепла днина, як сьогодні, — коричневу шинель із оксамитовим комірцем, циліндр із конусоподібною тулією, чорні рукавички. Здолавши Сабанєєв міст, вийшов на Дерibasівську, під оголені платани. Деякі соромилися, що ще мали на собі зелено-жовте висохле листя. Але його неквапну ходу став порушувати чималенький натовп цікавих, яких дедалі більшало — то були студенти ліцею Рішельє. Назирці, на відстані, крокували вони, а коли Гоголь оглядався, зупинялися, ніби відсторонено роздивляючись вивіски крамниць. Гоголь пришвидшив крок, але, зрозумівши, що не відстануть, кинувся навтьоки. Потім зупинився... Ніби не видно їх? Вийшов на Думський майдан. “Господи, Дума! Це ж тут отой Василь Білий!”. Раптом бачить — а з-за рогу знову з’явилися бешкетники у формі ліцеїстів. Гоголь пришвидшив ходу, а потім таки, притримуючи капелюха побіг підтюпцем, аби повернути у найближчий прохідний двір. Під час бігу у його голові вистрілювали рядки з листа Білого: “Роби, як Дніпро робе, роби, як Дніпро робе!”; “де знайти Сковороду, де знайти Сковороду?”; “від чого слово розум, від чого розум?”; “Стерня його в ногу коле, в ногу коле, в ногу коле...”; “відхідна по душі, по душі, по душі, по душі...”

— Хух! — нарешті, забіг у двір, завішений білизнаю на напнутих вірвочках, і зупинився між двох із них.

Серце калатало, обличчя розчервоніло не так від бігу як від сорому. Він картав себе, запитуючи: “Та чи я зовсім здурів? Хто я, де я?”. Раптом на тераси цього звичного для прожиття євреїв дому почали також виходити цікаві.

— Вер із дас? І хто там? І шо? — почувся прокурений жіночий голос. — Ізя, Ізя, іді глянь, какая у него капелюха!

— Нівроко, нівроко — згодився Ізя, на ходу одягаючи прибульця.

— Ой, ой, гляньте, — донеслося із тераси навпроти — такого пуріца ік нам занєсло!

Гоголь випростався, обережно, аби не торкнутися білизни шинеллю, поважно крокував із двору. А на вулиці вже його ніхто не очікував і не переслідував. Тому без перешкод повернувся у дім Трощинського.

Натомість Василь Білий, який не міг не почути приголомшливу звістку, що Гоголь в Одесі, таки було приєднався одного разу до гурту цікавих і віддалік поспостерігав за сумною ходою обоженуваного письменника. Хотів було за наполяганням брата Григорія підійти, відрекомендуватися, і запросити Гоголя відвідати книгарню, яку тримав брат на Дерibasівській. Але так і не наважився... А через двадцять років після смерті брата Василь покине роботу в думі й стане управителем цієї книгарні. Він лише на 8 років молодший від Гоголя, народився у купецькій родині у повітовому Павлограді, закінчив школу і був зарахований писарем до міської ратуші. Через рік — Одеса, де і прожив до кону. Однак про українське коріння ніколи не забував, влаштовував літературні вечори, де прекрасно декламував твори Івана Котляревського і Тараса Шевченка. Заочне знайомство з Гоголем у молоді роки покладе початок листуванню з багатьма письменниками, як от із Пантелеймоном Кулішем, з яким пізніше потоваришує. Разом вони працюватимуть над підготовкою до друку другого тому “Мертвих душ”. Тобто варіантів тих кількох розділів, що уникли спалення...

З Одеси Гоголь навесні було хотів відразу повертатися до Москви, а отримавши кілька листів від матері, вирішив негайно їхати до Василівки, де почалася посівна. “Ви

мені нічого не пишете про господарство і про те, як почалися роботи — повчав він Марію Іванівну. — Прощу вас частіше самим виїжджати дивитися посіви і всі польові роботи. Хай там як, а бідні селяни у поті чола працюють на нас, а ми, які їмо їх хліб, не хочемо навіть поглянути на працю рук їхніх. Це безбожно. Тому і карає нас Бог, насилаючи на нас голод, лихоліття і всілякі хвороби, позбавляючи нас навіть і мізерних прибутків”.

У ВАСИЛІВЦІ ВОСТАННЄ

Після сонячної і теплої Одеси, про яку Гоголь казав, що там може дихати, на проти-вагу Москві, де мерзне фізично і морально, він повертався піднесеним, тим паче, що попереду — рідна Василівка! Поряд з обіймами матері й сестер на нього чекав прий-мний сюрприз: приїхало гостювати подружжя Данилевських. Він змалку любив Олек-сандра, навіть називав його братом, з ним, дужим, гарним, відправився на пошуки долі до Петербурга, з ним завжди почувався захищеним. А на додачу тепер коло нього — янгол небесний, дружинонька Уляна Григорівна. І ось велика родина разом із гостями зібралася у їдальні за великим столом. У відчинені вікна зазирає сонячний травень із гудінням підопічних пасічника Рудого Панька на квітучих вишнях і сливах. До столу подали у великих розмальованих мисках найвеличніші ласощі на світі — вареники! Із сиром та маком! Сметана, масло! І мед: Никоша вже встиг зїздити до Яновщини і при-везти цілу діжечку.

— А ось скажи мені, любий мій брате, Олександр Семеновичу, від чого можна було б відмовитися на цьому світі на користь іншого: від вареників чи від солов’їного спі-ву?! — запитав Гоголь, витираючи серветкою вуса.

— Ну-у-у-у, не знаю, Миколо... Обоє принадні... Мабуть, таки від вареників. Бо їх ще треба зліпити і зварити. А солов’ї... Ах, ви чули вчора тут коло ставу?! Яка музика!

— Ні, таки від солов’їв! — засміявся Гоголь. — Ось у Москві їх нечасто почуєш. Та і то якісь гаркавці, мабуть, від холоду. І вони тільки навесні. А вареники? Та цілий рік! Навіть у піст! І по всьому світу! Навіть у домі великоросів Аксакових!

— А, може, зупинитися посередині? — долучила свої дзвіночки сміху Улінька, яка була при надії, та й при великій, але вагітності, на диво, не позначилася на обличчі, такому ж смаглявому, з легким рум’янцем. — Весною — солов’ї, а вареники в усі інші місяці?

І товариство пройнялося реготом, дехто навіть із вареником у роті. Раптом Уляна зблідла, вхопилася за живіт і закричала:

— Ой-ой, болить, болить, не можу...

Марія Іванівна й Анна кинулися до неї, підвівся й Олександр.

— До мене у флігель її ведіть, у флігель — запропонував Гоголь. — Там порожня кімната.

Розмістили Уляну Григорівну у флігелі на ліжку, а увечері послали за бабою пу-порізкою. Настала ніч: жінка стогнала, кричала, мучилася і ніяк не могла народити. Гоголь, лежачи на ліжку у сусідній кімнаті покликав слугу і наказав привести Ольгу. Він уперше опинився поруч із досі незнаним, незбагненим виявом жіночого ества, що було від нього настільки віддаленим, небажаним, навіть боязким, неприємним, що його серце калатало і піт з нього лився ручаями.

— Господи, Оленько, чого вона так кричить? Ти не можеш їй чимось допомогти?

— Там уже коло неї повитуха! З усім, що треба...

— Так вона все одно не змовкає...

— Це тому, що нетерпляча. Швидко хоче народити... А так не буває.

І лише наступного дня, вночі, Уляна Григорівна явила світу хлопчика. Через кілька днів настала неділя і поважна процесія опівдні рушила з воріт садиби до церкви Різдва Пресвятої Богородиці. Скільки не настановляв Гоголь отця Макарія, скільки не навчав як треба читати молитов, але перед початком хрещення усі помітили, що у отця дещо заплітається язик, рухи невпевнені... Марія Іванівна підійшла до сина і прошепотіла:

— Миколенько, чи ж можна дозволити, аби священник здійснював таїнство у такому стані?

А Микоша, покликаний бути хрещеним, на противагу очікуванням родичів, не став читати нотацій отцеві, а, навпаки, засміявся і примирливо промовив:

— Матінко люба, дивно було б вимагати, аби священник був тверезим у неділю. Треба це йому пробачити.

Подружжя Данилевських за наполяганням Гоголя лишилося у Василівці ще на тиждень. Жили в його флігелі. Немовля Микола ніби почувався непогано, але, все ж, згодом дитини не стане. Перед від'їздом уже Олександр став умовляти Миколу не повертатися до Москви:

— Ти подивися на себе! Яким ти став? Після Одеси і тут ти ніби перемінився! І пишеться тобі, і мати, і сестри, і ми з Улінькою поруч? Навіщо тобі граф Толстой з його веригами! І отой, як його, отець Матвій?

— Не смій чіпати його, то свята людина, один із найсвітліших розумів Росії!

— Росії... От в'їлася в тебе ця Росія, ця Москва з її трактирами і щами! З її юродивими і гіпнотизерами... І візитами, балами, куди тебе, напевно, теж тягають... Нерідна то земля, чужа...

Потім зупинився, обійняв друга за худенькі плечі:

— Пробач, брате, може, зайвого наговорив... Якщо тобі там краще для завершення великої праці твоєї, то їдь...

— Повір, краще! — запалився Гоголь. — Там я можу довго бути на самоті, про мене дбають... Хоча... Так якось дивно влаштована людина: їй створюють ідеальні умови, усе завжди під рукою, а толку нема... І не пишеться, і не думається... Та й тут я написав як кіт наплакав... Але, повір, те, що другий том "Мертвих душ" розумніший від першого — це я можу запевнити, як людина, яка має смак і до того ж — уміє дивитися на себе, як на чужу людину! Я ось при наступній зустрічі з тобою і Уляною Григорівною ще почитаю, ще почитаю вам...

— Ну, і слава Богу, брате! — завершив розмову Данилевський. — Тоді накажу готувати карету, будемо прощатися...

Ніхто з них не думав, що ця зустріч стане останньою... Після від'їзду молодого подружжя Гоголь засумував, подовгу не виходив із флігеля. Був небагатослівним. А коли мати і сестри його запитували про те чи інше, відповідав завжди однаково:

— Усе це дурниці! І все це — дрібниці!

Звісно, нудьга і сум заповнили садибу. Бачачи це, Гоголь поступово став вникати у подробиці управління маєтком. Раптом йому прийшло на думку, що ткання килимів принесе чималий дохід. Слугам було наказано встановити кросна у коморі. Тим паче, що Марія Іванівна замолоду добре навчилася цьому ремеслу. А візерунки для килимів він малював сам — по них мали працювати мати і найбільш здібні дворові дівчата. Для сестер приготував інші завдання. Читав їм цілі лекції про садівництво, про те, які сорти

яблунь і груш треба буде посадити восени і яким чином їх садити. А ще — що треба зробити для викорінення різних пороків у селян і як їх лікувати. Щоправда, отримали сестри і літературне завдання: записувати від селян українські пісні та звичаї. Для цього завели товстий зошит, що лежав у будинку на фортепіано. Іноді брат із сестрами наспівували і награвали мотиви. Про роботу над другим томом він нікому не говорив. Коли із сіней флігеля хтось заходив до зали, то із сусідньої вітальні незмінно виходив Гоголь із пером у руці й запитальним виразом обличчя. Тож намагалися не турбувати. А якось сестра Ольга поглянула на конторку, за якою він писав: замість чітко виведених слів і речень там лежали пошматовані аркуші, вкриті якимись каракулями і малюнками: то свинячі рила, то маківки церков... Із його кабінету був окремий вихід до саду. А далі — високі тополі, селянські хати і степ, степ...

Гоголь часто виходив непоміченим прогулятися вечорами. Сад напоений пахощами рослин і квітів, місяць осявав теплі хвилі ставу, на іншому березі якого, вдалині, жеврів язичок багаття — якийсь подорожній вирішив заночувати там. І — наче звідкись здалека, із забуття і небуття, ненароком обірваною струною задзвеніло: “Чи знаєте ви українську ніч? о, ви не знаєте української ночі! Пригляньтесь до неї: з середини неба дивиться місяць. Безмежне склепіння небесне розійшлося, розширилось іще безмежніш. Горить і дихає воно. Земля вся у срібному світлі; а дивне повітря віє і теплом, і прохолодою, і дихає мlostю, і розливає океан пахощів. Божественна ніч! Чарівлива ніч! Нерухомо, натхненно стали гаї, виповнені темрявою, і кинули велетенську тінь од себе. Тихі та спокійні ці стави; холод і морок вод їх похмуро оточений темно-зеленими стінами садів. Незаймані гущавини черешень та черемхи боязко простягли своє коріння у студені джерела і шепочуть іноді листям, немов сердячись та гніваючись, коли прекрасний зальотник — нічний вітер, закравшися зненацька, цілує їх. Увесь ландшафт спить. А вгорі все дише, все чудове, все урочисте. А на душі й безмежно, і дивно, і рої срібних видінь зграйно виникають у її глибині. Божественна ніч! Чарівлива ніч! І раптом усе ожило: і гаї, і стави, і степи. Котиться величний грім українського солов'я, і здається, що й місяць заслухався його посеред неба... Як зачароване, дрімає на пагорбі село. Ще біліше, ще краще блищать проти місяця гурти хат; ще сліпучіше вирізуються з темряви низькі їх стіни. Пісні замовкли. Скрізь тихо. Благочестиві люди вже сплять. Де-не-де тільки світяться вузьенькі вікна. Перед деякими тільки хатами, біля порога, запізніла сім'я сидить за пізньою вечерею”.

— Не їдь, Микошо, не їдь! — умовляла його Марія Іванівна. — Бо ж у нас тепер так гарно! Скоро дівчата підуть у ліс по суниці! Які з нею пироги! А перший мед... Залишся іще трохи. Що тобі робити влітку в Москві?! Бог знає, коли ще побачимось...

Син слухався, лишався на кілька днів, потім знову збирався. Врешті відслужив у церкві молебень, стоячи на колінах, пристрасно хрестився і припадав до підлоги. І наступного дня вранці від'їхав із Василівки. Назавжди. Пояснював рідним, що йому треба клопотатися про видання творів, підготуватися до можливої подорожі до Криму взимку. Та й Жуковський має повернутися. “У Москві, усе ж, є теплі великі дома, вулиці й тротуари, — пояснював він. — А мені треба весь час прогулюватися”.

Далі буде

На камінь обертається вода...

На камінь обертається вода
й гніздо пташине – на зашехлий племін,
п'є воду так з Господньої долоні
голубка біла – наче Божий дар;

така болюча і така жакка
та пам'ять, що ятрить огарок серця,
той біль, що глибини душі торкнеться
велінням долі, дзюркотом струмка;

тримаючи напихваті слова,
найліпше – просто праведно мовчати
або з молитви день новий почати,
щоб терн колючий не торкнувся чола;

любов не йде, коли приходить смерть, –
вона належить мертвому й живому,
й відроджується в паростку новому,
немов зернина, схована у твердь;

коли ж сльоза пекуча набіжить –
урветься голос, стишить річка хвилі,

*і в трепеті хвилин, що ми любили,
назвавши закарбується та мить.*

*Сморід падла – це перегнили рослинні й тваринні рештки,
де колись гарячково нуртувало життя, яке стало прикрим,
геть непотрібним, вже вичахала жаровня серпня, кровила
пам'ять, яка позбулася любові, проте виокремила нарешті
біль єства, що вже означене вмиранням, шепотом, криком,
дні спливали, й про смерть вона йому ніколи не говорила;*

*тому в незграбних рядках більше правди, ніж це здається,
це так біль біжить по хребцях, розриваючи задавнену рану,
після смерті життя набуває іншого значення, після втрати –
він якось спитав її: «Чуєш, як пульс у зап'ястку б'ється?», –
але так і не зміг зупинити ту осінь – зболену, невблаганну,
і мучився тим, що від смерті не зміг її вберегти, врятувати;*

*так сталося, що його життя складалось із болю і порожнечі,
він давно помітив, що з плином літ ставав глибшим погляд
і пора року набувала якогось окремого значення, зберігала
пам'ять про сон померлих, означала зримі й змістовні речі,
він пам'ятав, як вона стояла в садку, вже безлистим, поряд,
а він тримав її за руку й беріг від життя, де ятрилась потала;*

*та серце його таки потребувало живильного втішного слова,
вмивався крижаною водою молодий всередині, старий зовні,
думав про ту осінь і ту садову доріжку серед опалих яблук,
про той день – сірий, важкий, немов обірвана нитка сурова,
як ввечері, не роздягаючись, ліг на застелене ліжко навznak,
ніби переживав чиєсь життя, чиїсь сльози, листи любовні;*

*на серці йому було порожньо – вогкий вітер обпікав шкіру,
вночі снилося позачасся: як вони разом снідали на веранді,
і війна вже скінчилась, колов в роті ковток шипучого сидру,
він бачив її в білій сукні – таку натхненну, усміхнену, щиру,
вона зауважила, що в петлиці його піджака бракне троянди,
підвелася й поцілувала в чоло на тлі пустельного краєвиду.*

*мати любила літо а батько зиму
їхня любов заповнювала порожнини
прожитих днів*

родичі поза очі казали
 що вони не пара
 що батько надто піддатливий
 і вельми чутливий до всього
 що так не можна
 особливо в наш час
 коли сльози залишають на обличчі
 рубці

вони померли з різницею в 17 років
 спершу батько
 а потім мати

після них залишилася
 самота
 й нерозривне плетиво пам'яті

я дивлюсь на весільну світлину батьків
 8 грудня 2023 року
 в Києві
 під час російського обстрілу

Лише слова залишаться по нас
 і пагонок, що вибухає гроном,
 а потім никне звуком похоронним, –
 так в жилах кров змагає смерть і час;

а ти скажи, скажи, скажи, скажи
 все те, про що не можна говорити,
 що є в цілунку вуст, в словах молитви,
 коли життя доходить до межі,

як таїна, священна таїна,
 що поїть серце спокоєм надвечір,
 коли цей час триває скоротечний
 і відстань літ вбирає тишина;

ти про любов забуту говори,
 про дерево, що кроною знялося,
 про золото жіночого волосся,
 що точиться на плечі з голови –

ця вохра плоду, ця печаль води –
 все те, що суголосне втраті, втраті,

*що скорене Господній благодаті –
і закарбоване у слові назавжди.*

*Вже літо минало, а він мовчав, щоб виповісти останнє,
що беріг все життя й відчував до чужої коханої жінки,
запам'яталися білі троянди, їхнє в'янення, опір їхній –
так опирається зранене серце, щоб вибороти кохання,
так комусь на добру згадку залишаються фотознімки –
так серця торкається відгомін часу бентежний, тихий;*

*їдучи в потязі в те селище, він згадував її довге волосся,
той будинок на пагорбі, те сизе безжальне камінне небо;
він був самотній, але самовпевнений і надміру впертий,
і прагнув в думках поєднати її слів розірване суголосся,
в якому його душа з плином часу таки набула потреби,
проте він ніби вмирав, як вмирали колись відомі поети;*

*потяг їхав над самою водою, меркла трава вздовж колій,
наче тремтлива позначка часу, серця заціпенілий відчай,
він пам'ятав, як тоді вона сиділа в білій сукні на сходах
біля дверей будинку, а її очі мали синій глибокий колір,
такий божественний і правдивий, яким було і її обличчя,
що йому на очі набігли сльози і в грудях забило подих;*

*тоді він бачив її востаннє, тому намагався запам'ятати
саме такою – як початок молитви, як Боже живе начало,
та й слова здавалися йому такими, що ніколи не втішать
вже нікого, хто має душу, вже нікого, хто здужав втрати,
і пахнув сухий дикий чебрець, трудно бджола дзижчала,
немов порушувала сон мертвих, уривала серпневу тишу.*

*За ці роки численні зупинки він вивчив уже напам'ять,
колись батько навчив його бути справжнім, терплячим –
так серце людське, наче дерево, що має коріння й крону,
зберігає в собі збігле літо, що вже вагою лягло на рам'я,
що утримувало минуле в межах того серця, яке заплаче
по комусь, долаючи тишу серпня – вичахлу, безборонну;*

*серпень просочувався густим світлом крізь отвори вікон –
це як чути кров в заціпенілому тілі, як чути хугу безсилу,
щоб перебути лихо, перезимувати в сараї цвяхом на білці
чи стати поза часом над полем рваним пташиним криком,*

*вицвілим шовком яскравого дня, кров'ю, що живить жилу,
чи вмерти з позначкою від обручки на підмізиннім пальці;*

*сонце пражило; він напнув на ніс сонцезахисні окуляри,
йому хотілося залишок вечора провести самому в готелі, –
це є чимось значно більшим за кров, що споріднює давнє,
а потяг минав гаї, поля, за вікном вагона плямили хмари,
він жадав благосного спокою, сну в прохолодній постелі,
часу на роздуми, де немає розлуки, руйнації і вмирання;*

*проте кожна думка для нього була – ніби болісний докір,
як людське життя і людська смерть в межах чийогось літа,
збляклого, як тканина, з грубим рубом сповіді і спокути –
хоча цей спокій серця і серпня, цей безнастанний спокій
ще вимагав, примушував не забувати, а любити, любити
і вечірньою піснею мертвої ластівки – гоїти, жити, бути.*

*Він думав про смерть, де голос літа стишувався надвечір,
бо ж життя визначалося відсутністю злагоди й розуміння,
так живе – опирається смерті, він любив лежати на спині
в гамаку й міркувати про ставлення до світу й своєї втечі –
так з плином часу хвора вода перетворюється на каміння,
обриваючи пасма волосся, що навік заплуталось у корінні;*

*найжахливіше в житті – усвідомлення тимчасовості, віра
в те, що непроглядні дні просто припасовані руб до рубу,
як сік ядучий у стеблах трави, як водою наповнена ванна –
так вмирає любов, коли хворе тіло покволою лишає сила,
так восени над полем никне в тумані нитка пташина груба,
так злегла вода в рівчаках кривавить, мов розтулена рана;*

*а довкруз бовваніло розлоге світло кримського пообіддя,
пахло овечою бринзою й стиглим плодом з Божого Саду,
та ніщо тут не вічне, навіть те, що боліло йому найдужче,
що довше він жив, то більше вбирав душею сухі суцвіття
спогадів, запорошених сухим вітром, що викривали ваду
втрати, спогадів, що ярили серце й робилися неминучі;*

*а живе жадало продовження, відчуюючи осені дні останні,
як сповідь, обтяжена скорботою, як чуттів зотлілих тенета,
де спорожніли під шкірою вихлясті судини і кров зашерхла,
а в рівчаку догнивав здохлий собака, цупкішала кров у рані,
бо вода, що є початком життя, вже давно зробилася мертва,
та хисткий відбиток птахів – назавжди ввібрала її поверхня.*

*Не довше, ніж треба, ніж половина життя, що збігла назавше,
бо не варто вимагати щирості від того, що зберіг і що втратив:
час, який позбавив надійності, час, який перетворився на опір –
як смілива рука чоловіка на прохолоднім жіночій стегні, наче
станція без назви в сільській глушині, будинок, куди вмирати
йдуть, як виснажливе світло осені, як цигарки болючий опір;*

*це просто вода, просто вода, просто вода, яку зберігає пам'ять –
спогад, що торкається серця, спогад, що вирує й збурює вихор
днів, що збігли: тиша, синява неба, сад, чорнильні кущі ожини,
брат і сестра, що між собою про щось говорять, похилі рама
літньої жінки-сиділки, що, немов кам'яна, біля них стоїть тихо,
білі двері лікарні й стрілка годинника, що добігає до середини*

*зранених людських почуттів – о серце, цвяху ти ржавий, цвяху,
а згодом саморуйнування, спустошення, ізоляція, щем звірячий
і той самий сад, і той самий день, і той самий чоловік безрадий,
який повзе навколішках, міцно в зубах стискаючи мертву пташу,
в білій сорочці, рясно заросений кров'ю, той чоловік, що плаче,
й те серце, що відмовилось вже любити, випивши трунок вабний;*

*вже вечоріло, він лежав горілиць під деревом, дихав тяжко і рівно,
геть знесилений і знищений, в саду загубивши пальто й черевика,
пахло озером, іржею, сирією землею, падалицею, ламаним гіллям,
він, коли впав і повз, забився, – тепер у нього боліла рука й коліно,
десь там, в вишині вечорових дерев сова озивалася глухим криком
і земне ставало минушим, а в шкіру зубами впиалось сухе бадилля.*

*Вранці собака зазвичай сидів біля його ліжка
в змерхлій осінній кімнаті, у вичахлім світлі,
він гладив собачу спину й торсав собаче вухо,
йшов на погулянку в сад, де осінь принишкла,
довго дивився на сороче гніздо в сизому вітті,
відчував порожнечу життя, яку час роздмухав*

*у самісінькій серці, що зазнало колись любові
до жінки, яку ще пів століття тому він втратив –
та пережив це, як переживають рахманне літо
грішні сутінки, тримаючи згасання наготові,
йняв віри у згубні сни, що змушували вмирати
те, що минуло, – тихо, безнастанно, несамовито;*

*і темніло над ним небо у тиші напнуто-високій,
як жилка стручка, як кров, що вибилася із стулок,
й пахло намокле пальто полем туманним і гаром,
ці сни восени турбували його більше, ніж спокій
вбогого закутку, де знайшов він Божий притулок,
де самотність здавалась не покаранням, а даром;*

*втер сльозу на щоці, його губи засмагли од вітру,
руку стромив у кишеню по листа, де затаєна рана
пів життя рубцювалась, та це не списати словами –
як і серце оте, що навік скорилось порі пустоцвіту,
що тримало в собі животрепетний жаль умирання –
і сорока кричала, і стелився туман над полями.*

ФРУКТИ І ВИНО. Полотно, олія
Борис БУРЯК

Письменниця,
художниця.
Співорганізаторка
Всеукраїнського
поетичного фестивалю
«Підкова Пегаса»
та конкурсу одного
вірша «Малахітовий
Носоріг» (Вінниця).
Авторка збірок поезії
«Кіновар» (2016)
та «Сепія» (2023). В
Асоціації українських
письменників з
2011 року. Вірші
перекладалися
англійською та
польською мовами.

Поезія

Юлія БРОВАРНА

З незмінного

ЗАЛИШЕНЦІ

Пастелі дач пустих,
Обличчями в лиман
Обернених.
Запалює листи
Язичницький шаман
Навернений.
Тут плавали з Ітак,
Везли парафіян,
Варили сир.
Забудували так:
Пісок, вода, саман,
Сварилися:
Мовляв – не простоїть
Ця мазанка глевка
До третьої весни.
А от стоїть, і віть
Оливкова легка
Лоскоче уві сні.
А блимне Алатир,
Кресне крізь небосхил
Літак чи НЛО,
На море сумно – зирк:
Не стане злих вітрил
До власних Пенелоп.

АВТОХТОНИ

Суглиноків тони приховують, хто ми.
 Видлубуючи глечики з могил,
 Вони напишуть скупю – автохтони.
 Кістки в курганах. Ковила та пил.
 Хіба ми винні, що ховали вина,
 А не слова у темних погребях?
 І зайд лавина змела половину
 І змеле другу в місті на горбах,
 Коли з облич полів чужі ужинки
 Зберуть і хліб гіркий посадять в піч
 Чужі жінки. А в однієї жінки
 Сім родимок – родзинки чи перчинки –
 На сепіях серпневих передпліч.

* * *

Я пам'ятаю день, коли обирали путь,
 Голос нам був і луна до найвищих стель:
 Всіх, кого знав, залиш, все, що любив, забудь, –
 Мапу малюй, щоб виводила із пустель.

Розпочинали вправно – вохра, сепія, кадмій.
 Доки ставало фарби. Доки дороги твар
 Нас не навчила, брате, де її маємо брати.
 Кров людська – не водиця, кров – кармін, кіновар.

Губи сухі-дольмени вздовж країв ойкумени
 Мацають поіменно, і шурхотять слова.
 Скільки нас мало вмерти: лагідних, злих, кумедних,
 Впертих... та навіть впертих зрештою вкрила трава.

Де наші мапи, що мали б виводити із пустель?
 Де наші діти, щоб стати дітьми індиго?
 Як неможливо впіймати та втримати це життя,
 Так неможливо тримати й витримати, аміго.

ЩАСЛИВИЙ

Звиває присмерк в тугі сувої блакить небесну,
 Ти позіхаєш, ти вариш каву, ти пишеш п'єсу.
 І розсип зерен і розклад літер – одна байдужість.
 Немовби вітер забравсь під светра – ти занедужав.
 Короткозорість переростає в далеко-зорі-сть

І кістка в горлі, і звістка коле, й волає совість.
Слова воліють шляхів шукати і горлом здертим
Собі прямують... вона чекає на тебе вперто.
Листи, розмови, торішні фото, гріхи, горіхи...
Минає квітень, і в літні мандри з'їжджає стріха,
А ти не певний, що варто бігти, наздоганяти
І гризти лікті й читати Свіфта... чи не читати...
Вона чекає... бо ти збираєш наплічник, доле,
Нашийник псові вдягаєш, пахнеш аморе-морем,
Бо чути кроки, рухомі тіні за видноколом
Й зникає протяг, й прямує потяг крізь ніч і холод,
Мости, вокзали, чужі світанки, спокуси ласі
І голоси... і стоголося... й шеренги в каси.
Крізь тихий шепіт твоїх драконів про брак кордонів
У нетрях серця, про вибух дурі, про вплив гормонів.
Знайомі пики, слова тверезі, думки резонні:
Ти завеликий хлопчисько грати у робінзонів,
У гуліверів, у донкіхотів під страхом страти,
Та потяг мчить повз забобони, крізь стіни й грати.
Такою буде остання пісня, остання воля:
Дивитись з нею, як світ згасає і йде поволі.
Без тебе будуть томати їсти, трусити сливи...
І Бог із ними...
...І Бог – з тобою. Бо ти –щасливий.

* * *

І мовчання золото, й перли слів,
Що Всевишній щедро для всіх вділив,
Назбирати вийшло.
Ось щаслива жінка твоя стоїть,
Геральдичні звірі з глухих століть
На плечах утримують кожну мить
В надвечірній тиші.
Та розумний, хитрий, гнучкий, як гад,
Наповзає синонімічний ряд, –
Німоту колише.
Бо приходить час і, як Вій, любов
Відкриває очі і бачить знов:
Ось вірші – як морок, загусла кров,
Сорочки колишніх.

* * *

Ноги, можливо, підуть, але я залишусь, і тоді
Там, де здіймається дим понад садом і домом,
Де не важливо, якщо ти помреш невідомим

Там, де повітря – узвар на ранеті й воді.
 Де по дорозі ідуть мовчазні корови,
 Тонуть в тумані, а потім рятуються звідти.
 Віти, важке, ніби груди жіночі, це літо
 В яблука зібране, гублять в тенетах трави.
 Яблука гупають, діти привозять дітей
 То до сусіда, а то до спустілої хати.
 Добре, що майже не треба чекати вістей,
 Добре й не буде уже до дощів пелехатих
 Ані хазяїв на хуторі, ані гостей.
 Тільки старі і собаки, а ще вайлуватий
 Дурник тутешній і я – ніби цар над царями –
 Сам собі буду писати, палити, встеляти
 Постіль пустішу від вітхозавітних пустель.

Може, і ти приїжджай, коли щось до нестями,
 Може, й не слухай мене, що любов – то пусте...

З НЕЗМІННОГО

В Празі писати легше аніж, скажімо, отут...
 Впаде рядно сутінків (ніби з Бермудів родом),
 Дзенькнуть пляшки порожні, зойкне нічний одуд,
 Осуд людський спатоньки вляжеться в темну воду.
 Там, де твій сад з лампою, грушею, тишею та
 Віршами чи то прозою (не роздивитись звідси)
 Краще листи перечитувати й оселитись в листах, –
 Зрештою, рештки тілесного
 знехтував римський патрицій...
 Осінь із шатами-мештами вештається селом
 Під листопад, що як музика глухонімим створена,
 В ринві вода калатає чи «for whott», а чи «омм»,
 Потім і зміст втрачається, губиться заговорений.
 Що я тобі? Що ти мені? Імені не забудь.
 Може, колись звільнимось від відомих причин.
 Хто кому долю дописував, кажеш, – не в тому суть.
 Зимно... і, власне, з незмінного – сон...
 (на твоєму плечі).

* * *

Ти розмову цю не продовжуй. Бо.
 Ось тобі Ду Фу, ось тобі – Лі Бо,
 Кобо Абе, японець який, або

*Праці розумової кит, стовп нефритовий,
Рот медовий.*

*Світло крізь шпарину лягає, подовжує пальці й дим.
Єзуїтом не втомлює бути старим, нудним?
Небесам до нашого шикидим
(як верлібрам до дієслівних рим) –
Байдуже, однаково, кольорово.*

*Почитай чи стань за епоху Тан bla-bla.
Комашня в питві – відмовимось від пива.
Най зростуть між нами слова-слова –
Гострі ікла, мов навесні трава
У кавернах асфальту німих зимових.*

*Розпрощалась думала, – чорта з два.
Янгол сплутав капості та дива.
Раз – минуле шкіриться з рукава...
Починай виразно: «халва, халва...»
Як чудово.*

ЯК У АЛІШЕРА¹

*Всі наші «віриш» і вірші, всі інші – твої і мої:
Так, ніби ось без свідомості падаєш в небо,
Так, ніби хтось наковтався пігулок плацебо,
Перемежаючи висловами з Навої.
Буде рік тигра газелям його – добрий знак,
Будемо ті, хто назовні не зробить ні кроку,
Ніби сорочка на светрик – хрест на хрест навznak –
Падає так, що немає нам строків до строку.
Відпочивати, як дрізд на плечі аличі,
Перечекати від шалу до повного штилю,
Щоб через сходинку бігти або через хвилю:
Парні-непарні злічивши, чиї-нічиї.*

* * *

*Ні рік, ні день, а тихий шепіт «ще...»
Ти пригадав, а вигадав неначе.
Плеча лелечий вигин, дивний щем.
Що знали ви – півтисячі кліше?*

¹ Алішер Навої. Дослівно та буквально ім'я Алішер означає лев (тигр) Алі.

*А Бог сказав: поезія лише
Зі спогадів твоїх та передбачень.*

*Згадаєш
...як летів (лежав?) навznak,
як пнувся цмин, їжачився будяк,
а кров трави, мов позначка і знак,
всихала на сорочці та спідниці.*

*...чи стебла очерету при ріці –
тремтливі пальці у шорсткій руці,
цеберко перекинута й лящі
лускаті ляскають хвостами по щоці.*

*...чи любощі на маку й молоці
в застиглий на стегні солоній цівці.*

*...чи як на пагорб дерлися куці
мов вівці.*

БАЛТИКА

*ось де не мій край світу: лебеді, бурштини,
купання колін та литок у воді несолоній.
шляхом орлиних гнізд чи мурашиних колоній,
потягом, протягом, вкраденим літом. де ми?*

*ось де німуй чи пускайся берега, а тоді
човник рибальський у жменю біла зима зібгає,
видовженим обличчям довга сльоза збігає, –
все дерев'яне – обличчя, сліди на воді.*

*краєш та кришиш та краєш цеглинку халви,
і у країні див нам немає без дому дива,
а за штанину вчепився шипшини сторукий шива:
залишись і живи, залишись і живи, живи.*

* * *

*Якогось року Божого зима.
Мчить вітер-кінь і вершниця пітьма
Збирає душі в жадібні пригорщі.
Зійшлись волхви, а що у них дарів:
То білий вірш, то лист у рукаві,
То снігопаду свист у східній Польщі.*

У прикордонні баба снігова
На місці прикордонного стовпа
Підкреслює умовності кордонів.
Їх все одно порушують слова,
Твій співрозмовник – ясен, в нім – сова,
Мов кабошон з азійських халцедонів.
В костелі трьох когось там – ми –
Гостями гостей між його людьми –
Псалми свої гудем у вухо Боже.
Поки орган кричить між вітражі,
Повнометражні сні – як міражі,
З яких ніхто нікого вирвати не може.
Прадавня втеча до Єгипту тут,
І звідти ж проторований маршрут, –
Біблійні теми у новітніх долях.
Удаваного спокою стіна,
Та човник безнадії виринав
І потопав негайно в алкоголях.
Якогось року Божого зима.
Христос родився двічі – обома
Народженнями ніби обіймав, вертав із трощі
Війни волхвів, а що у них дарів:
Непевні обіцянки зіздарів
Та снігопаду свист у східній Польщі.

* * *

у коробочці квартири
попід стелею картини,
у коробці в пальцях дим і
кастаньєти сірників.
очі від орди батия,
плечі стиглі, наче диня, –
де ти бігала донині
там, де не ходив?

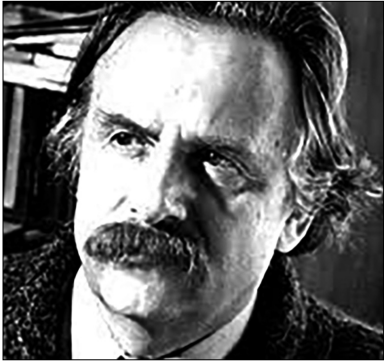
зірка вийшла біла в синє –
здрастуй, роршах на світлині –
зірка впала, – начепили
на ліхтарний стовп.
малюватиме нам тіні
на плечі, коліні, спині.
– скільки років тій картині?
– може, років сто...

тінь вмирання, тінь війни,
 тінь що просто тінь та й тільки
 слів твоїх такі відтінки,
 що і чорні – золоті.
 тінь – відкрий та обійми
 ту, навшпінках чи на шпильках,
 що ковзне повз мертвих Рільке
 на поличній мерзлоті.

...років сто ніхто не пише
 в цій кімнатці зводить тиша
 на словесних попелищах
 храми і дома,
 де як той голем із вати –
 мужність чужість визнавати,
 і одна журба крилата
 стріпує крильми.

ЖІНКА. Полотно, олія
 Борис БУРЯК

ЩОДЕННИК*

17/VI 1978 р.

«Неможливо виростити повноцінну людину без виховання в ній відчуття Прекрасного», – так сказав ув одній зі своїх статей Рабіндранат Тагор.

Яка велика в цьому істина – її знали стародавні вже тоді, коли були зайняті не одним тільки добуванням поживи; подібне стало істиною для людини з моменту, коли вона почала відкривати в собі Людину.

* * *

Вчора в обкомі профспілки працівників культури мені вручено значок Міністерства культури СРСР і ЦК профспілки «Відмінник культурного шефства над селом».

В принципі, не заперечуючи проти будь-яких значків і нагород, в подібному бачу щось і парадоксальне: письменник всім своїм життям, всією своєю працею служить розвитку освіти і культури і на селі... Тим більше літератор, який сам вийшов з села, корінням залишаючись в ньому зі всіма його проблемами і складностями. В такому ж разі праця і для села особливо є обов'язком його уже кровним, душевним і сердечним. Про які значки тут може мовитися? І чи до лиця вони письменнику? Думаю, що ні.

Все ж, значок «Відмінник культурного шефства над селом» думаю віддати Дубівській СШ на постійне зберігання. Мабуть, організація бібліотеки школі з автографами письменників є тою «матеріальною ознакою «шефства», що й здатна кидається у вічі найлегше і найшвидше...

* * *

Коли вчора навідався до мене дубівчанин Андрій Гарга з запрошенням на свою виставку картин в музеї народної архітектури і побуту, якось мимовільно докорив:

– Вони вас там у Дубовому розносили, а ви їм книги даруєте?

Що залишалося сказати у відповідь непоміркованому співчутливцю? А сказав я так йому:

– Книги я зібрав і подарував не з думкою про окремих, а з думкою про всіх дубівчан, а особливо в турботі про школу, про молоде покоління, про тих, хто прийде і після нас!

* Щоденник друкується з певними скороченнями.

Продовження. Початок у №№ 11–12, 2019, 1–2, 3–4, 5–6, 7–8, 9–10, 11–12, 2020 року,

№№ 1–2, 3–4, 5–6, 7–8, 9–10, 11–12, 2021 року. №№ 1–2, 3–4, 5–6, 7–8, 9–10, 11–12, 2022 року.

№№ 1–2, 3–4, 5–6, 7–8, 9–10, 11–12, 2023 року.

20/VI 1978 р.

Учора в Закарпатській організації СПУ пройшли відкриті партзбори з обговоренням справи про роботу з творчою молоддю. Як виявилось, Балега й «формував думку» про «Дерево зеленого дощу» Д. Кешелі для критики на зльоті творчої молоді. Вчора ж він знову повторив про «слабкість цілого ряду оповідань у книзі», звинуватив молодого автора в «незнанні дійсності» і т. д. Було зроблено закид і у бік редагування книги.

Звичайно, ідеального нема, критикувати можна все, що написано. Та тільки суть в тому, як критикувати, за що, звертаючи увагу і на позитивне чи тільки зупиняючись і на від'ємному і невдалому, ба й хибному. В даному випадку наявним був факт злої тенденційності, зведення рахунків дрібних.

Найслабшим з цехів в невеликому літературному господарстві нашої області є цех літературно-критичний, не говорячи уже про драматургічний – його немає зовсім. До всього, в останній час літературні критики з членськими білетами на руках стали авторами статей до нагоди ювілеїв, цим самим надаючи характеру в роботі ювілейно-слейно-алілуйного – хіба гоже якогось ювілянта піддати критиці? Та ще тоді піддати його критиці, коли ювілянт вже вколисався, подбав про урочистість, про адреси-вітання, домовився про місце, де буде гостина з закускою і випивкою...

І сміх, і гіріх!..

* * *

До нагоди 20 травня цього року Павло Бедзир подарував мені свою знамениту графіку «Коріння і крони» – так умовно ми назвали твір разом з художником, коли Павло взявся, було, підписати на картині принагідне слово.

В особі Павла Бедзира наше образотворче мистецтво має насправжнього не просто співця дерев – подібний термін звучав би зовсім банально, – а мислителя, одухотворювача дерев, того, що здатний проникати в глибинний світ природи, явищ в ній.

Дерева Бедзира на творі, що подарований, справді одухотворені світом живописця, перед картиною можна сидіти й сидіти, входячи в світ, збагачуючись, думаючи і віднаходячи.

Твір, до всього, виконано в особливій техніці. На картині натягнуте полотно заґрунтовано, на ґрунт нанесено чотири шари білої емульсії, поверхню білу відтак затягнуто чорною темперою (чи гуашшю). Білий емульсійний шар під чорною темперою дав можливість для праці художнику голкою – митець голкою прошкрябував чорний фон, добуваючи з-під нього білі штрихи. Робота впродовж цілого тижня й дала наслідок – тисячі й тисячі лінійок, контури, зображення і т. д. Твір дійсно із знаменитих.

* * *

Едіта Медвецька – живописець із дійсно дуже гарних – подарувала мені при нагоді 20/V свій натюрморт «Народний посуд». Твір радує не тільки знайомим змалку мотивом, але й свіжістю.

Едітка належить до митців справді барвистих, щедрих...

* * *

Страшно, коли в мистецтві (якому-будь!) наявне грошове ярмаркування. І ще страшніше, коли в мистецтві (якому-будь!) наявне ярмаркування духовне. Саме тут уже ні про яку духовність в мистецтві не може бути й слова.

21/VI 1978 р.

У смутку й жалобі минув нинішній день при думках про сина Мирослава; тридцять один рік минув від його народження, а здається, що вже ціла вічність проминула...

27/VI 1978 р.

24-го до Ужгорода прибула завідувача відділом прози «Дружбы народов» Інна Андріївна Сергеева. Приємно впізнати ближче, наговоритися з людиною делікатною, тонкою і до сліз чутливою при всій своїй мужній мудрості...

Сердечна дяка долі, що звела мене з ще одною прекрасною Людиною! Хіба не цим багатіємо на Землі?

29/VI 1978 р.

Вчора, нарешті, я приступився зовсім-зовсім близько до безпосереднього творення своєї заповітної «Колиски». Складено план цілих дев'ятох глав настільки докладно, що, здається, залишається тільки «вливати молоде вино до нових бурдюків»...

У тому, що розпочато активно так роботу над «Колискою», чимала заслуга Інни Андріївни Сергеевої. Саме вона підбадьорила до праці, навела на необхідність не зволікати. Діло і в тому, що саме Інна Андріївна готова вже тепер ставити питання в «Дружбе народів» про договір зі мною на публікацію роману після написання в журналі, ба навіть відповідному авансуванню твору. Господи, дай волі і терпіння, таланту і сили вирушити в нелегку і далеку дорогу, допоможи пройти її щасливо!..

30/VI 1978 р.

Учора в нашій організації стояло питання про прийом в члени СП. Говорилося стосовно двох – Густія і Греби. Літераторів на зборах явно не вистачало, аби забезпечити «прохід» гарантований... Зібралось ледве 14 чоловік, коли потрібно було б бодай 18-20. Адже літератору треба зібрати 2/3 голосів «за» з наявної кількості письменників на обліку. Вчорашній розгляд питання про прийом дійсно скидався на щось зовсім-зовсім примітивне – ніякого забезпечення кількості членів організації, жодної творчої розмови про кандидатів і їх доробок – таке собі приймання полегшене, несерйозне, ніби мовиться навіть не про членство в профспілці.

Подібне є не іншим, як дитячою забавою в організації, що претендує на серйозність, а серйозності їй саме і бракує. Звичайно, кожен чи майже кожен прийом до СП ув'язується з авансуванням, але ж без творчої розмови з кандидатом тут хіба можна обходитися?..

Від полегшення на початках приходиться легкість і легковаження для всієї дороги і всього потім перебування в СП. Прийнятий малосерйозним способом справді починає вірити, що це норма, цією нормою керується і в роботі, і в перебуванні в організації.

* * *

Василь Басараб «робив» інформацію про пленум СПУ 12-13/ IV – 78 р. Інформатор досить докладно зупинився на прізвищах виступаючих на пленумі й, здавалося, не омине ніяк проблеми, що стояла на пленумі, в співвіднесенні із Закарпаттям. Оскільки на пленумі говорилося про український роман в контексті романістики в СРСР, гадалося, що вдатно (і належало б!) поговорити нам про роман в Закарпатті

бодай в контексті романістики в республіці. Звичайно, нічого подібного не було. Навіть словом інформатор не обмовився про наявність романів в області, про їх місце в потоці романів у республіці і т. п. Проте на пленумі СПУ в квітні цей жанр і зі Закарпаття обійдений не був.

Розумію іще краще «світ» Басараба в даній ситуації. Коли він був би справедливо чесним, не зміг би обійти увагою тих моїх «Птахів...», що увагою не були обійдені у виступах Г. Сивоконя і В. Дончика зокрема. Але, бач, в цьому разі треба було не погоджуватися з думкою Балеги, який «Птахів» в «Закарпатській правді» 20/III 1966 р. розніс вщент, а його, Басараба, в «Закарпатській правді» в 1978 хвалив...

Отак ми й балансуємо між правдою та брехнею на догоду власній шкірі.

* * *

«Це хамство!» – вигукнув Балега, коли відчув деякі складності в настроях з прийомом до СП Гребі і Густія. Вирвалося оце «хамство» не просто праведним гнівом, а люттю без поміркованості і розсудливості.

7/VI 1978 р.

Дощі, дощі, дощі...

Падають із самого ранку дрібно і густо, скоріше нагадуючи сльотаву осінь, аніж погідне тепле літо. Земля промочена до глибини, а в нашому колодязі вода сягає самого верха, даремно колодязь глибокий, цілих 16 метрів...

* * *

Сьогодні авіа-бандероллю відправив листа і матеріал Ігорю Захорошкові для «Дружбы народів». Матеріал – про художників Закарпаття до вклейки в журналі.

8/II 1978 р.

У Києві лежить після операції важко недужою Леся Михайлівна Клименко – поетеса, редактор «Радянського письменника».

Ласкава доля послала мені її тоді, коли я справді потребував людської доброї уваги й щирого тепла. Леся Михайлівна пройнялася увагою і турботою, стала моїм радником і помічником, зробила дійсно багато доброго. Людина чутлива і вразлива, ніжна і розуміюча мої проблеми, Леся Михайлівна готова була зарадити на кожному кроці увагою, добродійством. А це важило так багато для мене.

Я так хочу, щоб оця світла, прекрасної душі жінка, інтелігентка, поетеса була здоровою, щоб минули всі неспокої і тривоги її...

10/VII 1978 р.

Учора з племінницею Олею побували ми у малої Марічки. Дитина щиро зраділа, побачивши Олю, й кинулася на неї з обіймами. В тому, як бігла, скільки відкритої і непідробної радості було на личку донечки, як світилися її вічка, був увесь Мирославчик – як умів радіти він, яким щирим було його личко, якою приємною була завжди його дитяча усмішка! І скільки болю на серці нині залишилося!..

Скільки пекучого болю!..

10/VII 1978 р., Ужгород

Колись, в дитинстві ще, над рідним Дубовим пролітав інколи влітку літак. Летів він високо-високо в чистому небі справді велетенською сірою птахою повільно, і тільки гудіння доносилося на землю. Маленькими дітьми зводили ми голівки й за-

хоплено вдивлялися в небесну блакить. Ми гляділи вчаровано, не спускаючи очей з літака, аж поки він не зникав в глибині неба, а звук його не втихав цілком.

– Байлон! – говорили ми тоді.

– Яроплан! – говорили ми, здається, трішки пізніше, як наш словарний скарб дитячий багатів...

Якою далекою нині є уже та пора! Казкою здається...

Обіч нашої хати в Ужгороді пропливають літаки до Ужгородського аеродрому, і вже нічого нас не дивує... І вже все-все стало зовсім звичайним і буденним!..

О, як хотів би я повернути захоплену казку отого дитинства, коли все-все дивом відкривалося!.. І було ще таким чистим, незаймано чарівним...

13/VII 1978 р.

Вчора при громадищі цікавого люду було вручено Поліщуку Грамоту з центру самим Миколою Семенюком.

І було в усьому тут щось комедійно-театральне – від нагородження грамотою за ніщо Президією Верховної Ради УРСР аж до наданого значення врученню на місці...

19/VII 1978 р.

Ніяк не можу опам'ятатися після приїзду до мене Олени Миколаївни Магули з Дубового.

В чому справа?

Справа, здається мені, у великій несправедливості.

... Зо два тижні тому побував в Ужгороді Дмитро Г. – експедитор з Усть-Чорнянського лісокомбінату. Колишній завідувачий крамницею, злодюга із злодюг, суджений за зловживання в торгівлі, що відбув строк «на хімії», Г. по «статті» перебування в добровольцях отримує інвалідну машину «Запорожця», хоча машина йому потрібна так, як мені милиці.

Великий майстер комбінацій машину собі вже виклопотав по різних комісіях, доводячи інвалідність, забезпечив себе палицею і активно накульгує, тим більше, коли ходить по справах службових, і зараз зайнятий тільки проблемою, а як би дістати машину щонайкращої моделі. Не маючи ані найменшої симпатії до Г., я з ним нікуди по клопотаціях не ходив і нічого для отримання «останньої моделі» не робив.

Для чого і з чим прийшла дубівська жінка?

А прийшла вона по кусник хліба. Прийшла, маючи для цього всі основи.

Які основи?

Олена Магула в 1944 році залишилася з трьома малими дітьми, коли її чоловіка взяли в «добровольці». Четверте було в дорозі і народилося тоді, коли чоловіка не було в живих – доброволець упав на фронті 5/V – 1945 року. Олена Миколаївна рос-тила дітей одна, без чоловіка, вдовицею.

Якийсь час робила на Тересвянському ДОК-у, а коли остаточно занедужав її син на водянку й зліг, робити не могла – треба було дома хворого доглядати. Недужий пролежав 12 років і помер.

На недужого отримувала 16 крб. пенсії. Зараз Олена Магула не отримує пенсії і копійку, а жити треба.

– Коли б мені дали бодай оті 16 крб. пенсії, я мала б на цукор, на буханку, і мені було б добре. Не повірите, що мине і три місяці, а в мене в хижі цятки цукру нема... – мовила.

Сини помагати вдовиці не можуть, бо в синів діти, а заробітки малі...

Побували ми з вдовицею Оленою Миколаївною в завідуючого обласним відділом соціального забезпечення П.С. Сірка. Парадоксально: коли на фронт пішов син від батьків, і батьки на старість залишилися в самотності, без годувальника, батькам можна дістати пенсію. Коли залишилася без чоловіка дружина з малими дітьми, діти повиростали, джерел для існування нема – жінка пенсії отримати не може...

У параграфіку знайдено пункт №15, по якому пенсія призначається при відсутності «джерел прибутку». Але ж тут треба належно оформити для отримання пенсії відповідні папери. А хто це вчинить у селі, тим більше в районі, коли небога вдовиця не має «на цятку цукру» – не те, аби мала щось для «підмащення».

– У мене руки сухі! Чим я підмащу? – сокрушалася вдовиця.

І так зачароване коло.

А де справедливість і гуманність?

Вдовиці, яка вирядила чоловіка на фронт (треба ж було такому статися: забрали чоловіка в «добровольці» від трьох малих дітей, а насправді від чотирьох!) належить дати пенсію вже й тому, що ростила дітей без чоловіка, одна – хіба подібне подвигом трудовим не було?..

31/VII 1978 р.

Нарешті справді вигодинилося, потепліло. Багато сонця. Але ж до гараздів далеко. Виноград запізнюється на цілий місяць.

5/VIII 1978 р.

З четвертого на п'яте серпня громом вразило одне з двох тюльпанних дерев на колишній парохіяльній садибі при Цегольнянській церкві в Ужгороді. Два тюльпанні дерева багато літ були окрасою певного кутка старовинного Ужгорода, нині залишилися одне з них. Жах було глянути на розтрощене і поколоте справді впень дерево, що лежало кроною на землі і куснями стовбура...

А зовсім недавно, торік, здається, саме ці два тюльпанні дерева були звільнені з затінку, що їх давав від айлантів – айланті росли грубо і зухвало, піднімаючись у високості поряд. Певно, коли б айланті стояли, могло статися так, що громовицею влучило б до них, а не до благородного і рідкісного тюльпанного...

* * *

Сьогодні побували ми з моїм сусідом Пехнем у Василя Комендара – нашого професора, доктора ботанічних наук.

Великий ентузіаст охорони природи, людина навдивовижу шляхетна, благородна і обізнана, врешті явився переді мною з повною апатією до тої справи по охороні природи, в яку клав цілих 15 літ праці. А сталося це в силу дрібних інтриг, що плелися довкола ентузіаста-вченого з боку чиновного люду. <...> Отак ми й наплювали в душу іще одній благородній людині, зневаживши вже не просто її, а справу, якій вона віддавала себе з фанатичною безкорисливістю...

8/VIII 1978 р.

Негаразд, коли людину змушують говорити. Зовсім погано, коли людину змушують гавкати.

15/VIII 1978 р., *Калини*

Пам'ятаю, як колись він носив на руках нас і пестив.

Пам'ятаю, як колись, лежачи горілиць, він колисав нас на своїх двох ногах, тримаючи малих за ручки, і високо здіймаючи догори.

Пам'ятаю, як колись збирав нас до громадки й повчав, викладаючи свої набуті премудрості не єдино з практики в житті, але й з духовних книг та газет...

Пам'ятаю, як любив читати газети, по неділях, звичайно, отримуючи їх поштою...

Пам'ятаю і те, як він ставив нас рядком до молитви вранці й не дозволяв спати, поки не помолилися ми перед сном: вечірня молитва не була в такій суворості і не запам'яталася так, як вранішня.

Ніколи не забудеться той ранок, коли вперше повів мене до школи й віддав під опіку моїй першій вчительці Йолані Тимкович: яким великим щастям моїм було, що саме вона і явилася моєю першою вчителькою.

В пам'яті назавжди залишиться живим і його навчання ременем – коли вже заходився, то бив і бив, шмагав і шмагав... Саме це пам'ятається як жорстокість у ставленні до дітей...

І попри все, ми його завжди любили за його високу людську достойність у праці: одними тільки мозолями заробляв нам на хліб, не знаючи ніяких хитростей, крутійства і спекуляцій...

Нині він вражений не тільки старістю, вдівством, але й релігійним фанатизмом. До психозу став нестерпним. Образи, образи, образи на голови дітей – ось що залишилося у нього для нас при його старості. Він не здатний сприйняти і зрозуміти, що нині світ не той, яким був, що завжди існує певна межа між освіченістю і браком освіти. Він не може відмовитися від тих уяв, що годі навіть дітям нав'язувати свою волю, свій примус. Вести діалог і говорити спокійно він не вміє. Він не вміє говорити так, як говорять люди – тихо, розважливо, думаючи, слухаючи й інших... Він до краю категоричний. Коли його підпирають в кут аргументами і логікою, тут же виверчується і викручується, переводячи на інше, знову і знову тільки на своє... і він знову «правий». І він знову собі вірний... І Він знову Він...

Розмова, а вірніше – відвідини його в неділю 13/ VIII – видалася суцільною сварою з його уст на всіх нас. Годі знайти слова, щоб оцінити його як індивідуум суперечливий, складний у крутості, безапеляційний і важкий. Як могла наша велика в доброті, чиста і світла, безмежна в терпеливості мама витерпіти з ним таке некоротке життя? Певно, тільки безкрає довготерпіння, цнота жіноча і прив'язаність релігійна додавали їй сили...

Господи, який він важкий! Як важко з ним в його старості... Саме тоді, коли так потрібною була б близькість до нього, він сам від себе відштовхує... І тільки чуття обов'язку дітей перед батька ми і перед ним, зокрема, здатне не відштовхувати од нього, терпіти йому з його наругами...

16/VIII 1978 р., *Калини*

Три заяви і скарги довелося написати нині для Василяни Юріївни Брай в Тюменську область. Чоловік її подався на заробітки, там зв'язався з якоюсь Вассою

Дмитровною й «забув» про обов'язки батька й чоловіка, маючи вдома неповнолітніх трьох (і трьох дорослих) дітей.

Звичайно, Васса під боком на далекій Тюменщині, а жінка дома. Чого ж йому там мордуватися в скруті по чоловічих потребах, коли добродушних російських баб навалом...

17/VIII 1978 р., Ужгород

Повернувся я з Верховини. Ледве не цілий тиждень пробув у сестри Анни на готарі між Дубовим і Калинами. Позавчора до нас в Ужгород завітав цілою родиною поет Дмитро Павличко. Сильно шкодую, що ми розминулися з ним і нарікаю на Марійку-дружину, а чого не дзвонила мені в Дубове через пошту, колгосп чи сільраду, аби я приїхав додому. В Ужгороді ми б собі наговорилися, находилися і відвели душу. На жаль, свята зустрічі я був позбавлений...

Дмитро Павличко пішов з журналу «Всесвіт». З цілих 7 літ праці в ньому він вписав визначну сторінку в літературний процес і у літературні взаємини особливо. Навряд чи скоро «Всесвіт» матиме таку масштабну і глибоку, високоталановиту постать на чолі, яким був видатний Дмитро Павличко.

20/VIII 1978 р.

Учора було 19-е серпня. Свято Преображення.

Запам'ятався давній-давній день 19/VIII на горі Ясеновій.

Батько і мама залишили мене одного на горі з нашою коровою, а самі спустилися в долину – за рікою в церкві був храм...

Ясний теплий-теплий день спливав поволі, сам я був один-одинокий в колісці зелених трав, легкого гірського вітерця, повитий пахощами іще не покошених трав...

А потім був інший [день] 19-ого серпня. Отсей прийшов до мене в Ужгород рівно 33 роки тому (19/VIII, 1945), коли мій батько по дружині двома кониками привіз мені дружину. В Ужгороді на Цегольні було храмове свято, про нього, здається, я знав мало й цікавився ним мало, а от святом великим було те, що до мене на постійне проживання прибула молода жінка.

33 сплили шалено швидко, здається, що їх і не було... Чимало принесли вони доброго і гіркого, і терпкого. Проте, благословляю всі-всі 33 літа, прожиті разом в гараздах, і негараздах, і прошу у долі здоров'я і щастя для тих літ, що їх пройти суджено долею нам...

29/VIII 1978 р.

Про ще одну жертву алкоголізму розповів мені адвокат Іван Кайла нині. Сталося це на моїй рідній Тячівщині.

У травні цього року з села Углі два брати проводили третього в армію. Спершу на прощання випили в самій Углі, звідси уже напідпитку далися до Тячева. Тут утрюх пиячили цілий день. Увечері вже не давалися на збірний пункт, а пішли на залізничну станцію, щоб тут до ранку пересидіти. В чекальні на станції стрілися з п'яними тячівцями. Зчинилася бійка, за якої найстарший житель Углі з-посеред трьох братів ножем рубонув неприємеля, перетнувши стегнову артерію. Пораненого залило кров'ю, рекрут втік; пораненого забрала швидка медична допомога, а злочинця – міліція. Через кілька днів пораненому 21-річному парубкові ампутували ногу.

Тим часом, поки злочинець сидів у тюрмі під слідством, сталася ще одна трагедія уже в родині злочинця: його двоє дітей знаходилися в його родича. Хлопчина злочинця повинен був принести рушницю для того, щоб застрелити яструба. Хлопчина хотів налякати сестричку й націлився з рушниці в неї. Виявилося, що рушниця була заряджена. 12-літній хлопчина застрелив 9-річну сестричку...

* * *

На Закарпатті перебуває харківський критик В.О. Брюгген. Цікавий, поміркований, точний у визначеннях і оцінках співрозмовник. Приємно вражають його вишуканість й інтелігентна вдача, добра мудрість і благородний спокій.

31/VIII 1978 р.

Сьогодні в Дубовім свято.

О 12-ій годині тут буде відкрито в урочистій обстановці машинобудівний технікум. Це перший середній спеціальний учбовий заклад. На жаль, я не можу бути на святі в земляків. Проте я надіслав вітальну телеграму з таким текстом:

«Дубове Тячівського Машинобудівний технікум директору педколективу учням

Нехай напинає блакитні вітрила до сонячних горизонтів знань Дубівський машинобудівний технікум! Хай справді добуде високу славу і стане гордістю всього Закарпаття! Великих досягнень, доброго здоров'я, щедрого щастя всім-всім.

Ваш Іван Чендей. Щиро дякую за запрошення. На жаль, прибути не можу.»

1/IX 1978 р.

Вчора побували ми на квартирі Магдалини Ерделі, вдовиці по художникові Адальберту Михайловичу.

Маючи художника європейського рівня, ми в Ужгороді справді виявили головатпство і злочинну байдужість тоді, коли не домоглися організації музею-квартири Ерделі. А все це було (і є) в руках місцевих органів влади партійних і радянських.

* * *

Наше суспільство хворе. Певна частина його вражена страшною недугою алкоголізму. Певна – гідливим потягом до наживи і збагачування – це та, що має приступок до різних матеріальних цінностей і засобів виробництва, може розпоряджатися ресурсами як фінансовими, так матеріалами. Форми наживи у нас набрали найбрутальнішого і найгідливішого характеру. У нас, наприклад, може нажитися повновладний, од якого залежать посади по «доходным местам», екзаменатор в разі, коли від нього залежить вступ у вуз, лікар, коли од нього залежить здоров'я або й життя хворого. У нас наживається кожен чи ледве не кожен в літературі, мистецтві, кіно і т. п. в тому разі, коли його сюди привели не високий таланти і висока мораль, а розуміння, що саме тут можна нажитися і наваратися. Хіба не звідси заплава окаяної сірості, особливо в літературі?

Нажива завжди була богом певної частини людей. Перед наживою нерідко поступалися поняття страху перед Господом, який бачить все і терпить всьому до певної міри і до певного часу. В наш час для основної маси Бога не існує – ані отого, нехай скажемо, міфічного Саваофа, ані бога честі, елементарної порядності і елементарного страху за сумління. Бог не страшний, бо в нього не віримо, а чорт не страшний, бо його просто нема.

Як бути?

Стоїмо перед руїною високих моральних засад, без яких можливим не може бути жодне з суспільств.

17/IX 1978 р.

Мала Марічка написала вірш! Написала сама, без сторонньої спонуки. Хто з батьків не хотів би того щастя, що приходить до їхніх дітей з причетністю до мистецтва і, зокрема літературного мистецтва особливо. Щасливим був би і я тоді, коли в Марічці був би талант. В чому б він не знайшов вираження, тільки б талант щедрий і добрий, для краси. Але не будемо вколисувати себе ілюзіями. Не будемо приходити до поспішливих висновків. У віршеві нема обізнаності щодо писання поезій. Але є щось від душі та серця. А хіба не це й стає передумовою для того, аби творити?

8/IX 1978 р.

Слова «цензура» у нас в користуванні офіційному нині нема. Є слова всілякі (управління по оформленні таємниць в пресі і т. д. і т. ін.), а «цензор» й «цензура» нема. Ми ніби ганьбимось цього слова, сором'язливо вишукуючи всякі інші, як правило, обтічні терміни, дефініції й визначення. Наші видавці, а вірніше сказано, наші цензори і наглядачі від цензур воліють навіть не зустрічатися з авторами, коли у них виникає потреба. Вони діють через редакторів, через видавництво. Й так ніби залишаються в затінку отакими собі невидимками. До подібних, як і до претензії виставиш до невидимок-цензорів, коли з тобою має до діла всього редактор, зав. редакцією, навіть директор, тільки не цензор.

А тим часом цензор діє. Він діє, маючи громадищу таємних інструкцій і вказівок, будучи добре дібраним і перевіраним, проінструктованим і плаченим. Так-так, плаченим. Обласний цензор має не меншу платню, як завідувачий відділом обкому. І цензор у нас є – він реальний виконавець, чиновник старанний, завжди наляканий, як би десь щось такого не «проскочило», не пройшло після чого «ему не сдобровать» – за подібне не тільки милять шию, знімають стружку, але й піддають коліном до відповідного місця, шукаючи на місці «зевачи» більш пильного, старанного, оберігаючого «державні таємниці». А які тут таємниці, коли часто просто свіжа думка, смілива оцінка окремих явищ в нашому житті не пройде на сторінках преси. Врешті, наш редактор газети, редактор видавництва, директор видавництва і т. д. і т. п. – це ті ж цензори, вічно налякані і наполохані. Адже коли стається якесь «ЧП», їх теж питають, їх теж ганяють і женуть.

Ні-ні, не якісь там охоронці «державних таємниць» у нас існують над пресою, а є насправжні цензори. Цензори, яких не знало жодне суспільство!..

Хіба випадок з моєю вступною кореспонденцією до книжечки Дм. Кешелі цьому не свідчення? Адже з цієї кореспонденції були викинуті безневинні рядки. Викинуті в угоду цензору-тупиці. І всього, тільки яка «таємниця» була в них, вбийте, не знаю досі!..

Є у нас добре налагоджена, добре вимуштрувана цензура... І соромитися нам словом «цензор» не до лиця!..

12/IX 1978 р.

Сьогодні вівторок.

Рівно один тиждень (7 днів) відділяють нас від (дати) смерті Адальберта Ерделі.

Нині о 17-й годині в залах Художнього музею відкрито виставку двох видатних майстрів живопису – Й.Й. Бокшая та Адальберта Мих[айловича] Ерделі. Два поверхи повністю відведено митцям, представлено багато робіт. Знову й знову переко-нуємося, яких визначних живописців народило Закарпаття й дало їх Україні, світу прекрасного. От шкода тільки, що досі у нас таки не подбали про увічнення пам'яті художників. Зробленим вони себе увічнили й самі, але сучасникам належить подбати про те, а чим вони, сучасники, здатні і можуть увічнити вже себе через уваж-не ставлення до тих, хто творив, збагачував народну скарбницю культури, явився високим вираженням духу. Отут сучасникам і належить потрудитися й подбати про те, чого не могли, про що й не мали дбати творці. А значить, належить постаратися й подумати про збереження спадщини, організацію мемуарів, досліджень і вивчен-ня спадщини, збір кореспонденції, будівництво пам'ятників і встановлення мемо-ріальних дощок, пам'ятних музеїв-квартир тощо. Три художники з моїх сучасників на Закарпатті достойні меморіальних музеїв-квартир: Ерделі, Бокшай, Манайло. Поки не маємо жодної квартири-музею... Це є не іншим, як свідченням нашої бід-ності і неухажності. М'яко кажучи...

17/IX 1978 р.

Мандрівна непоміркваність сина Михайла вчора вночі (а вірніше – нині о 1-й годині ночі) довела до того, що я вигулькнув довжелезною зливою грубих слів на його молоду голову. Подібна злива є не іншим, як словесним вбивством, розстрілом. Це, звичайно, є страшним в тій мірі для сина, що й для батька. А, можливо, для батька в ще більшій мірі. Адже ми сподіваємося бачити в дітях більше і краще, як маємо в собі, нам хочеться, аби вони продовжили нас у найкращому, ба й зробили чимало з того, на що не вистачить, не вистачає нас... Гірким розчаруванням до нас приходить, коли в дітях бачимо руїну уявлень і сподівань, не кажучи про мрії. Подіб-не стається з Михайлом. Важко навіть передбачити, що чекає в житті його, та поки перспектива видається не з найкращих, ба й лякаючих. Непомірна невірноваже-ність, велика довірливість (хіба це погано? Зовсім ні, коли б ми на подібному не обпікалися!), достатня громада нетерпеливості і грубості там, де потрібна делікат-ність з витримкою, невміння організувати себе і здатність захоплюватися, відсут-ність реалістично зважувати ситуацію – ось далеко й далеко не всі вади й ознаки, за котрі так часто в житті приводиться платити саднами, знегодами, а то й терпіти. В Михайлові надто яскраво і чітко відбилися риси мого батька Михайла, що сам був (і є!) романтиком непоміркваним (всі ілюзії його в житті зазнали краху!), належав до категоричних у своїх судженнях і таких безкомпромісних у стосунках.

Мама з батьком промучилася довге подружнє життя (прожили вони цілих 53 роки разом) в селі, працюючи на землі, зазнаючи скрут щедро, а гараздів скуппо, наживши громадку дітей. Та чи захоче хтось мучитися з моїм сином при його ха-рактері? Мама з татом життя перебідувала, бо певна була й того, що такий її «зем-ний хрест», що бідувати мусить, бо так їй суджено небом. Вона була з татом вінча-на в церкві, тут поклялася бути татові вірною під Євангелієм в церкві й завжди пам'ятала «претерпевший до конца спасєн будет». А хто в наш освічений вік захоче терпіти тоді, коли буде справді важко?

– Якась буде тебе держати за красу! – сказав батько мій моему синові, а своєму внукові.

Хто буде ота?

І чи знайдеться така взагалі?

18/IX 1978 р.

14-го надіслав листа Ю.В. Ільницькому про увічнення пам'яті трьох закарпатських живописців – Й.Й. Бокшая, А.М. Ерделі та Ф.Ф. Манайла. Лист вийшов некоротким і проблематичним – зачеплено в ньому справу вкрай актуальну і болючу.

Нині (18-го) подзвонив мені Ю.В. Ільницький додому. З усім, що в листі написано, він згоден. Сказав, що підняте питання є актуальне, важливе, все буде робитися, аби пам'ять митців була достойно увічнена.

Поживемо, побачимо!

20/IX 1978 р.

Нині удвох з головою міста С.С. Дьологом побували ми на квартирі А.М. Ерделі. зустріла нас Магдалина Іванівна. Оглянуто було все уважно. Йде питання про ремонт, про газифікацію, про телефон, встановлення сигналізації і т. д. Ось-ось дійсно буде щось зроблено для увічнення пам'яті Ерделі.

22/IX 1978 р.

Силоміць, напинаючись і добуваючи з себе нелегкими зусиллями, на дорозі, перевіряючи і вивіряючи кожне слово, думку кожную і поняття кожне, С.С. Дьолог доводив, що мені конче треба поновити себе в партії, тут же він втішав мене тим, ніби саме тоді, коли я поновлю себе «в рядах», мене вже згадуватимуть і згадуватимуть, саме тоді вже і з трибун буде творитися і підноситися моя слава. «Коли вас тепер раз називають, тоді вас двічі, тричі будуть називати. Обов'язково поновіться, ще до партконференції подайте заяву, най видять оті падлюки!» – і т. д і т. п. було категоричним, настійним, безкомпромісним у своїй певності...

А мені вже нічого не треба!

Спокою, спокою, спокою! І сили для праці за столом письменницьким. І нічого більше! <...> Для чого травмувати себе і піддавати себе душевним мукам і злому насиллю? Від мене забрали партквитка, але ж од мене забрати ніхто не зміг моєї честі, мого сумлінного ставлення до роботи над словом, моєї чистої любові до літератури. Врешті, від мене ніхто забрати не зміг великого бажання отут на Закарпатті зробити щось справжнє для мистецтва слова. А хіба не оце є найвищою партійністю?..

Вечір 20 вересня і ледве не цілий день 21 вересня сидів за машинкою, передрукуючи відгуки з книжки, що мені дала її Магдалина Іванівна Ерделі.

Кожен відгук в книзі – мовби окрема пригорща людської душі – чистої і доброї, стурбованої і схвиленої.

Книга відгуків запроваджена Магдалиною Іванівною Ерделі після смерті видатного майстра в 1955 році, записи у ній зроблено часто не лишень людьми мудрими, але й видатними. Копію з книги (перший екземпляр) я переслав до обкому партії на ім'я Ю.В. Ільницького для ознайомлення. Як добре, що думки з відгуків про хату Ерделі і твори в ній збігаються з моїми думками в листі Ю. Ільницькому від 14/IX – 78 р. Ачей і копія відгуків спричиниться до того, щоб діло робилося.

Був такий собі секретар обкому Ч. Добре пив горілку, часто міняв меблі, користуєчись тим, що відав питаннями промисловості. А потім привелось нирку видалити

хірургічним шляхом – певно, втратив її не на фронті, не в лісі, валячи буки і т. п. А тоді, коли нирка була вирізана, Ч. можна було вже і персональну призначити. Провалившись пенсіонером з півроку, Чегель став директором Ужгородської друкарні «Патент». Директоруючи, належало працювати й працювати, долаючи різні складності і труднощі на дорозі швидкого просування до комунізму. Оскільки підірване здоров'я директора негативно позначалося на роботі, привелося з «Патентом» Ч. розпрощатися. Але ж як чиновна душа могла всидіти дома? Чуючи іще порох в порохівницях і не бажаючи відсиджуватися дома в пенсіонерах, вони таки зайняли пост начальника по професійній освіті в облвиконкомі. Та не це найповніше їх характеризує. Характеризує Ч. перехід з будинку багатопверхового і багатоквартирного в особняк по вул. Винничній. На цей же особняк витрачено для ремонту, переобладнання і т. д. і т. п. цілих 12 000 крб. Скільки квартир можна було відремонтувати малозабезпеченим людям в Ужгороді з цих грошей!..

Гніємо ж ми, гей!

23/IX 1978 р.

21-го вересня увечері в колі художника Володимира Микити, член-кора АН УРСР Федора Ю[рійовича] Палфія зі Львова, доктора наук Василя Шепи і його дружини Йолани Карлівни я прочитав листа (копію!), що написаний і надісланий мною Ю.В. Ільницькому про необхідність увічнення пам'яті А.М. Ерделі, Й.Й. Бокшая та Ф.Ф. Манайла. Палфій просльозився...

24/IX 1978 р.

Учора з дружиною ми були на весіллі при одруженні сина Івана Онофрія Валерія і дочки Юрка Шкробинця Наталки. Громада на весіллі зібралася поважна, гарно одягнена, на столі їдла вистачало...

Колись (певно, в п'ятдесятих ще роках) я побував в печерах Київської Лаври. В одній з підземних каплиць правилося богослужіння, при якому всього «Господи помилуй» співала громадища люду. Спів цей громади був схожий на скаргу, на просяння відчаєне. В кінці богослужіння служитель каплички мовив:

– Залишилися вам тільки «Господи помилуй!»...

Коли я сидів на весіллі й спостерігав, що тут творилося, хотілося вигукнути взамін усього, що було прекрасного з обрядів на весіллі, взялося грубе азійське «Горько!»..

Господи, як ми збідніли!..

25/IX 1978 р.

Вчора подзвонив мені Дмитро Миколайович О. з Києва. Повідомив, що моїм клопотанням займався, що справді мало місце зняття мого матеріалу з книги, яка Л. Толстому до нагоди 150-ліття від дня народження присвячена, що долучилася до цього зла воля і т.д. А про все обіцяв докладно розповісти в мій приїзд до Києва. Я ж його просив простежити затвердження моєї книги в тематичних планах «РП» в жовтні в Комітеті преси. А взагалі, коли в наступному році у мене вийдуть дві книги в двох видавництвах, буде просто прекрасно!..

1/X 1978 р.

Учорашній день ми провели разом з Іваном Коршинським, хірургом. Поїхали на Свалявщину. Справді, гарно було в лісі на лоні тої природи, яка чарівною дуже стає в кінці вересня, в жовтні...

* * *

Наше перебування з дружиною і сином Михайлом в Ільковичів у Рахові 26-28/IX явилось гарним відпочинком. А дорога з Рахова на Косівську Поляну перевалом видалася дивовижною казкою краєвидів могутніх.

5/X 1978 р.

Навіть тоді, коли у великій довірливості до людей випадало гірко розчаровуватися, я почував себе всього окраденим і ніяк не біднішим!

6/X 1978 р.

– Він людина мудра і ділова, знає нашу систему добре, а тому розуміє: у нас на все існує такса! На секретаря райкому – такса одна, на голову райвиконкому – такса інша, на директора – третя, на ректора – четверта, на кандидата наук своя, а доктора наук своя, інша на член-кора, ще інша на академіка, зовсім інша на лауреата премії, на Героя Соц. Праці і т. д., і т. п.! – говорив сповна розуму, не жартуючи, без краплі хмільного, цілком серйозно. Я на нього дивився, нічого-нічого не розуміючи, а мені тут же ставало, їй-Богу, так страшно, що вже і жити не хотілося! І я мимоволі думав: «А як ти сам пройшов? Невже по таксі?..»

Він мені ще на додаток сказав:

– Ні-ні, то не мусять бути гроші! Він таксу внесе не грішми в готівці, а ювелірною прикрасою, в якій будуть два-три діаманти вартістю в 20-30 тисяч! Готово!

І знову ставало страшно при думці: невже у нас все купується і продається?..

О Господи! Рятуй!..

* * *

4-го жовтня побував я в Ю.В. І[льницького]. Посиділи ми, поговорили ми, і так мені ставало гірко на душі від нашої примітивності, від нашого убозтва!..

9/X 1978 р.

Вчора побував я в Катерини та Івана Манайлів.

Дочка і син художника заявили, що вони зовсім ніякої грошової винагороди не просять за частину будинку, що залишилася в спадок по батькові в разі, якщо тут буде організовано квартиру-музей по живописцеві. Поступок, на який готові іти діти художника, справді благородний. Залишається тільки подбати місцевим органам влади про те, аби організаційно формувати меморіальне житло. А це вже залежить від місцевих органів влади.

11/X 1978 р.

Прибули на Закарпаття члени Президії СПУ для проведення виїзного засідання. Немає серед літераторів найзначніших постатей: Миколи Бажана, Олеса Гончара, Михайла Стельмаха. Звичайно, перебування їх у нас було б бажаним. Та й попри це, сам факт приїзду великої кількості письменників в Ужгород є знаменитим явищем для справи культури – подібний захід з боку СПУ на Україні в роботі з нашою організацією є першим у всі роки радянські.

Виїзне засідання президії СПУ знаменне самим фактом. Не обійдеться тут без урочистостей, без відсутності в діловитій розмові про справи характеру творчого, але ж хіба на президіях подібні питання розв'язуються? Ні! Творчі справи знаходяться в кожного за його письмовим столом...

14/X 1978 р.

12-13 жовтня ми пробули групою літераторів (Ростислав Братунь, Василь Фольварочний, Павло Добрянський, Василь Скомаровський, Микола Жулинський, Петро Осадчук, Іван Чендей) в Тячівському і Рахівському районах. Виступили перед робітниками заводу «Зеніт» (Тячево), ДОК-у в Тересві, ознайомилися з роботою алергологічної лікарні в Солотвині (12/X); 13/X ми виступили в Квасах на заводі конденсаторів, в Будинку культури Рахова, клубі Велико-Бичківського лісохімкомбінату. Побували ми і в Ясіню. Дороги були виснажливими і напруженими... Нас послухали більше 1000 чоловік.

Група видалася на диво гарною, творчою, працьовитою...

21/X 1978 р.

Звичайно, огляд літературної продукції закарпатців на засіданні Президії СПУ в Ужгороді мав характер виняткової доброзичливості. Як і належало сподіватися, коли й говорилося про певні недоліки, говорилося в стилі побажань, порад, ніяк не критики. Головним було те, що при постановці завдання перед літераторами області була порада співвідносити твори, що пишуться на Закарпатті, з творами в республіканському, союзному літературному процесі. Це стосувалося тією ж мірою і літературної критики.

Поразкою була позитивна оцінка книжечки Д. Кешелі для тих, хто її гудив (Балега, Басараб) – Микола Олійник, В. Козаченко, М. Жулинський про книжечку говорили зовсім схвально, а В. Козаченко радив Мейгешу ставити питання про прийом Кешелі в члени СПУ...

Зовсім-зовсім непомітними виявилися по оцінках на Президії Ю. Балега, П. Углярченко, В. Ладижець. Затаївши кривду й образу, Балега та Углярченко зігнорували заключне засідання Президії СПУ після доріг по Закарпаттю 14/X. Звичайно, подібне ще й ще раз говорить про «голих королів» – бач, отих шат, до яких вони наряджаються в умовах Закарпаття, аж ніяк не досить для республіки.

Далі буде

Український поет, перекладач, журналіст. Народився в місті Горлівка на Донеччині. Майже чверть віку мешкав з родиною у Херсоні. Від 2006 року – в Празі. Автор багатьох книжок. Серед них: «Координати часу», «Ме кваєго. Сповідь на самоті», «Очима трави», «Забавлянка для Романка», «Брама у небо», «Прометей поміж грудей» та інші. Лауреат міжнародного літературного конкурсу «Гранослов» та міжнародної літературної премії ім. Миколи Гоголя «Тріумф». Редактор та упорядник низки науково-популярних і літературно-художніх видань.

Густого часу круговерть

*мої пращури
мало що тямали
у граматиці*

*вмістили
життя своє
в аркуш землі*

*і поставили підпис
хрестом*

*ставав на коліна
перед
джерелом*

*ставав на коліна
перед матір'ю й батьком*

*ставав на коліна
у день всепрощення
перед
коханою*

*ставав на коліна
цілуючи
сина в колиці*

а люди
все'дно казали
про нього

нескорений

МАТИ

до першого півня
за звичаєм встала
крім хліба в торбинку
і пісню поклала

а як на край світу
синів виряджала
розкинула руки
і пташкою стала

влучний снайпер
узяв на приціл
мій спокій

відтак і живу
мішенню

урвався
стогін
криничного серця

на тонкому вістрі
заіржавілої
шаблі

увігнав
заступ у землю

хотів докопатися
до джерела

а докопався
до крові

щоночі
поринаю у сон
відчаєм

виринаю
надією

дивлюсь
довоєнні світлини

й зненацька набігають
хвилями сльози
на очі

від сміху тих
кого вже давно
немає

повернувся додому
лелекою

а гніздо

зруйноване

калинового
мосту

над маминою сльозою

довіку
не перейти

і настав час
громадити каміння

чи не задля нової

Вавилонської
вежі

ДИПТИХ

1

чорні дими
повсюди

як удовині хустки

по убієнних
твоїх синах

Україно

2

якщо уб'ють
поховайте мене
зі зброєю

аби ніхто
не зміг відібрати

два метри землі
у якій
лежатиму

скільки горя
може вмістити

одне
людське серце

мовчать
могильні хрести

Тадею Карабовичу

травневий дощ
заглиблений у земну
сутність

філософія пізнання
істини

людська смерть
заглиблена у власну істину

філософія сутності

чи може бути
для тебе ріднішою
інша земля

ніж та

в яку тебе
покладуть

живу
вгрюзаючи в землю

по пояс
по груди
по очі

а від того
могили наших батьків
вищають

по цей бік
мовчання

по той бік
мовчання

коли ж
наше перше слово

не буде
прокляттям

друзі
яких так мало

посадіть

мені в головах

кущик терпкої калини

і в пекучий мороз
пом'яніть
калиновим соком
на пошерхлих губах

лишень не пораньте
зубами
кісточку

якій проростати

ЦВИНТАР

горе
горбатить землю
рельєфами
без'язиких дзвонів

перетираючи плоть
на порох
блукає по цвинтарі
занімілий вітер

вичитує стерті
дощовим наждаком
написи на хрестах

і сивіє
туманом

ДІАЛЕКТИКА

прокинувся

ранок

за вікном
брунькується вишня

хотів
зірвати квітку
а вже плід

хотів
доторкнутися до ягідки
опало листя

хотів дочекатися
нового цвіту

а вже
смерть

ПРОЩАННЯ

коли відійду
запізниться потяг
з Києва

свічадо пощерблене
закриє стомлено
чорне
віко

поніміють листи
у поштовій скриньці

злиже вітер
останні спомини
затоптаних купин

отерпне шкіра
незайманої
жінки

невиціловані цілунки
настояться
як добре вино

катран часу
сухими колючками подряпає
підшови стежин

й закипить кров'ю
поранений овид

озвучений останній
криком
пугача

опадають з дерев
бурхливі
багряні
оплески

драма життя
скінчилася

на біс
не викликають

коли від мене
нічого й ніде
не лишиться

десь і колись
чужа мати
назве немовля
моїм іменем

і нього
буде розріз моїх очей
і колір мого волосся

і сміятиметься воно
як і я колись
кутиком вуст

і писатиме
наївні вірші
сподіваючись
на першу книжку

й кохатиме несамовито
ніби востаннє
до згуби

*і з того кохання
народиться
моє безсмертя*

*якого
я так і не зміг
за життя
збагнути*

*руки
щоб обіймати кохану
пристрасно*

*руки
щоб тримати дитину
ніжно*

*руки
щоб витирати сльози
невміло*

*руки
щоб поцілити в серце
загарбника*

*руки
щоб завмерти навіки*

*під вагою
останньої
свічки*

*лишилося
30 секунд
до моєї смерті*

*напевне
я викурив би цигарку
та на жаль
не палю*

*лишилося
20 секунд*

до моєї смерті

напевне
я випив би пляшку горілки
та на щастя
не п'ю

лишилося
10 секунд
до моєї смерті

напевне
я переспав би
з вродливою жінкою

аби хтось
залишивсь
по мені

та ось
перші кулі
вкорочують
мені віку

а я
так і не встиг
нічого зробити

необачно
розбив дзеркало

і світ
зазирнув мені
в душу

мільйонами
самотніх
очей

з глибин віків
дісталася у спадок
незаперечна істина
оця

*початок без продовжень
не початок
а без початку
не бува й кінця*

*ця оболонь
немов фатальна риска
чумацький шлях
обірвана струна
в моїх очах
гойдається колиска
а на повіки
наплива труна*

*секунди місяці роки
постійно й неодмінно
десятиліття і віки
скороминущо й тлінно*

*густого часу круговерть
довіку не спинити
чим більше думаю про смерть
тим довше прагну жити*

СОЛОВКИ

*Знову лід навколо кисне,
тишу рве капіж.
На даху бурулька висне,
як фатальний ніж*

*Смертний вирок снігу пише
вітер-вовкулак.
за убивство і за вірші –
всіх в один барак.*

*Небо ніби в чорну рамку
втиснули круки.
Березіль... сльотою плямка
Табір... Соловки...*

ГОЛОД

регоче
облисіле дерево

на всі зуби
які лишилися

одне червиве яблуко
на гріхопадіння

усього
села

і якщо назавжди
заплющу очі

все одно
під важкими повіками

склітима
Україна

БІЛЯ СТОЛУ. Полотно, олія
Борис БУРЯК

ЄВРОПЕЙСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК, МИСТЕЦТВ І ЛІТЕРАТУРИ ПРЕДСТАВЛЯЄ:

Юрі ТАЛБЕТ

Після здобуття вищої філологічної освіти з іспанської й англійської мов і літератур від 1974 р. тривалий час перебував на викладацькій роботі на кафедрі порівняльного літературознавства Тартуського університету, а також очолював Естонську асоціацію порівняльного літературознавства. За багатолітню плідну творчу діяльність поєднував дослідження літератури з письменницькою й перекладацькою діяльністю. Лауреат Премії ім. Юхана Ліва (1997). Відомий у світі науковець, громадський діяч і письменник долучився до підтримки України.

ОТЖЕ, СВОБОДА

Прийшла пора вже для таких, як ти.
Ословити усе, що на душі.
Скажи, що ти хотів свободи
понад усе. (Звичайно ж,
не знаючи, хто нам її дарує –
держава, хліб, жіноча плоть,
а може, навіть дихання твоє?).
Волай, що ти хотів свободи
і для своїх людей – понад усе.
(Звичайно ж, певності немає,
можливо, і не першою вівцю
шляхетну поведуть на ринок,
можливо, люди, зрештою, в тобі,
в тобі, котрий не впевниться ніколи
в державі, хлібові, в жіночій плоті,
у власнім диханні, у тисячах субстанцій
ще інших, що насмішкувато так

із тебе вириватимуться перед
конечною миттєвістю свободи).

СПРАВА З МАРКОМ

Невже злочином стала – твоя старість,
дерев'яний повільний язик
у м'якесенькім ліжку дружини надто юної?

Володарству твоєму не бракне
ані досвіду, ні шляхетства.
Ой ти, кельтська любове,
із косою невловною золотою
й денним сявом рученьки білої,
прірно невідповідності!

Любий Марку,
ти не винен.
Нещаслива година тебе сповила
для розпусного обрису,
в нім явивши надсадно
нам вічнозеленого Бога!

СЬОГОДНІ ЗАМІРЯВСЯ ВІДПОЧИТИ

Авжеж, стіна оця така тонка!
Такі низькі – до вежі східці!
Та що коли збудую справжній замок?
Навіщо відмовлятихся? Може стати
оселею для багатьох, але чи зменшить
це кількість безпритульних?
(Кожен замок дзижчить од злидарів –
ревнивців-горбунів і пацюків).
Тому відкинув я регалії усі,
всідаюхся на землі, нехай плюють на мене
із замку, з вежі, із небес.
Урешті все це – побрехеньки.
Відпочивати – просто ще дощить.

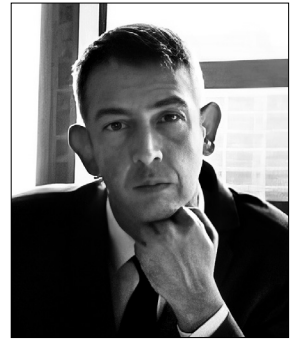
ЛЮБОВ

імператив, це думка
К'єркегора. Та краще,
як на мене, любити

без імперативу.
 Упізнавати
 душею душу,
 відповідність
 крові крові,
 злітати
 вгору і донизу,
 не знаючи
 призначення.

Енріке СОЛІНАС

Відомий аргентинський письменник і науковець. Автор численних поетичних збірок, а також перекладів із англомовних і латинської літератур. Відомий також як літературознавець, учасник низки наукових товариств, які вивчають аргентинську, латиноамериканську літератури й дослідження містицизму. Лауреат Премії Міністерства культури Аргентини для молодих письменників, Премії міста Буенос Айрес та ін. Перекладений численними мовами, вшанований низкою міжнародних мистецьких нагород, Е.Солінас веде активну громадську роботу на підтримку України.

СВЯТИЙ СЕБАСТЬЯН

Відкрива своє тіло він світу –
 мов примножує голос,
 до стовбура прив'язавшись.

Нам відомо напевне:
 вже ніщо не завадить прощанню його,
 його немилосердній переможеного
 звитязі.

Хоч поставили вибір –
 між мовчанням йому і мовчанням,
 вибрав рев,
 і боління
 його утривалить.

Любий друже,
 революція стихла,

не завважили навіть.
Проминула як ніч,
не збагнувши достоту,
чому він –
винятково прекрасний –
дав протнути себе нашим стрілам,
чом віддав своє тіло він нашому світу,
нам, хоч ми споглядаємо віддалеки, як і Бог.

ПАСТОРАЛЬ

Трунок тіла твого нагадає раптово
барви дитинства мого.
Ті долини у повняві сонця,
я безжурний стою
біля річки,
а хтось моє місто малює.

Все важливе, усе ще невинне –
у думці про днину погідну:
там корови і зілля,
позліталися птахи,
як довкола Святого Франциска,
є і квіти,
і макова стежка,
і небо, блакитне, ласкаве,
реквізитне.

Звісно, знаю, зі мною ти будеш недовго.
Все – хвилеве.
Знаю – швидко сховаєшся
за небокраєм.

Тож утішмося дниною,
завтра – ще зовсім непевне.

Мерехтімо водою всю ніч –
хоч на спомин.

ДВА БЕРЕГИ

«Наші долі у часі – човни,
що мандрують у зникненні пам'яті», –
я пишу,

а довкола – нічне гробовище
до повернення дня.

Не пускай ти мене одинцем
до країв сновидінь.
Можу не повернути,
можу заякоритись
в осередді життя.

Не пускай ти мене, ось чому
я тримаюсь за руку в темноті
й уявляю,
що втримає тіло моє
межи двох берегів.

(Сновидіння вночі підступає
вояком безпощадним
аж до серця).

Не пускай ти мене одинцем,
я благаю,
мене пригадай,
як Ти ввійдеш у царство Твоє.

Бо тут ніч, і на безвік.

Бо не зможу вернутись
і досі боюсь.

БУДЕНЬ

Парубійко учвал – до світання –
ніби світ розгорта і згортає.
То в нім диха дитинство – і серце йому розриває.
То в нім диха дитинство – і леготом серце зшиває.

Слів багато, багато,
а нічого до того
й не скажеш.

То в нім диха дитинство – світанням.

Маріко СУМІКУРА

Відома японська діячка культури, поетка й перекладачка. Після здобуття вищої освіти в Університеті Рістумейкан багато літ присвятила перекладацькій діяльності з англійської мови й англійською, зокрема на керівних посадах у Японській міжнародній спілці поетів, яка опікується міжнародної промоцією японської літератури. Учасниця численних літературних імпрез, зокрема Струзького поетичного фестивалю та Фестивалю Поезії ім. М. Емінеску, лауреатка Премії Європейської академії наук, мистецтв і літератури в галузі поезії (2020). Активно долучилася до підтримки України за кордоном.

ТРЕМТЛИВЕ СВІТЛО

Місячне сяйво
Явилось.
Сіється світло
На перше стрічання любові
І розсіває його.

КВІТКОВИЙ НЕКТАР

Осідлаєш ти вітер,
Перенесешся у завтра.
Тільки нектару
Згоряти життям.
Ох, цукриста роса...

ВОКЗАЛ

Годинник на колії.
Зупинилася стрілка,
Щойно я захотіла за шибкою
Прочитати по губах,
Дощ холодний заплакав зі мною.

ПЕРШЕ КОХАННЯ

Без рівноваги
Здам і згуба.
Яка осмута –

Трем без суголося
У джерелі.

НІЧНА РОСА

Тихомирна
Роса із туману зійшла
І відбилась у повні,
Спочила на листі,
Та перетремтить у пелюстя троянд.

СВЯТО ЗІРОК

Тієї ночі душі закоханих
Знялися в небеса,
Напевне, певне,
Пливли на праведнім човні,
Чекаючи світання.

ЗОРЯНИЙ ПИЛ

У всесвіті серця мого
Плине безмір'я – і зоряний пил,
Безмір'я – од кинутих слів,
Жодних сузір'їв не зводить,
Жодного сліду нема.

ЧОВЕН ЛЮБОВІ

Човен любові
Пливе собі у тиші.
Не треба весел,
В озері такому
Немає берегів.

Гашипер МАЛЕЙ

Відомий словенський поет, культурний діяч і науковець. Після студій італійської філології провадить активну перекладацьку роботу (понад 150 публікацій, 30 видань, зокрема перекладів драматичних творів), за що відзначений державною нагородою Міністерства культури і туризму Італійської Республіки. Автор низки поетичних збірок, твори з яких перекладалися численними мовами й відзначалися різноманітними нагородами, зокрема Премією Куртя-де-Арджеш. Активно долучився до підтримки України за кордоном.

ДРЕВО СІМОХ ЖУРБОТ

Ступаєш ти у цей невідомий,
неогортаний прозір,
розвіюють тебе пахущі доли, далі.
Не руки – ієрогліф незбагнений,
лише в любові пізнаний тобою.
Щоразу борешся за ці передчуття,
за ці палкі запліднювання думки,
але ж ані зерняти – лиш руїни.
Все глибше, далі. Мова недоладна
вітристих квітів. Падоли накреслить
самотина. І старигань у тінях
ув оповідки бавиться. Йому поразки
плетуть уже тенета чи тканиня.

Ти вигадав ім'я, щоб забуватись.
І переграти порожнечу темну
поривами без передбачень.
Вже дзвонять, ось уже тебе накрили
квітками штучними. Усе тобі гірчить
у знаках цих, залишених на згадку.
Чому ж тебе охоплює тривога?
Хто розгортає граби ці нараз
і розкриває в них, мов мушлю світла,
порожній усміх? Ось і вікна – білі,
а на руці – сліди чийсь важезні.
Утеча спалення знакує, схилок тіні.
Кровіє вже передчуття.
Початку.

Тебе вже затопило море, сила
першостихій. Уже лунає поклик
по пристрастях розірваних, неznані
особи загубились у свічадах
чи за гардинами. Усе свідоме врешті
пливе у хвилях. І немов невловне,
глибинне чути. Ось і розкриває
тебе непевний і раптовий дроз.
Немовби ти навіки залишився
в пісках. У нетривкому замку, збудував
його незнаний. Так і смерть сама
пливе із моря. Їй належиш ти
з усім, із берегів далеко змитим.

Дитя прозріло понад мева сьогочасні.
Над вишні сосни – у передчутті лазур.
Майстри прадавні, відхиліть лице –
збентежилось дитяче око, мовби
сяйнула в нім обручка враз. Та згасла
поволі. Так нам істина тріпоче
забутою десь іграшкою. Зрілість –
мов крик закрижанілий, не очистить
її плачем.

Пора, яку лише липнєве сонце
спокутувати ладне. Над паркани –
оселя погляди збира, слова злітають,
мов стріли хижі, ранять безборонно.
Запалиш ти світильника в кімнаті,
куди ще не заходить сяйво; розрізняєш
вологі вівтарі богів домашніх.
Видзвонюють нараз ламкі цілунки
і щемко очищають. Ні, ще тління
не виповнило нас, і при вікнині –
пурпурна квітка ледве затремтіла.
А на шляхах буяють доторкання
вже веселкові, в літеплі паркому,
у світанковім тремі. Ще розкриєш
неуникненне передвістя дня.

Переклад із англійської, іспанської та словенської
Дмитра ЧИСТЯКА

ПІСНІ ВАВИЛОНУ

Антологія сучасної зарубіжної поезії

Калина-Ізабела ЗБОЛА

ФЕСТИВАЛЬ ПОЕЗІЇ У ГВАТЕМАЛІ

Гватемала — держава в Центральній Америці, розташована на двох океанах — Атлантичному і Тихому. Раніше для мене це було просто місце на карті, екзотична назва. Однак майже три роки тому все змінилося. На початку 2021 року я отримала запрошення взяти участь у міжнародному поетичному фестивалі FIPA AGUACATAN. Це був час, коли у світі шаленіла пандемія, але тоді почали організовувати онлайн-фестивалі, і учасники підключалися до фестивальної студії через Zoom. Я прийняла запрошення, надіслала свої вірші для перекладу іспанською мовою поету та перекладачу з Еквадору Едгару Зуріті й виступила у цьому заході. Під час підготовки та під час FIPA (ми спілкувалися у зумі кілька разів — учасники читали вірші) я заприятелювала з директором цього фестивалю Руді Альфонсо Гомесом Рівасом та з деякими поетами з Центральної та Південної Америки. Після заходу ми продовжували підтримувати зв'язок через інтернет.

Я перекладала і публікувала їхні вірші в літературних журналах, а мої вірші друкувалися в Гватемалі. У результаті цієї перекладацької співпраці у 2022 році вийшли дві польсько-іспанські поетичні книжки — моя книжка «Метелик і час / MARIPOSA Y TIEMPO» у перекладі Едгара Зуріті, видана в Гватемалі видавництвом Cafeina Editores, та книга Руді Альфонсо Гомеса Ріваса «EN LA TELARAÑA DE LOS SUEÑOS / У павутинні снів» в моєму перекладі на польську, видана у видавництві художників і письменників «Темат». Ці книжки презентувалися в Польщі під час 43-го Міжнародного Поетичного листопада, учасником якого був Руді Альфонсо Гомес Рівас, запрошений Познанським відділом Спілки польських письменників. Промоція книги відбулася у школах ім. Кароля Лібеля та Молодіжному соціотерапевтичному центрі в Голанчі, а також в бібліотеці Познанського університету та в Поетичному салоні Галереї мистецтв у Мосіні.

А в Гватемалі презентація обох книг відбулася в липні цього року. Я з приємністю стала учасником 10-го міжнародного поетичного фестивалю FIPA Aguacatan, який щорічно проводиться в однойменному гватемальському місті Агуакатані. Організатор і директор цього фестивалю Руді Альфонсо Гомес Рівас надіслав мені запрошення в січні. У мене було пів року, щоб підготуватися до цієї подорожі, підвчити іспанську, знайти найкращий і найдешевший варіант перельоту і взагалі звикнути до думки про поїздку на іншу півкулю нашої Землі. Я знала, що попереду чекає дуже довга подорож, зовсім інші кліматичні умови, інша культура і інший час, до якого теж доведеться пристосовуватися. Але, звичайно, я дуже тішилася, що поїду. Я люблю подорожувати,

відкривати нові місця та нових людей, заводити нові знайомства та літературну співпрацю. Тому одразу почала планувати. Я забронювала квитки на літак, і найкращим варіантом виявився переліт через Нью-Йорк, мав лише одну пересадку.

Мені не довелося готувати вірші іспанською, бо двомовна книга вже була. Тож найважливішу річ я мала. Все, що лишалося зробити – це прочитати інформацію про Гватемалу, підготувати оляг, і можна їхати.

Поїздка виявилася набагато складнішою, ніж я очікувала, багато в чому завдяки авіакомпаніям (не нашій), які кілька разів змінювали години польоту та номери виходів на посадку в аеропорту Нью-Йорка. Прибула до Гватемали із запізненням на кілька годин, але ж долетіла! Я очікувала на жакливу погоду, тоді був якраз сезон дощів. Друзі та незнайомці у фейсбуці лякали потоками води, що течуть на вулицях, затопленими дорогами та будівлями. Однак мені пощастило, навіть не знадобився плащ. Лише два рази йшов дощ – в перший день перебування дрібно накрапав кілька хвилин, а другого разу випала страшна злива, але тільки з вечора до ранку. Тому я весь час насолоджувалася прекрасною погодою з температурою 28-30 градусів Цельсія.

Фестиваль FIRA був чудово організований. На початку ми отримали план заходу та антологію з нашими віршами та фотографіями, це дозволяло одразу дізнатися, хто є хто і звідки. Нас розвозили автами вчасно, згідно з отриманим планом. Щодня ми проводили кілька зустрічей з читачами, слухачами та ЗМІ. Відвідували школи, бібліотеки, будинки культури, університети та молодіжні центри, брали участь у пресконференціях.

Але найцікавіше, що нашими слухачами були майже виключно майя. Це свято було адресоване їм. Звичайно, я читала, що Гватемала на 45% населена індіанцями, в основному майя, але я не знала, що в районі Уеуетенанго, Агуакатан і Куатцельтенанго, де проводилися фестивалі, населення майя становить майже 100% жителів. Для мене це був справжній сюрприз. Я багато читала про майя, особливо перед поїздкою в Гватемалу, але це не підготувало мене до того, що я побачила і пережила. Перше, що кидалося в очі на вулицях вищезгаданих міст – це кольори. Яскраві, барвисті жіночі костюми, вишиті нитками та бісером, казково красиві, їх одягають не на урочисті випадки, а щодня, вдома, за покупками, на прогулянку. Друге – велика чутливість до мистецтва та поезії. На зустрічі з поетами приходило кілька десятків, часто кілька сотень людей. Дорослі, підлітки та діти. Вони приходили добровільно, не змушувані вчителями чи вихователями, і сприймали ці зустрічі як велике свято. Тому що Міжнародний поетичний фестиваль FIRA Aguacatan – велика подія для майя, свято, якого вони чекають цілий рік. З директором співпрацюють жителі окремих міст, як власники ресторанів, так і приватні особи. Вони беруть активну участь в організації фестивалю, спонсоруючи харчування учасників. Запрошують їх на сніданок, обід і вечерю не тільки в ресторани, а й додому. Така допомога мешканців неоціненна, без неї проведення міжнародного фестивалю було б майже неможливим. Це небагаті райони, там дуже важко жити, але люди готові ділитися всім, щоб мати можливість зустрітися з поетами та поезією. Наші страви не були вишуканими, нам подавали те, що зазвичай їдять у Гватемалі. Ми їли коржі, тамале, супи, смажене м'ясо, багато овочів, бобів. На сніданок вівсяна каша з бананами, яйця, іноді бісквіт. І звичайно, вранці – кава, чорна і гірка. Хоча я зазвичай п'ю каву з молоком, мені дуже сподобалася гватемальська чорна кава. Все було направлено милою усмішкою, кількома дружніми словами та великою добротою. Жінки майя посміхалися нам на вулицях, діти підходили привітатися. Навколо нас панувала атмосфера повного схвалення, дружби та поваги.

Першим містом, яке я побачила, була столиця і водночас найбільше місто цієї країни, Гватемала-Сіті, його також називають Новою Гватемалою (Nueva Guatemala). Воно було засноване у 1776 році за 40 км від колишньої столиці Антигуа-Гватемали (Antigua Guatemala), зруйнованої землетрусом. Разом із директором фестивалю Руді Альфонсо Гомесом Рівасом та колумбійським поетом Хесусом Давидом Буельвасом Педросою після сніданку ми вирушили на коротку прогулянку столицею. Відвідали Національну бібліотеку з багатими фондами та побачили гарний Національний палац культури на площі в центрі. Не затримувалися довго, бо планували поїхати в стару столицю, місто Антигуа-Гватемала.

Ми поїхали туди міським автобусом, розмальованим у кольори веселки. Вже під час цієї першої поїздки громадським транспортом я помітила цікаве явище. Навіть міський чи приміський автобус для багатьох був робочим місцем. По-перше, у дверях автобуса (увесь час були відчинені) стояло двоє хлопців, років десь дванадцяти, які закликали перехожих до поїздки. Їхні голоси справді переконали багатьох покататися разом з нами. Ці хлопці, помічники машиніста, пам'ятали, хто куди прямував, і обов'язково збирали гроші за проїзд біля виходу. Крім того, майже на кожній зупинці заходили люди, продаючи пасажирам автобуса цукерки, жувальні гумки чи фрукти. Кожен пасажир отримував якийсь товар і, проїхавши одну зупинку, або віддавав його продавцю, або оплачував вартість. Це не виглядало нав'язливо, тут так заведено. І навіть коли ніхто з пасажирів нічого не купував, продавець не виявляв невдоволення, просто збирав товар, спокійно виходив і чекав наступного автобуса.

Траплялося, що музиканти сідали, грали і співали, проїжджали одну або кілька зупинок і виходили. Іноді хтось давав їм кілька монет, іноді вони не отримували нічого, але завжди чемно прощалися з пасажиром. З розмов і власних спостережень знаю, що життя більшості людей у Гватемалі дуже важке. Багато людей не мають роботи, а навіть якщо і мають, то оплата за неї зазвичай дуже низька. Найважче живеться народу майя, незважаючи на те, що вони – нащадки перших законних жителів цієї країни. Це шляхетні та горді люди, тому вони не просять на вулицях, не жебрають, а просто намагаються будь-яким способом заробити собі на життя. Як, наприклад, торгуючи в автобусі або запрошуючи пасажирів покататися.

Після майже годинної подорожі ми нарешті побачили Антигуа. Місто було засноване в 1543 році і більше 200 років служило столицею іспанської колонії в Гватемалі. Згодом це місто стало важливим культурним центром, насамперед завдяки створенню Університету Сан-Карлос-де-Гватемала, першого вищого навчального закладу в Гватемалі, який діє й сьогодні. На жаль, Антигуа розташоване в безпосередній близькості від діючого вулкана, і це причина частих землетрусів. У 18 столітті місто було майже повністю зруйноване землетрусами, які тривали майже півроку. Хоча воно вже ніколи не відновило свого колишнього значення, з роками все ж повернулося до нормального стану і тепер є важливим центром туризму та головним центром викладання іспанської мови. Там багато пам'яток бароко та колоніальної архітектури, наприклад, оригінальні різнокольорові будинки, палаці іспанських аристократів і церкви, хоча деякі з них збереглися лише у вигляді красивих руїн, що залишилися після землетрусів. Ми пройшлися досить вузькими вуличками під найвідомішою будівлею – характерною аркою з годинниковою вежею Arco de Santa Catalina, яка є одним із символів як міста, так і всієї Гватемали. Потім ми відвідали різнокольоровий, усіяний квітами Центральний парк із кам'яним фонтаном. Це головна площа міста ще з часів конкістадорів, де розташовується ринок майстрів, які пропонують туристам свої вироби. Також у пар-

ку відбуваються різноманітні культурні заходи. Ми випадково потрапили на XXXVI книжковий ярмарок в Антигуа-Гватемала. Уздовж тротуару розташувався довгий прозорий тунель із рядами кіосків з тисячами книжок, старих і нових.

Від моїх друзів, які захоплювалися деякими екземплярами, знаю, що там були справжні раритети. Навколо центрального парку ми оглянули найважливіші міські будівлі та після короткого відпочинку і холодного пива в чарівному пабі «Макондо» повернулися до Гватемала-Сіті, де провели презентацію у відомій книгарні імені гватемальського письменника Луїса Кардоси-і-Арагона.

Під час цієї зустрічі були представлені книги Хесуса Девіда Буельваса Педроси та мої, про які більш детально розповів Руді Альфонсо Гомес Рівас. Гості, які прийшли на зустріч, дуже цікавилися нашою роботою, ми спілкувалися з ними до пізнього вечора. Мушу зазначити, що я була єдиною учасницею на цьому фестивалі, яка не писала і не читала іспанською. Проте на всіх зустрічах хтось із поетів читав іспанською мовою мої вірші, щоб глядачі розуміли, що я читаю польською.

Наступного дня нам довелося вставати дуже рано – наш автобус до Кесальтенанго відправлявся о шостій. У цього міста є й інша назва – Кселя. Нелтон Сантьяго, директор Міжнародного поетичного фестивалю Casa los Altos, зустрів нас після прибуття. Він повів усіх до Центру культури і спорту, де ми оглянули дуже красиві зразки рукоділля майя, картини та колекції книг. Пізніше Нелтон провів для нас екскурсію по Кесальтенанго. Це місто було засноване в 14 столітті майя, і тоді називалося Xelaj, що означає «місто під десятима горами». Воно оточене низкою вулканів. З кожної вулиці ми могли оглядати менші та більші вулканічні конуси, що виднілися. Деякі з них діють досі. Під тіннями цих вулканів ми ходили вулицями, парками, оглядали цікаві будівлі.

Дуже вразив монументальний муніципальний театр і муніципальний палац Пасахе Енрікес – комерційна будівля 1900 року з видом на парк «Центральна Америка», а також стара католицька церква і собор Святого Духа. Пізніше ми пішли на пагорб Ель-Бауль, де стоїть величезний хрест і звідки відкривається панорама на весь Кесальтенанго. Навколо нього розкинувся чудовий парк площею шістдесят гектарів з монументальним обеліском майя та пам'ятником національному герою Текуну Уману, який був останнім лідером племені майя Кічі у Гватемалі. У цьому парку багато зон відпочинку з різноманітними спорудами, спортивним обладнанням та смугами перешкод. З усього цього мене найбільше зацікавила дуже висока кам'яна гірка для дітей, з боків якої побудовано кілька ярусів сходів. Середня, полірована смужка служила доріжкою для дітей, котрі з'їжджали вниз на картоні, дошках і на всьому, що можна було для цього використовувати. Було дуже весело (можу судити лише із спостереження, з'їхати я не наважилася).

Після відвідин парку нас запросили на обід у мистецьке кафе «Baviera Cafe», сповнене фотографій, сувенірів, дрібничок та витворів мистецтва, трохи схоже на наше РоемаСafe у Познані. Їжа була дуже смачною, а десерт просто чудовим! Там я познайомилася з прекрасною американкою Рейчел Шеньйо, поетесою та волонтеркою, яка живе в Гватемалі вже 21 рік і досі працює для блага людей цієї країни, залучаючи до своєї роботи різні гуманітарні організації. Ще один учасник фестивалю, Хоакін Артуро Альварес, приєднався до нас під час обіду. Разом ми пішли до Центру культури і спорту в Кесальтенанго, де провели творчий вечір із місцевими поетами з клубу поезії Casa Los Altos. Також відбулися презентації нових книжок видавництва Cafeina Editores, зокрема, і моєї книги. Вечір закінчився вечерею і тривав допізна.

А наступного дня, зранку, нас чекали в кількох школах Кесальтенанго.

Першим закладом, який ми відвідали разом з Рейчел Шеньо, Хесусом Педросою та Хоакіном Альваресом, була початкова школа Мануела Сі Фігуеро. Там зібралися школярі, строката група з кількох десятків людей, які, незважаючи на спеку, чомно сиділи на шкільному подвір'ї, розмахуючи виготовленими прапорами наших країн. Також учні підготували для нас малюнки та плакати. Це була дуже мила і зворушлива зустріч. Діти дуже уважно слухали, а після прочитання розпитували про вірші та інше. Згодом усі прибігли з листівками, блокнотами та прапорцями, щоб взяти наші автографи.

Ми не могли залишатися з ними довго – нас чекали у гімназії для дівчат ім. Мануеля Ортеги. Учениці були одягнені в просту темно-синю форму та білі блузки. Вони також були захоплені зустріччю, спочатку уважно слухали вірші, а потім довго розпитували. Ці зустрічі з дітьми майя в Гватемалі абсолютно відрізнялися від зустрічей у польських школах. По-перше, був щирий інтерес і бажання пізнати нову культуру та зрозуміти її. Ці діти дуже рідко мали можливість зустрічатися з поетами з інших країн та інших континентів, і вони вміли це пошанувати. Ми побачили, що ці поетичні зустрічі для них справді важливі. І тому вони були також дуже важливі для нас.

У другій половині дня прибуло авто, щоб відвезти нас до головного міста FIRA, до міста Агуакатан, розташованого в долині гір Сьєрра-Мадре-де-Чьяпас, на висоті 1670 м над рівнем моря.

Вирушаючи, ми знайомилися з іншими учасниками: Обед Енай Телло Франціскес, Едіт Гевара, Генезіс Рамос і Фреді Сантос з Гватемали, Дженні Альварес Міранда з Коста-Ріки, Кері Серда з Мексики та Мелвін Агвілар, родом з Коста-Ріки, який зараз проживає в Сальвадорі.

Наступний фестивальний день розпочався на світанку, тобто о 8.30, великою прес-конференцією в Cancha Don Bosco Salon. Після конференції ми пішли на зустріч із молоддю в Національний інститут освіти та культури Basica INEB в Агуакатані. Ми не очікували такої активності, прийшло кілька сотень людей, як і уже молодих, підлітків, так і дорослих. Там ми не лише читали вірші, а й могли помилуватися традиційними танцями майя у виконанні місцевих танцюристів. Вони підготували для нас дуже цікаві танці-інсценізації. Також ми були в захваті від одягу не лише танцюристів, а й усієї публіки. Усі жінки та дівчата, а також дітки були одягнені в традиційні костюми майя, дуже барвисті, багато вишиті та прикрашені мереживом.

Це відоме ремесло тих регіонів, жінки виготовляли ці костюми впродовж століть. Чоловіки одягнені не так яскраво (крім танцюристів), але вони також носили штани, піджаки, кепки або капелюхи в характерні різнокольорові смужки. Під час читання віршів у залі панувала тиша, незважаючи на кількість слухачів, які зібралися. Ми читали вірші по черзі, а між кожним туром читання дивилися підготовлені вистави. Після читання, звичайно, були запитання, розмови та збір автографів. Хто не мав зошита чи аркуша паперу, просив ставити автограф на передпліччя чи на руку. А на завершення всі сфотографувалися.

Середину дня ми провели в одному із коледжів. Молодь зібралася у величезній залі, щоб під час коротких інтерв'ю послухати поезію та дізнатися щось про авторів. Була підготовлена й мистецька частина – виступ юної співачки.

А ввечері – читання поезії в міському парку Агуакатан за участю гватемальських гуртів і музикантів: виступили Cielo Obscuro, Andy Mynor Mendez Raymundo, Alexander Mendoza та Syntia Mendez. Ця частина програми розпочалася дуже пізно, було вже зовсім темно, але організатори подбали про хороше освітлення. Ці нічні декорації були надзвичайними.

Наступного ранку нас чекав сюрприз – відразу після сніданку ми вирушили до водоспаду. Деякий час піднімалися гірською стежкою, і враз нам відкрився захоплюючий краєвид! Величезний, кількаярусний водоспад, під яким утворилося смарагдове озеро. Нечасто можна побачити таку красу. Пишна зелень, величезні скелі, вируючий каскад і спокійна смарагдова гладь. Ми сфотографували водоспад зусібіч і сіли на скелі трохи відпочити.

І тут ми побачили групу людей у народних костюмах, які прямували до водоспаду. Усі несли букети квітів. На березі не зупинилися, а, роззувшись, увійшли в озеро. Вони стали біля великої купи каміння й почали виконувати обряди майя. Одна з жінок одягла на голову білий мереживний шалик й почала щось читати з принесеної книжки, а всі довкола, чоловіки й жінки, спочатку слухали її, а потім хором відповідали. Тоді поклали квіти, частково на каміння, на якому стояли, частково на воду. Ця дивна церемонія тривала досить довго. Було в ній щось магічне, містичне. Пізніше я дізналася, що так відзначають свято подяки, присвячене природі.

Після повернення з водоспаду ми завітали до Центрального парку в Агуакатані, який виглядав як райський сад. Навколо росли екзотичні квіти, пальми, фігові дерева та багато іншої розкішної рослинності. Там відбувався великий фестиваль, присвячений захисту дітей майя, за участю духових оркестрів, співаків і танцювальних груп.

Ми, поети, теж читали вірші в альтанці посеред парку. Зібралось чимало людей, як дітей і підлітків, так і дорослих. Фестиваль тривав кілька годин. Після фестивалю ми відвідали іншу частину міста, річку Сан-Хуан, де є величезний ландшафтний парк з водоспадами, ставками та озерами.

Я й гадки не мала, що місто Агуакатан таке велике й має стільки чудових місць, створених як природою, так і людиною. Ми побачили засохле блакитне дерево – «оздоблений» яскравою фарбою всохлий пеньок. Один із місцевих поетів написав про це дерево зворушливий вірш, який я переклала польською. Потім ми пішли до муралу на честь десятого ювілейного фестивалю FIPA. Цей мурал Хайме Мехіа, тутешнього музиканта, художника та поета, який живе в Уеуетенанго, був намальований на фасаді одного з будинків.

Після фотосесії під муралом у ресторані Ranchón Doña Nela відбулося вручення премії WŁADYSŁAW Award директору Міжнародного поетичного фестивалю FIPA Руді Альфонсо Гомесу Рівасу. Премію поетові присудили у травні 2023 року за оригінальну поетичну творчість, міжнародну культурну діяльність, захист національної спадщини та популяризацію культури Гватемали у світі. Як член журі премії WŁADYSŁAW я мала приємність вручити її переможцю.

У другій половині дня ми відвідали Mayance Aguacateco IMAYA Institute. Там, після теплого прийому та коротких промов керівництва, ми читали вірші, а потім споглядали мистецьку програму, підготовлену молоддю за мотивами сонетів Петрарки до Лаури.

Потім молодь виступила з декламаціями, тримаючи в руках портрети всіх учасників свята. Після цих виступів кожен з нас отримав картину – графіку в рамці із зображенням красивого кольорового серця. Однак це було не звичайне сердечко, яке є на листівках до Дня святого Валентина, а справжнє людське серце, доповнене малюнками рослин, тварин і предметів. Це були справді незвичайні картини, моя вже висить на стіні біля комп'ютера, щоб її бачити.

Візит до Інституту не завершив цей насичений фестивальний день. Після короткого обіду ми поїхали до Уеуетенанго, де в бібліотеці Банко де Гватемала взяли участь у

читанні віршів та дискусії на тему: «Важливість соціальної та політичної рефлексії в літературі». Розмови тривали майже до півночі, а нам ще потрібно було повернутися в готель, спакувати валізи, поспати кілька годин і встати рано вранці, щоб о шостій зустрітися перед готелем. Я не люблю рано вставати, для мене ці щоденні ранкові прокидання були справжнім страхіттям. Насилу якось дала собі раду.

Тож наступного дня, ще перед шостою годиною, трохи неприємна, я стояла разом з іншими учасниками, чекаючи на авто, яка відвезе нас на сніданок, а потім до будівлі Університету Маріано Гальвеса в Уеуетенанго, де в гарно прибраній залі на нас чекала остання поетична зустріч і урочисте завершення цього фестивалю.

Після офіційних промов свої твори читала талановита молодь Уеуетенанго, молоді поети. Пізніше ми востаннє читаємо вірші нашим милим господарям. Потім гаряча вдячність з обох сторін і офіційна частина цієї прощальної зустрічі підійшла до кінця. Але ми ще не розлучилися. За межами університету був готель Casa Blanca, на терасі якого готували обід для всіх. Ми могли трохи поспілкуватися, поділитися враженнями, обмінятися номерами телефонів та електронними адресами.

Наші валізки вже були у транспорті, тож після довгих сумних прощань ми вирушили в дорогу. Деякі з пасажирів виходили по дорозі, але деякі з нас, включаючи мене, поїхали до столиці Гватемала-Сіті, де розпочиналася наша гватемальська пригода. Доїхавши до центру міста, одні поїхали в аеропорт, інші – на автостанцію. Ми з Хесусом Давидом Буельвасом Педросою повинні були провести ще один день у цій незвичайній країні, тому ми залишилися в готелі.

Наступного ранку до нас приєднався Руді Альфонсо Гомес Рівас, щоб показати цікаві місця в Гватемалі, наприклад, бібліотеки, які ми не встигли відвідати раніше, і випити з нами останню каву. На жаль, йому довелося повернутися в Агуакатан ще за дня, тож мене залишили під опікою Хесуса. Ми вирішили побродити містом, відвідавши кілька музеїв і ринкову площу. Розпочали з Національного музею археології та етнології, який має у своїй колекції тисячі експонатів. Одна з експозицій музею ілюструє розвиток культури майя з 2000 року до нашої ери до 1450 року нашої ери. Пізніше ми поїхали до Національного музею історії Гватемали та відвідали музейні виставки в Центральному парку. Поруч був ринок, тож ми й там побували, витративши останні гроші – Хесус на сувеніри, а я на оригінальний одяг ручної роботи. Не змогла встояти перед цими розкішними вишитими блузками та фартухами. Мій літак вилітав лише опівночі, а літак Хесуса – лише наступного ранку, тож у нас було достатньо часу для огляду пам'яток і покупок.

Втомлені, ввечері ми повернулися до готелю. Я вже майже зібралася, просто додала в сумку всю цю вишиту красу, які купила на ринку, і вирушила в аеропорт. Цього разу літак вилетів майже вчасно, спізнився лише на 40 хвилин.

Я не можу спати в літаку, тому всю дорогу думала про те, що я пережила, що побачила і чого мене навчило перебування в Гватемалі. Я точно пережила найбільшу пригоду у своєму житті. Найдовша подорож, абсолютно нові умови і, здавалося б, зовсім інші люди.

І все ж майя не були тими іншими. Так, у них була темніша шкіра і темне аж сине волосся, мигдалеподібні очі, і риси обличчя дещо відрізнялися від європейських. Але ж вони більш доброзичливі, ніж люди у нас, більш усміхнені, навіть незважаючи на складні умови життя. Вони, точно, більш чутливі, більше люблять мистецтво та літературу. Найкраще це проявлялося на всіх зібраннях, де слухачів було так багато. Тоді я мріяла про такий авторський вечір у Польщі, вечір, сповнений щирого і справжнього

інтересу до літератури, де побачу таку радість і захоплення на обличчях польських слухачів, такий голод до поезії. Можливо, коли-небудь...

Перебуваючи в Гватемалі, я познайомилася з багатьма чудовими людьми – учасниками фестивалю FIPA з Колумбії, Коста-Ріки, Мексики та Гватемали, так і жителями багатьох міст, які ми відвідали, керівниками бібліотек, культурних центрів, викладачами та студентами, а також багатьма художниками. Ці зустрічі залишаться в моїй пам'яті. І народ майя завжди буде поруч зі мною, оскільки він дозволив мені ще раз повірити, що вірші варто писати, що поезія ще комусь потрібна.

Думаючи так, я прилетіла до Нью-Йорка. А потім – Варшава. Виявилось, що я прибула вчасно, а моя валіза – ні. Вона залишилася в Нью-Йорку. Тож я верталася до Познані з легшим багажем, а валіза прибула через кілька годин. Таке іноді буває. І хоча тоді я була страшенно втомлена і вичерпана, зараз, через якийсь час, вже не пам'ятаю ні тягара довгої важкої дороги, ні нервів в аеропортах, ні проблем, з якими інколи стикалася. Проте я пам'ятаю і завжди буду пам'ятати блискучі мигдалеподібні очі діток майя, які допитливо і захоплено дивилися на мене.

РУДІ АЛЬФОНСО ГОМЕС РІВАС

Гватемальський письменник, педагог, редактор, діяч культури. Опублікував книжки поезій «Море у серці собаки», «Печаль», «Арена смерті», «Хвилина нуль», «Нетлінна смерть» «Мовчання як винахід», «Холодне вогнище слів», а також книгу прози. Його твори друкувалися у США, Мексиці, Кубі, Сальвадорі, Колумбії, Перу, Аргентині, Іспанії, Франції, Польщі та Україні. Лауреат багатьох міжнародних премій. Директор фестивалю поезії FIPA.

УКРАЇНІ

Я хотів би, щоб вітер
був гуманним чудовиськом
і ковтнув ракети,
терористичні літаки
і кулі.
Таке моє бажання.
Чого більшого
може хотіти мертва людина?

ПІСНЯ ГРАДУ

1

О ці прикрі іменники-спогади:
мухи, неминучий проблиск ранку,

виповнений жабами
і градом, що покриває долини.
Братерство скель,
що співає за межами дивних карт,
ластівки, що анулюють зиму,
перевіряючи пам'ять ваших рук.

2

На краю ночі
ім'я твоє звучить, як рій,
як хлорофілова безодня, позбавлена світанку
і сповнена безкінечних годин.
На краю ночі
відвідують здогади,
що ми – лиш дрібка дзеркал та ліхтарів.
На краю ночі
тінь твоя вібрує в руках натруджених,
в найглибших поцілунках, які шлють соняшники.
Твоє ім'я – це пісня між квітів помаранчі,
твоє ім'я – це вибух, що творить алебріхе¹.

3

Кришталіки тануть на очах у бджіл.
Пісня граду звучить урочисто,
увічнює аромат хризантем.
Тисяча його очей
бачить мить і її вмирання.
Пісня граду – тверда.
Вривається, розбиває шрами,
безпосередність часу і його скалки.

4

Під моїми пальцями
оази, що прокидаються уночі.
Під моїми пальцями
є компаси, що ловлять алеї
та запах равликів.
Під моїми пальцями
очі безодні і нещастя, що з'їдає,
гарячкові гієни розбитого серця.
Під моїми пальцями
пісня, що точить ножі
і ловить мить світанку з його птахами.
Я теж під пальцями моїми.
Не здаюся.

¹ Алебріхе – це яскраво розмальовані народні іграшки, які зображають фантастичних звірів.

Обличчя моєї країни,
худі,
трохи відсутні,
віддалені,
часом –
щоб не сказати завжди –
невидимі.
Але навіть такі ночами
прикликають любов.

ОЧІ МОЄЇ МАТЕРІ

Сьогодні зранку я побачив очі матері. Не зауважив у них ані втоми, ані суму, ані страждань, ні довгих ланцюгів даремних молитов. Я не бачив у них розп'яття, що наповнює серце почуттям провини. Я не бачив у них надгробків, над якими від безсилля кровоточать руки. Я не бачив у них послань від фальшивих богів і чорних квітів, які позначають смугу забуття. Натомість побачив відображення води, що б'є з непочатих джерел, які тамують спрагу і гоять руки. У її чорних очах я побачив, що настала ніч: погляд сповнився зорями, що не згасали, надією рук, що очікують на повернення. Я бачив солодкий плин, що вкриває дні доброти і пом'якшує спробу перших кроків. Я бачив у них найбільшу ніжність, яка перевершує мовчання і триває попри смерть.

Рейчел ШЕНЬЙО

Рейчел Шеньйо (псевдонім Марія Анзалоне) – американка, яка більше 20 років живе у Гватемалі. Працювала у Корпусі миру США, USAID та інших установах. Письменниця, педагог, науковець, перекладач, художниця, фотограф. Пише англійською та іспанською. Автор восьми книг поезії. Серед них: «Що ми хотіли сказати», «Якби у вірші ти лишився спраглим», «Любовні історії та інші таємні сили», «Взаємозамінність», «Паломництво у посланнях». Наукові та мистецькі статті друкувала у десятках антологій та журналів. Засновниця літературного клубу «Casa los Altos» та поетичного руху «Foco Poetico». Бараторазова учасниця літературних форумів у Мексиці та Гватемалі. Член ПЕН-Гватемала.

УКРАЇНІ

Нема Бога у геноциді.
І я не можу, не можу повірити
тим, чия віра стверджує:
Геноцид – Божа воля, –

і сміється в обличчя людям,
що б'ються за правду,
ховають товаришів,
шукають батьків під завалами
чи юрмляться у метро...
Бо ті, що святкують жорстокість
і звуть себе побожними,
сміються в обличчя жінок,
котрі благають звільнити їх
чи подати вістку про мертвих.

Хижаки водяться на берегах світів,
на берегах культур, на лезах ножів,
в місцях, де збираються незахищені,
до вони осідають, куди втікають,
де працюють, моляться і втішаються.
У травмованих містах, пустельних поїздах
і підземних маркетах.
Там, де злидні і війни клацають зубами,
сягаючи кісткового мозку,
де диктатори плюють
на кожен дюйм міста і землі,
де добровільно ув'язнені ненавидять свободу,
де юні дівчатка – лиш любовні іграшки,
викуплені у батьків.

Ти можеш бути найліпшим,
та ніколи не мати роботи,
якщо помилишся вірою чи нацією,
країною чи місцем,
де мечі рубають кордони,
виганяючи і поневолюючи.
Де тиран прокидається якимось
і вирішує брати в інших.
Де жертви самі собі винні –
розпалили ворожі заздрощі.

Я боюся того,
хто твердить, що знає точно,
як працює світ, як думає Бог,
як інший має гадати і відчувати.
Я найбільше боюсь чоловіка,
що твердить: я створюю світ.

Україна – це кожен сьогодні і всюди,
що виборює свою історію,
котра має бути почутою, записаною,

покладеною на музику.
 Людські кості мусять бути поховані.
 Росія – це кожен повсюди сьогодні,
 що заперечує історію,
 що визначає цінність людського тіла,
 що хоче перетворити світ
 на купу придатного товару.
 Це кожен хижак, це его тирана,
 велике, як гряда вулканів,
 це поглинання чужих земель,
 це руки, що тремтять від жадібності,
 це поневолення жінок,
 це позбавляння слова митців.

Тиран ненавидить відкривача,
 як замкнена вівця – сокола,
 що здійсмається у гарячі потоки
 для чистої радості,
 пливучи у зустрічному вітрі
 із сонцем на крилах.
 Бо, незважаючи на тирана,
 сховавши людські кістки
 на вічний спочинок,
 піднявшись над собою,
 ми завжди бачимо
 безконечні поля соняшників.

Ева БЖОЗА-БІРК

Польська поетеса, яка за опозиційну діяльність у «Видавництві Незалежність» після заборони «Солідарності» була звільнена з роботи і виїхала з Варшави до Данії, де живе і сьогодні в Будинку опіки на Ютландському півострові. У 2009 році дебютувала книгою «Пейзаж по меблях». Твори друкувала в «Одрі», «Цеглі», «Шафі», «Літературному бабинці», в американських літературних часописах.

ОТЧЕ

наш, що завжди мав рацію – запізно навчилася
 не підставляти другу щоку.
 Брехала заздрісно про молодшу сестру
 і про жінку зі школи, що пахла духами «Wyś może».

Тому потім не мала вибору.
На бедрі краєм бритви заклинала
воду, повітря, вогонь,
повторюючи: Хай буде воля твоя
в кухні, вітальні, і на балконі – відпусти,
не бий. Мамо, тиха, покірна, з рушником,
як свята Вероніка з хусткою,
вбережи мене. Не трави.

НАДСИЛАЮ ЗВІДТИ

Море Північне врізається у кам'яний пляж
холодною заїкуватою фразою.
Живиться тим же повітрям,
що й порожні лавки, просякнуті йодом.

У парку Тіволі карусель трясє гривою.
Коник спиняється здивований,
що минає чергова зима. Повільно,
без поспіху скубе стебла трави.

Там, куди я поділася, вітряки
сушать вологі хмари.
Біліють костьоли. Люди відгукуються
на мову шумливого моря.

НА ЗДОРОВ'Я ЗА МОРЕМ

За нами Різдво,
зрите гусеницями танків,
розтовчене автобусами від петлі до петлі,
Де, допиваючи вино просто з пляшки,
ми виписували на стінах правду.

Моє покоління носило у волоссі квіти Колумбів,
прощалося між потрісканих стін
зі старим ротатором, у котрому тлів
самвидав.

Ми жили, як птахи,
відмежовані від брехні блакиттю неба
і вершинами гір, вдихали чисте повітря,
аж тріскали легені.

Моє покоління розвалило мур,
виїхало за моря; за різдвяним столом
почуваюся без вітчизни.

ВІДЦВІТАННЯ

Сонце пробивається крізь хмари,
і порожня чарка – переливання
з пустого в порожнє – ще гірше,
ніж нетерпеливий і дурний чоловік.

Замкнути двері, ковтнути ключ
і не писнути ані слова про розбурхане море –
нема хвиль – мороз позгортав їх в рулони.

Шкрябаю адресу на листівці;
калічу мову об гострі
зубці значків.

СВЯТА НА ДАНСЬКИЙ ЛАД

За вікном
будинки на вулиці Lillesoldatsgade.
Духи із сонними очима
спотикаються великими стопами.

Підсміюються, підтримуючи
набиті рисом
животи.

На столі у зеленому серпантині
скандинавські ялинки.
Андерсен бурмочучи
сплакує над своєю долею.
З глибини моря випливає
зірчаста риба; данська сиренка
запалює останній сірник.

А там світла над Віслою
І Діва Марія серед нічної тиші.

Переклад з польської та англійської Теодозії ЗАРІВНОЇ.

ДАВНЬОКИЇВСЬКА ТРАДИЦІЯ ЯЗИЧНИЦЬКОЇ ПОЕЗІЇ: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ

Історію української літературної поезії зазвичай починають від часу, на декілька століть пізнішого за киеворуський період. Що ж стосується української народної (фольклорної) поезії, то для неї припускають киеворуські й навіть докиєворуські (додержавні язичницькі) джерела – однак справа не заходить далі уможлидних припущень. Наскільки нам відомо, **реконструкція** поезії Київської Русі, а тим паче **рівноскладової** і **римованої**, досі не тільки не була здійснена – її навіть не розглядали як проблему. Тим часом до нас дійшло декілька груп джерел, на основі яких можуть бути здійснені такі реконструкції: фольклорна поезія – календарно-обрядова (колядки та щедрівки, веснянки, купальські пісні тощо) та некалендарно-обрядова (весільні пісні, поетичні загадки тощо).

Нині ми зосередимося на фольклорних джерелах, ставлячи за мету відтворити засобами мовознавчої реконструкції **язичницький пласт української пісенної традиції**. Наголошуємо саме на **пісенності**, оскільки відомо: **чим давніший пісенний текст, тим більшу роль у ньому відіграє словесний компонент і тим меншу – музичний** (давніша музика – одноманітніша). Пояснення просте: надаючи магічного значення мовним звукам, давня людина розглядала їх як музику. Цьому винятково сприяє українська мова – винятково пісенна як через урівноваження голосних і приголосних у потоці мовлення (максимальне тяжіння до відкритого складу, максимально виражене саме в мові пісенного фольклору), так і слабкий наголос і пов'язана з ним незначна редукція голосних (на противагу московській мові, де під впливом неслов'янських аборигенів виник сильний наголос і редукція).

Отже, давньоукраїнське язичництво і **мова язичництва**. Це проблема, яка потребує якнайпильнішої міждисциплінарної уваги, зокрема – **поетичної реконструкції**. Як і до милозвучності української мови, необхідний перехід від уможлидних міркувань до чітких формальних доказових параметрів. У язичницькому світогляді давньої Русі Л.П. Корній і Б.О.Сюта слушно вбачають **«найдавніші витоки українського менталітету й етнічної сутності, з яких виростала українська нація та її духовність»**. Язичницька Русь – «безмежний простір для високопоетичної обрядової співтворчості українського народу», до язичницького періоду уналежнюють, зокрема, календарно-обрядові та весільні пісні (М. Грінченко).

Реконструкція давніх фольклорних текстів (як обрядових, так і епічних) навіть **праслов'янської** мовної глибини видається дуже перспективною. Так, у збереженому білоруським фольклором тексті *Сидит казёл на мяже, Дзивується барадзе рима свідчить про праслов'янські форми* **na medjě* – **bordě*. Можливий варіант:

**Seditū kozilū na medjě,
Sę divitū kozilū bordě.*

Приблизне читання засобами української графіки:

Cīd(i)t(y) koz(i)l(y) na medīie,

Se" dīvīt(y) koz(i)l(y) bordīe.

Точно передати звучання важко через наявність носових приголосних (e", передане верхнім регістром), двозвуків-дифтонгів (підкреслене *īe*, що вимовляли єдиним складом) та коротких голосних (у дужках). У києворуський період названі звукові явища поступово занепадали, **руйнуючи рівноскладовість поетичних рядків**. Але в X столітті всі ці явища ще були живими (як засвідчують, зокрема, запозичення давньоукраїнських слів до різних мов від візантійсько-грецької до фінської). Особливо складним і водночас перспективним є питання про наявність, принаймні на зорі Київської Русі, **часокількісної поезії** – з розрізненням довготи голосних, як ув античному греко-римському віршуванні. Давньоукраїнське віршування мало бути ще складнішим за давньогрецьке та латинське, бо були протиставлені не «довгі» і «короткі» голосні, а «довгі» (двозвук *īe*, позначуваний на письмі літерою «ять» – ѣ), «середні» (більшість голосних) та «короткі» (короткий у й короткий і, які на письмі позначали, відповідно, літерами «єр» ѣ і «єрь» ѥ).

Нижче запропоновано декілька прикладів гіпотетичного відтворення **києворуської язичницької обрядової поезії** засобами мовознавчої реконструкції.

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА ВІРШОВАНА ЗАГАДКА З АНАГРАМАМИ

У різних варіантах відома сповнена сакральними суголоссями загадка русалки дівчині. Наша реконструкція відгадки давньоукраїнською (києворуською) мовою:

**Съльньце горить безъ полове,*

Камы ростеть безъ корене,

Вода бѣжить безъ повода,

Папороть цвѣтетъ безъ цвѣта.

Однак києворуська мова не підходить за ритмікою (*полове*, *папороть* виходять за межі восьми складника). Спробуємо здійснити реконструкцію для давнішого періоду – праслов'янською мовою:

**Sŭlnīce goritī bezŭ polmene,*

Kamy rostetī bezŭ korene,

Woda bѣžitī bezŭ powoda,

Paportī cvѣtetī bezŭ cvѣta.

Приблизне читання засобами української графіки:

С(у)лн(і)це горіт(і) без(у) полмене,

Ками ростет(і) без(у) корене,

Вода бієжит(і) без(у) повода,

Папорт(і) цвієтет(і) без(у) цвієта.

Звернімо увагу на численні звукові ефекти – суголосся як усередині рядка, так і між рядками (виділені жирним). Це явні ознаки **магічної поезії**, покликаної звуками здійснювати психологічний вплив, сугестію.

Праслов'янська мова підходить і за ритмікою, і за римою. Очевидно, ця віршована загадка створена у праслов'янський період. А, як відомо, останньому періодові існування праслов'янської мови відповідає **київська археологічна культура**. Українська мова за звучанням (першою чергою відкритоскладовістю) **найближча з усіх слов'янських до праслов'янської** саме тому, що праслов'янські вимовні традиції найкраще збереглися в українській мові – на тій самій території. Праслов'янську мову цілком законно можна назвати **ранньоукраїнською**, оскільки на інші землі вона поширювалася (носіями нащадків київської археологічної культури) з української території.

КУПАЛЬСЬКА ПІСНЯ ПРО ЯЗИЧНИЦЬКИХ БОГІВ

Винятково архаїчна одна з купальських пісень, записана на Івано-Франківщині:

*Гей, око Лада, Леле Ладове,
Гей, око Ладове, ніч пропадає,
Бо око Лада з води виходить,
Ладове свято нам приносить.
Гей, Ладод! А ти, Перуне,
Отче над Ладом, гей, Перуне,
Дай дочекати Ладе Купала.
Гей Купала! Гей, кум і кумо,
Солод ситити, медок хмелити.
Гей, кум і кумо, щоби і внукам
То нам'ятати, гей кум і кумо!*

Наша реконструкція давньоукраїнською-кисворуською мовою (звукові ефекти виділено різними засобами):

**Оче Лада, ночь пропада,
Ладод изъ водЫ выходи (исходи?),
ЛаДинъ^м празДЬ^мникъ намъ приноси...
ОТЪ^мче Лада, ТИ, Перуне,
даи дожьдаТИ намъ Дажь^мбога...
Абы вьнукамъ помануТИ..*

Поза сумнівом, у розгляданій ритуальній пісні йдеться про сонце (*око Ладове*), від якого *ніч пропадає*, коли воно з *води виходить* (пор. уявлення про вставання сонця з-за моря у давній малоазійсько-кавказькій традиції – можливо, праіндоевропейського походження, з паралелями в давньогрецькому та давньоіндійському епосах). Рефрен *ладод* трапляється в піснях різних жанрів східно- та південнослов'янських фольклорних традицій.

Завважимо можливий зв'язок *дід-ладод* (в архаїчній пісні *А ми просо сіяли*) з литовським *didi* «велика» (жіночий рід, паралель із індоевропейських мов тільки в латиській; грузинське *didi* «великий»). Порівняймо заклинання *іди, іди, доцику* від **иди, дожь^мдъ^м*. Його звукова форма свідчить про ранньоукраїнський (ранньокієворуський) період, коли «єрь» іще вимовляли як *і* коротке, й *иди* могли римувати з *дож(и)д(и)*.

ПІСНЯ ПРО ДАЖБОГА: АСТРОНОМІЧНИЙ ОБРЯД У ВЕСІЛЬНОМУ

«У весільному обряді та весільних піснях відобразився культ небесних світил, яким поклонялися і від яких чекали допомоги», як-от:

*Мати Оксану родила,
Місяцем обгородила,
Сонечком підперезала,
На село виряджала* (Л.П. Корній, Б.О. Сюта).

Звернімо увагу на **монорим** – потужний засіб звукової організації архаїчної магічної поезії. Можливо, тут описано спостереження водночас сонця і місяця в зодіакальному сузір'ї Діви. З культом небесних світил названі автори пов'язують і звичай зображувати на весільному короваї сонце, місяць та зорі.

Привертає увагу весільна пісня, близька до фрагменту «Слова про Ігорів похід» про те, як Всеслав **Великому Хръ^мсови* (Сонцеві або Місяцеві як нічному Сонцеві) *Волкомъ пути*

прерыскаше. (Тут також може міститися мотив видимого поєднання сонця і місяця – затемнення сонця). Розглянемо цю пісню:

*Межи трьома дорогами,
рано-рано,
Межи трьома дорогами,
ранесенько,
Там здибався князь з Дажбогом,
рано-рано,
Там здибався князь з Дажбогом,
ранесенько.
Ой ти, боже, ти Дажбоже,
рано-рано,
Зверни ж мені з доріженьки (*дороженьки),
ранесенько.
Бо ти богом рік од року,
рано-рано,
Бо ти богом рік од року,
ранесенько,
А я князем раз на віку,
ранесенько...* (текст відомий на Вінниччині й Тернопільщині). Лексика кінцівки (ріма року –

віку, раз) видається пізнішою. Наша реконструкція:

**Межи трема дорогами
въстрѣтилъ ся кѣназь съ Дажьбогомь.
Ой ти, боже, Дажьбоженьку,
Съиди (краще за съверни, съврати) же мьнѣ съ дороженьки,
Бо ти богомь годъ отъ года,
А я кѣназемъ лишь сегѡ дѣни.
Паралель у болгарській колядці з тією самою ритмікою:
Че си има добра коня,
Та надбърже ясно слънце (також восьмискладник); пор. іще:
Да си търси юнак Марко.
На път срецна ясно слънци:
– Добра среца ясно слънци:
– Дал бог добро, Марко мале.
– Ой тай тебе, ясно слънце (восьмискладник).*

Оскільки в українській пісні князь (молодий, наречений) може асоціюватися з молодим місяцем (паралель у польській мові), то **міфоастрономічною основою пісні може бути опис сонячного затемнення**. Не виключене співвіднесення з актуальним для «Слова» образом затемнення і фрагменту про Всеслава, що перебігає шлях Сонцеві.

Пор. у «Слові»:

**И молодая мѣсяця,
Володимѣрь (традиційно реконструюють замість Олегъ) и Святославъ,
Тѣмою ся поволокоста
та місяцю Володимире в українських замовляннях.*

Сакралізовані небесні явища, як і сприймані магічно суголосся, виступали потужними джерелами міфологічних образів, віддзеркалюваних у поезії.

ПІСНЯ ПРО ЖЕРТВОПРИНЕСЕННЯ КОЗЛА:
ОБРЯДОВО-ДРАМАТИЧНИЙ ФРАГМЕНТ КАЗКИ

Обрядова язичницька пісня про жертвоприношення козла створена також восьмикладовим розміром і включена до казки про сестрицю Оленку і братика Іванка. **Паралелі пісні в італійському й німецькому варіантах казки – тим самим розміром.** Пісня має внутрішні рими (наша транспозиція києворуською мовою):

*Возлѣ **котѣла** козь^ндѣ стоить,
Хотѣть **козьла** зарѣзати.*

Уживана в цьому тексті форма кольodka замість колядка дозволяє реконструювати *колоды* (замість *скамы* грецького походження) – *молодьцы* – *кольодушки*, наприклад:

**Въкругъ огъня стоятъ (лежатъ?) колоды,
на нихъ дѣвѣцы и молодьцы
поютъ пѣсньи кольодушкы (відзначимо повноголосся).*

У великих курганах Чернігова та Гньоздова збереглися котли (слово германського походження) з кістками та шкірою козлів, що порівнюють із козлами Тора, якими він їздив і яких їв. Датовані великі кургани Русі серединою – другою половиною Х ст.

Ця язичницька пісня, що а) викладає обряд та, очевидно, супроводжувала його невербальні компоненти як вербальна частина і б) включена до казки з тваринними (шаманістичними) мотивами, має виразну паралель ув українській історичній пісні:

*За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.*

Тут убачаємо **спадкоємність української героїчної епіки щодо архаїчної язичницької культової традиції**, а саме **використання давніших, іще дохристиянських зразків** для створення текстів доби турецько-татарської загрози.

Щодо цитованої історичної пісні зазначено, що «Вірш (4+4)2 належить до давніх в епічній творчості і має аналоги в південнослов'янській і молдавській епіці» (С.Й. Грица). На наш погляд, ареал використання текстів із такою ритмічною організацією непорівнянно ширший. Можна показати, що й інші тексти українських історичних пісень піддаються реконструкції, зокрема й в аспекті виявлення в них давнього восьмикладника. Так, розглянемо текст пісні:

*Ізбирав женці да все молодії,
Хлопці дівчата все добірнії.
Ой повів женців долом-долиною...*

Наявність тут типових ознак розширення рядка (*ізбирав, да, все, ой* тощо) уповноважує реконструювати, звузивши рядок:

**Збирав женці молодії,
Хлопці дівки добірнії.
Повів женців долиною...*

Найзнаменитіші українські історичні пісні – про Байду і про Сагайдачного та Дорошенка – віддзеркалюють ту саму ритміку, що легко піддається реконструкції:

**Ой на горі та й женці жнуть,
Під горою козаки йдуть.
Попереду Дорошенко
Веде військо хорошенько...*

У розглянутому тексті, окрім типових прикладів розширення рядка, наявні архаїчні **формули**, що змінили своє звучання (у першу чергу внаслідок занепаду зредукованих наприкінці києворуського періоду), викликавши руйнування ритміки рядка й спричинивши появу розширю-

вачів для компенсації (жінці жнуть від женьці жнуть перше слово вимовляли у три, а друге у два склади).

Підкреслимо: ми далекі від думки про те, що тексти дум та історичних пісень періоду турецько-татарських нападів створені в раніший період, але вони а) явно містять давніші формули (не тільки суто словесні, а й **ритмічні**, прив'язані до поетичного рядка) і б) спираються на попередні **ритмічні зразки**, репрезентуючи ту саму поетичну традицію.

Деякі історичні пісні (зокрема, такий їх різновид, як козацькі пісні, виділення якого дискусійне) демонструють тільки початкові ознаки розширення рядка та руйнування восьмискладника:

*Козак їде, козак блудить,
Під собою кониченька нудить...
Як став же він коня напувати,*

Стала зозуля кувати... (решта двовіршів цього тексту – правильний восьмискладник). Реконструкція:

**Козак їде, козак блудить,
Під собою коня нудить...
Став він коня напувати,
Стала зозуля кувати...*

«Магія восьмискладника» (типовий зразок із винятково архаїчною будовою – пісня про Довбуша) потребує окремої детальної розмови.

Ясно, що реконструйовані тексти мають **вищу порівняно з опублікованими ритмічну і фонемну організацію**, що може свідчити про слухність реконструкції та дієвість її прийомів.

ШАМАНІСТИЧНА ПІСНЯ ПРО ПЕРЕТВОРЕННЯ НА ТВАРИН У ЧАРІВНІЙ КАЗЦІ

Шаманську ідеологію віддзеркалює пісня:

*Через темний ліс
Ясним соколом лети,
Через бистрії води
Білим лебедем пливи,
Через степи далекії
Перепелочком біжи,
На моїм, брате, подвір'ї
Ти голубоньчком пади.*

Наша реконструкція:

**Через лїсь соколомъ (кречетомъ?) лети,
Черезъ воду лебедькою,
Черезъ поле перепеломъ...*

Подібний мотив – пересування різними істотами в різних середовищах – є в голосіннях (Ф.М. Колесса) і в казках про магічну науку.

Це – ще один приклад умонтованості обрядово-магічної пісні до казки, що, зокрема, підтверджує обрядове призначення однієї з підоснов казкового фольклору.

Розглянуті фольклорні поезії, паралельно з літописними (які потребують окремого висвітлення), києворуськими билинами (успішно реконструйованими давньоукраїнською мовою) та «Словом про Ігорів похід», засвідчують **існування київської поетичної школи не тільки ще з Х століття, а й із праслов'янськими джерелами** (праслов'янська мова існувала до V століття н.е.).

Олександр ЄРЕМЕНКО

ДОВГЕ ПОВЕРНЕННЯ

Сергій Чирков. *Я – той, хто скам'янів*. – Вінниця: ТВОРИ, 2023. – 103 стор.

Збірка поезій Сергія Чиркова «Я – той, хто скам'янів» вийшла у вінницькому видавництві «Твори» на початку 2023 року. Не хотілось би вдаватися до гучних слів, але вважаю, вірші збірки вводять Сергія Чиркова у пантеон української поезії.

Книга складається з двох розділів: «Лютий лютий» і «Серпи серпня». В першому розділі розміщені вірші, написані у перші місяці повномасштабної війни, у другому – створені між 2014 та 2019 роками. Незважаючи на часові розбіжності, поезії поєднані єдиним смислом і єдиним почуттям. Перед нами – пронизлива поетична рефлексія на війну, долю українців і України в цій війні. Збірка являє собою органічну єдність мотивів і образів.

Ліричний герой скам'янів від того, що почув і побачив. Але що значить «скам'яніти»?

Тема каменю – одна з стрижневих і в український, і в світовій поезії. І не тільки в поезії. У поетичному світі Чиркова каміння тече – «дощі, сніги і пригорщамі манна»; «камінь простелено» – «Крила без птаха, очі без страху». Зрештою – у камені викарбовуються події війни: «мільйони ніколи не зникне тепер, ввійде у камінь, заляже у схилі, стане малюнком в одній із печер» – «Кіт на колінах полум'я дике».

Каміння трансформується, втрачаючи свою непорушну сталість. До речі, «скам'яніти» не обов'язково означає «втратити чутливість». Скам'яніти – це стати міцним, але не втратити чутливості. На камені Спаситель заснував церкву свою.

Каміння Чиркова – це, так би мовити, живе каміння.

З теми каменю органічно випливає важливий у творчості поета образ хати. Хата шкандибає, намагаючись ухилитись від смерті, яка сходить з неба («Дощі, сніги і пригорщамі манна»). Ліричний герой заспокоює хату, яка тремтить від вибухів, запевняючи, що не кине її в смертельній небезпеці («Не тремти, моя хато, не кину»). Після загибелі господарів хата іде до Києва з клунком у руці, несе в дар Господу все, що залишилось після вибуху: хліб-сіль, жменю обгорілих горобців та обмилوک («До Києва, не в лавру, не до сина»). Попри загрозу руйнування з боку «хижаків двоголових в зеніті», господарі чепурять рідну хату: «а ми білимо хату у біле, з пелюсток собі робимо крила і вчимося у метеликів лету» («Сонет про білу хату»).

Стоїчне протистояння смерті, протистояння жаху війни – одна зі стрижневих тем книжки. Вбиті, поранені, закатовані волають болем. До кого він звернений: до Господа? до порожнього неба? до збентеженого людства? до світової історії, яка, нібито, є вчителькою життя? Повз кожну українську хату тече кривава і бездонна ріка страждань, яка збирає кров «батька, мужа, сина, знову сина» («шабля розтинає, куля – множить»). Перед нами образ дантівської сили – згадаймо пекельні ріки, що народжуються зі сліз Критського Старця, який символізує людство (Данте, «Божественна комедія», Пекло, 14, 103-120).

У Чиркова вишня намагається відійти на безпечну відстань від хати, в якій догоряє родина («Ні листя, ні квіту, ні ягоди потім»). Ліричний герой намагається не збожеволіти «від розкиданих рук і голів», не втонути «у дитячій сльозині, що від Бучі текла до Волині» («Що лишилось від мене тепер»). Школа чекає на дітей, які «уже три дні як убиті» («Люди, що жили колись між нами»). Сніг бинтує голі груди пораненого – пекущий метал пробив і груди, і поле, на якому той лежить («...біле поле, рвана рана»).

Війна спричиняє страждання не тільки людям – усім живим істотам: «війна до смерті заколише комаху, мишу й тих, хто вище» («Ніч кличе в друзі цвіркуна»).

Вражаючий образ простреленого годинника: «впаялися стрілки у шал цинферблатів, спинились на піку жакливого миті прострелені, спалені, просто розбиті» («Без червті п'ятнадцята»).

Війна вбиває всепоглинаючий час, знищує усі можливості, які розгортає його здавалося б нестримний плін.

Війна є вселенським злом. Ліричний герой у розпачі, як йому жити тепер: «у порожній оцій порожнечі, що людське попала до тла, до підніжжя вселенського зла» («Що лишилось від мене тепер»).

Жорстоке протистояння сподівань на краще (можливо, нездійснених) і жакливої реальності пронизує читача у вірші «Білі надії, чорні події»: «чорна фата на сирому гробку, гар осідає на крила круку». І євангельські обіцянки, що, зрештою, постріляні оживуть, зливи відмиють «вишню – від суму, хату – від глуму». Можливо, будемо сподіватись. Та поки – «сива від вечора юна вдова».

Зіткнення світлих надій і непривабливої реальності відбувається не тільки на рівні побутового життя – воно охоплює всю світову історію. З цього приводу наведу повністю шедевральний вірш Сергія Чиркова:

*не шепнеш, не кивнеш, не напишеш,
чом тобі наша кров наймиліша,*

*вже і відра по вінця й рови,
обагрились святі корогви,
і невинні в ній тонуть, і грішні,*

*син – спасіння здобув на хресті,
чашу випив як батько хотів –
і за перших до дна, й за останніх,
світ чистішим не став і не стане,
хто б дорогу йому не вістив,*

*Україна? чому – Україна?
другий Агнець із долею сина?
то виходить, ми трохи рідня...
кров струмує й ніхто не спиня,
ми воскреснемо після загибуні.*

*в цьому й сенс – неодмінно зійти,
на Голгофі лишивши хрести
для молінь, здивувань і прокляття –
світ до скону іде від зачаття,
просто йде і не віда мети.*

Тут мої міркування будуть далекими від християнської ортодоксії. Передусім увагу привертають наступні рядки: Христос здобув спасіння, але «світ чистішим не став і не стане». Те, що світ не став чистішим – це істина, яку не можна заперечити, вона підтверджується багатоманітним емпіричним матеріалом світової історії. Але поет має сміливість сказати: «і не стане». То жертва Христа марна? Вона марна для людських доль у посеїбичному світі? Припустимо, праведники отримають Царство Небесне – але на землі вони приречені на страждання? Далі – вражаючі рядки: «Україна? чому – Україна? другий Агнець із долею сина? то виходить, ми трохи рідня...»

Страждання сучасної України настільки вражають, її боротьба настільки героїчна, що, можливо, вона є новою сакральною жертвою, яка приноситься заради остаточного прориву до гідності і свободи всього людства, заради остаточної перемоги над силами зла, над тиранією, яка бажає панувати над світом.

Може, Україна виконує сотеріологічну місію?

Щось споріднене жертві Спасителя відчувається в долі України.

Нарешті найбільш глибокі та провокативні рядки цього вірша: «світ до ско-ну іде від зачаття, просто йде і не віда мети».

Будь-яке виправдання Бога і світу передбачає ту чи іншу форму телеологічного світогляду. Як виправдати монотеїстичного Бога на тлі людських страждань? «Бог має благу мету відносно людства, він знає, як перетворити страждання на майбутнє вічне благо, і він зробить це».

«Всесвіт сам по собі розумний і бла-гий до людини. Він має певну мету, яка впливає з його сутності. Ця мета є благою для людства, і воно через всілякі страждання зрештою втілить цю мету».

Але якщо немає ніякого Бога і Всес-віт не має ніякої мети? Тоді страждання неможливо виправдати. Тоді сльозинка будь-якої дитини затоплює всю планету.

З теми страждань народу України ор-ганічно впливає тема рішучої, запек-лої боротьби, боротьби до кінця. І дуже важливою нотою звучить тут тема свя-щенної помсти. Це дуже складна тема, тут легко впасти у варварство, у нелю-дяність.

Однозначність є смертельним воро-гом справжньої художності. Істинний художній твір завжди просякнутий ду-хом доброї неоднозначності. Поетично-му дискурсу Сергія Чиркова вона прита-манна вищою мірою.

Саме така неоднозначність волає з рядків вірша «Чим міряти – кров'ю? Сльозою?»:

*Чим міряти – кров'ю? Сльозою?
Чи попелом спалених хат?
Хто мститиме – ненависть, зброя?
Наосліп, а чи невпопад?*

*Орда знахабніла і дика,
не знає межі і мети.
До стінки поставити Хімки,
заклеївши скотчем роти?*

*Звенигород древній спалити
й перегвалтувати дітей?
Бомбити, бомбити, бомбити
що не по феншую росте?*

І поряд з цим – заява ліричного героя «я злодійської їхньої крові не хочу» у вір-ші з характерною назвою «Прощений вірш».

Чи то ліричного героя (чи й самого Ісуса Христа) не приваблюють «мирні» чуда: ходіння по воді, насичення великої кількості людей п'ятьма хлібами і двома рибами. А от зійти в пекло він готовий «хоч зараз». Для чого? Щоб вивести вбитих, які знов підуть нищити ворога («не зовіть, не піду по воді»).

Для зображення святої помсти поет знаходить сильні слова, які перегуку-ються із заповітом Кобзаря: щоб ворожа кров струмувала у Волгу «ми звершимо благословенний гріх!» («І не народже-них, і мертвих, і живих»).

Вбивати, безсумнівно, погано. Але якщо нелюд вдерся в твою країну? Тут неоднозначність трансформується в однозначність: «кров нам Господь про-бачить, спише і заколише, квітом на-пнувши вишню тихо над головою («Баба взяла рогатку»).

На мій погляд, однією з характерних рис образності поезії Чиркова є оксю-моронність. Ми знаходимо у його вір-шах то явні, то приховані, але завжди виразні оксюморони: «благословенний гріх», «найсвятіший гріх», «безвісти уби-тий» (можливо, більш виразно було б «безвісти живий»). Оксюморон є дуже діалектичним тропом. Він більш діалек-тичний, ніж антитеза. В антитезі про-тилежності просто протиставляються одна одній, а в оксюмороні ми можемо наочно спостерігати, як вони перехо-дять одна в одну.

В поетичному світогляді Чиркова зву-чать стоїчні мотиви – мотиви перемоги над долею. В деякому сенсі це навіть більше ніж стоїцизм: стоїки пропові-дували примирення з долею, прийняття долі, якою б та не була, добровільну по-кору долі.

Під час обстрілу ліричний герой автора залишається удвох з коханою: замість електрики – свічка, п'ють чай з чебрецем. Він заспокоює: снаряд не влучить у їхнє вікно, «а як і влучить – влучить – не розлучить, осядуть на іконах наші лики» («Замкнімо двері, вікна загорнімо». Потрясаючі рядки.

Господар іншої квартири, в яку влучив снаряд, вибиває килим. Все розтрощене: упав балкон, «виблискує на сонці бите скло», «висить полиця з Гегелем і Кантом на чеснім слові й трохи на стіні». А «чоловік – старанно вибиває килим» («Каміння, цегла, обгорілі брили»).

Повсякденна сумлінність трансформується у метафізичну стійкість. Нехай з неба падає каміння, бомби, все навколо зруйноване – роби свою справу. Нехай вона необов'язкова, дрібна, жалюгідна на фоні всесвітніх подій... Продовжуй робити свою справу – і невблаганні Мойри відступляться.

А от ліричний герой з коханою йдуть крізь виття сирени вулицями нічного міста. Під парасолею. У примарній темряві нескореного міста пісня цвіркуна вплітається у виття сирени – а закоханим здається, наче вони блукають серед венеціанських каналів: «парасоля – хоч від ракет, хоч піде дощ, несучи її не наче дощ, верховник долі і недолі» («Хай виє, байдуже, не вовк»).

Зрозуміло, парасоля не захистить ані від дрона, ані від ракети. Вона є викликом тваринному жаху, принизливості перед обличчям ворога. І тому власник парасолі – «верховник долі і недолі».

На мій погляд, найбільш важливою темою збірки є тема Бога. Принаймні, мене вона найбільш вразила.

Який він, Бог автора? Яким поглядом він дивиться на події війни в Україні? І яким є Царство Небесне?

Зазначу: моє «богослов'я» суттєво відрізняється від богослов'я поета. Моє трактування образів і смислів віршів, в яких сформульоване сприйняття Всевишнього, буде довольним, поет з ним навряд чи погодиться. Та й «богослов'я»

– це гучно сказано. Поетична творчість не зобов'язана коритися догмам ортодоксії. У серйозного поета чи не завжди «особливі стосунки» з Господом. Хай це буде справедливим і стосовно вільного філософа. Попри те, що я не є профаном у богословських питаннях, мої міркування можуть виглядати дещо дилетантськими. Строго кажучи, це будуть міркування щодо образно-емоційного ставлення Сергія Чиркова до Бога і Царства Небесного в контексті сучасної війни України з Росією.

Ліричний герой шокований злочинами російських варварів в Ірпені, Гостомелі, Бучі. Він божеволіє, бачачи «розчавлених танками батька і сина, згвалтованих матір з донькою». Він благає:

«Візьми їх, мій Отче, до себе, до раю, як є – без одежі і шкіри!

(«Ходив Ірпенем, у Гостомелі плакав»).

Неймовірні страждання українців трансформують Царство Небесне – воно перестає бути цариною благодаті: «ходять янголи, ходять схлипують» («Богу – Богове, вбитим – прощення»).

Змінюється і едем, і пекло: «над едемським садом – чорний рев стоїть, а в геєні – апельсин зацвів». («Джміль, кохана, джмелик, хто ж іще»).

Зв'язок профанного і сакрального світів виявляється дуже міцним, причому профанний світ вторгається у сакральний: дзвіниці Києва «й на тім світі чути» («До Києва, не в лавру, не до сина»). Ікона плаче бунтівною кров'ю волелюбних українців («Не голуба і не червона»).

Сильне враження справляє вірш Сергія Чиркова, який, на моє переконання, має увійти до скарбниці української поезії, – «шабля розтинає, куля – множить»:

*шабля розтинає, куля – множить,
грим такий, що й на ніч не стиха.
Раю не шукаймо, він – порожній
від часів спасенного гріха,*

*в нім – ні бомбосховища, ні схрону,
тільки райські кУщі та кущі,
не рожають тут і не хоронять,
не живе й безгрішної душі,
узбережжя Тигра і Євфрату,
а між ними – ще одна ріка,
що тече повз кожну нашу хату,
кров збирає, в кого є яка –
мужа, батька, сина, знову сина,
жодної краплини не мина –
плине річка в Рай із України,
неширока, та не має дна,
Бог приходить, дивиться із кручі
на той плин червоний, наче мак,
щось його у ці хвилини мучить,
щось у світі коїться не так...*

Особливо мене «зачепили» фінальні рядки: «Бог приходить, дивиться із кручі на той плин червоний, наче мак, щось його у ці хвилини мучить, щось у світі коїться не так...»

Однією із найскладніших проблем теології є проблема теодицеї. Її можна сформулювати так: як поєднати всемогутність і всеблагість Бога? Якщо Бог всемогутній і всеблагий, то чому у світі стільки зла?

Між тим, проблема теодицеї аж ніяк не є обов'язковою навіть для монотеїстичної свідомості. Вона виникає лише у разі: якщо і тільки – якщо Бог і всемогутній, і всеблагий. Суто логічно можливі такі варіанти: 1) Бог всемогутній, але не всеблагий; 2) Бог всеблагий, але не всемогутній; 3) Бог не всеблагий і не всемогутній.

Особисто для мене найбільш правдоподібним є третій варіант, який я б сформулював так: Бог могутній, але не всемогутній, благий, але не всеблагий. При цьому я не виходжу за межі монотеїзму: могутній і добрий Бог є єдиним. На мій погляд, запропонований варіант має певні переваги перед традиційними уявленнями монотеїзму про всемогутність і всеблагість Бога.

Поняття всемогутності внутрішньо суперечливе. Це зрозуміло вже з знаменитого схоластичного парадокса каменю. Але це може бути підтверджено

й іншими методами. Поняття всемогутності передбачає поняття абсолютної досконалості. Абсолютна досконалисть передбачає повноту буття. Але повнота буття включає все, тобто – і недосконале, невдале, непоказне, хибне, зле тощо. Тоді Бог як абсолютно досконалий повинен включати недосконале, невдале тощо.

Ось ще один аргумент, так би мовити, від Данте. У «Божественній комедії» знаходимо дивовижні слова про Бога: Він є той, «хто нового ніколи не бачив» («Чистилище», X, 94).

Чому Бог не бачив нічого нового? Тому що він споглядає повноту часів, рух часу для нього є свого роду ілюзія, він в одну мить бачить все минуле, сучасне і майбутнє. Отже, для нього жодна подія, по суті, не несе в собі новизни, бо він завжди бачить усі події: події, що відбуваються і ті, що відбудуться, в майбутньому. Отже, для нього є щось неможливе, а саме: побачити щось нове. Отже, він не всемогутній, бо всемогутній лише той, для кого немає нічого неможливого.

... Не всемогутній і не всеблагий, але все ж таки добрий Бог виходить у Світ, щоб подивитися, що в ньому твориться.

Він бачить Бучу й Ірпінь, Маріуполь і Рубіжне, Київ і Харків; бачить ріки крові на вулицях колись квітучих міст, роздерті і зганьблені тіла вбитих... Чирков пише: «Щось його у ці хвилини мучить, щось у світі коїться не так...» Українці стають, так би мовити, співтворцями Господа у відтворенні своєї країни. Українська родина – батько, син і донька приносять з ярів у своє подвір'я жовту і синю глину:

«Добрим людям невтямки:
жовта глина – для толоки,
синя глина – для толоки.
Зберемось на шостий день –
та й наліпимо людей.
Жовта глина, синя глина –
та й постане Україна».
(«В жовтий яр по жовту глину»)

Боротьба народу України проти Московії має характер не тільки руйнування зла – з іншого боку вона має деміургічний характер.

Релігійній свідомості притаманне жадання чуда. Без чудес не може постати релігія. Можна сказати, справжній поет у глибині душі завжди є людиною релігійною, навіть якщо він атеїст. Світ для справжнього поета сповнений чудес, поет здатен побачити диво у будь-якому повсякденному явищі. Але сучасний світ настільки жадливий, що ліричний герой Сергія Чиркова палко жадає істинного, рятівного чуда, рятівного для всіх. Це палке жадання породжує ще один поетичний шедевр – вірш «Дива мені, дива, чуда мені, чуда»:

*дива мені, дива, чуда мені, чуда:
хай крізь вушко голки проведуть верблюда,
хай літають коні, а на Паску – люди,
хай безногі – ходять, а безрукі – вудять,
безтілесні – мають вихідні для блуду,
світло хай – без тіні, а добро – без худа,
і ніхто нікого не кара й не судить,
хай купують люди щастя за ескудо,
хай не цілять кулі синові у груди,
хай Мадридом водить Вітмена Неруда,
Герцена кохана хай уранці будить,
Хай не знайде стежки до Христа Іуда,
Каїн вбити брата рідного забуде,
Єва хай не ходить, в чому є, нікуди,
а Господь для світу – знайде інші руди
і вже з них, із інших, Слово хай добуде –
дива мені, дива, чуда мені, чуда...*

В цьому вірші не тільки приголомшливо сильна емоційна образність, він містить також глибокий філософський смисл.

Жадання чуда, незважаючи ні на що. Всупереч жадливим реаліям сьогодення. Людство завжди жадало чуда, ця жага загострювалась у час тяжких лих. «І мечі свої перекують вони на лемеші, а списи свої – на серпи. Не здійме меча народ проти народу, і більше не будуть починатися війни» (Іс., 2,4). «І замешкає вовк із вівцею, і буде лежати пантера з козлям, і будуть разом телятко й лев-

чук, та теля відгодоване, а мала дитина їх водитиме!» (Іс., 11, 6).

І виникає в мене дещо єретичне питання: яким був би безгрішний світ? Від самого початку – безгрішний світ? Світ без спокуси, без зла? Світ, в якому б Адам і Єва не скуштували забороненого плоду, а Каїн не вбив Авеля. Світ, де б на людство не довелося б насилати потоп, не було потреби знищувати Содом і Гоморру?.. Світ, в якому не треба б було розпинати Христа, бо не було б потреби в спокутувальній жертві?

Можливо, людству необхідно пройти через випробування. Можливо, справжнє чудо є наслідком палкої потреби в ньому. Немає жаги – не буде і чуда. Яким було б Царство Боже без історичного шляху людства? Можливо, історичний шлях є необхідною умовою здобуття Царства Божого.

Історію порівнюють то з судом, то з суворою школою, де викладає суворий вчитель. І лише пройшовши цю школу, людство подорослішає і знайде справжнє щастя. Але чи не надмірною буде ціна? Чи не надто жорстокими є уроки суворого вчителя? Яка там сльозинка дитини! – тут океани сліз, ріки крові, гори вбитих, згвалтованих, закатованих.

Важливою темою поезії Чиркова є тема синівства. Образ сина присутній у різних віршах збірки, та особливо пронизливої сили він набуває у знаковому вірші «Син іде з війни додому», який завершує збірку:

*Син іде з війни додому –
третій день і п'яту втому,
сьомий місяць, третій рік,
не стуляючи повік.
Вже здолав поріг і сльози,
що зустріли на порозі.
Вже у хату увійшов,
із губи злизнувши кров.
Він от-от зачинить двері
і питає про вечерю.
Зробить крок, іще один.
Іде з війни додому син.
Вже знімає балаклаву,*

сивину,
безсоння,
славу.
Вже усмішка крає рот.
Він повернеться. От-от...
Син іде. З війни. Додому.
Битий градом, митий громом.
Боже, як йому дійти
з тих світів у ці світи?
Третій рік іде невпинно.
Чим тобі зарадить, сину?

Протяг стіни розтина.
Син іде.
Іде війна.

Тема повернення додому є однією зі стрижневих в європейській літературі. Від Одиссея до Пер Гюнта герой-мандрівник, долаючи перешкоди, небезпеки та спокуси, повертається під рідний дах. Він повертається до самого себе, яким є насправді. Точніше: в цьому довгому поверненні він знаходить справжнього себе. Його повернення є важким, інколи болісним, успіх не гарантований йому. Особливо впертим повинен бути

герой, який повертається не після війни, а крізь довгу війну.

Чи можливо це взагалі? Адже війна завжди залишається з тим, хто пройшов крізь неї. «Всі війни коли-небудь припиняються, але жодна з них не закінчується» (Франц Кафка).

Вищий смисл повернення з війни полягає в тому, щоб подолати війну в собі, звільнитися з її кривавої пашчі. Треба стати міцним, як камінь, але не втратити людяності. Історія випробує людину: чи не зламається?

Людина не ламається – вона загартується.

Війна відлунює у поетові болісними стражданнями, в його слові переплітається складна гама почуттів: любов і ненависть, співчуття і гнів, мужність і жах, прощення і помста. Поет одночасно і чутливий, і твердий, наче камінь. Ця єдність становить сутність справжнього поета. І таку єдність ми відчуваємо, читаючи збірку Сергія Чиркова «Я той, хто скам'янів». Його вірші відбивають і зберігають «мільйони, що ніколи не зникне тепер».

БОРИС БУРЯК: «РОБИ, ЩО ПОВИНЕН...»

Т.З. Художник нелегко йде до успіху, до глядача. Бо глядач – головна його винагорода. Картину купують і замикають в одній квартирі. Вона – одинична продукція. На жаль. Виставки – це повітря для картин, їх життя. Але відвідувачі йдуть на ім'я. Як це ім'я здобути? Який рецепт успіху художника? Чи, окрім праці і праці, він має мати якісь особливі риси характеру?

Б.Б. Одержимість, любов, віра і концентрація – це лише чотири складові з багатьох інших складових рецепту успіху для художника і не тільки... І на жаль фізика на старті працює доволі жорстоко. Щоб вийти на

базовий ремісничий рівень, треба вкласти десятки тисяч годин, а на професійний і поготів... Зрештою, як і в кожен інший фак. І тільки пристрасть до фаху оптимізовує життя в ньому. А дорога до глядача є основною в нашому житті. Ми всі працюємо один для одного. Часом навіть не уявляємо, як тісно ми пов'язані.

Ви говорите у черговому інтерв'ю: «Не малювання кольорових плям, а мислення ними». У нас на телебаченні часто говорили – мислити кадром. Щось є спільне у цих висловах. Але як це пояснює художник?

«Не малювання кольорових плям, а мислення ними» та «Мислити кадром». Між

ВІДГОМІН СТОЛІТЬ. Полотно, олія

цими виразами є багато спільного. Влас- тиво, це мислення образами, адже кожний кадр можна розкласти на складові. Це пля- ми, лінії, фактура, тон, насиченість, світло- тінь... А далі починається найцікавіше. Як ці пазли скласти найкраще, впорядкувавши їх формально. Створити з них поліфонічний образ – багатоголосся ліній, плям, фактур і т.д. Мільйони комбінацій! Подих запирає від захоплення. Це артистично виходить біль- ше у тих митців, які забороняють власному інтелекту тотально контролювати цей про- цес, а довіряють інтуїції або ж пам'яті рока- ми тренованого тіла. Анрі Матіс запровадив вислів: «Рука, що сама малює». З точки зору йогів є шістнадцять видів пам'яті, в тому числі і пам'ять тіла, про яку сказав Матіс.

Ваші картини – це таке свято кольо- ру. Свято радості. Воно змушує серце битися швидше. Сьогодні хочеться бодай на хвилинку відключитися від важких новин і пережити якусь втіш- ну мить. Марне питати художника, як це у нього виходить, бо він, може, й до кінця сам не знає, але все ж – що основоположне у Вашому стилі. Яке чарівне зілля, каву чи вино треба пити, щоб картини так світилися?

Я ніколи навіть не намагався працювати в алкогольному чи іншому сп'янінні, але я по- стійно п'янію від того, що займаюсь улюб- леною справою. Більше того, якщо людина має своє покликання, то вона й на роботу не ходить. Вона нею живе. Хоча зі сторони це виглядає галерною каторгою: робота без вихідних, що переважно припиняється від знесилення.

Одного разу в Бельгії в неділю я прийшов до української церкви. «Що ти тут робиш?» – спитав мене друг-священник. Я невинно пролепетав, що сьогодні ж неділя, і я хочу відчутти енергію громади. «Йди працюй! Ти – художник! Тобі можна!» – в наказовому спо- собі відповів мені старенький священник...А щодо мого стилю: ... я стартував у своїй творчості з любові до епохи Відродження. Потім було ще багато інших захоплень: це і імпресіонізм, і модернізм... Зупинився на давній візантійській та українській іконі, з її осипами, вицвілими кольорами, палімп- сестними ефектами та патиною часу. Це

ЗУСТРІЧ. Полотно, олія

захоплення в поєднанні з модерними зна- хідками дало свій позитивний результат. Так сформувався мій стиль «фольк-модерн» та сегментаризм, як пластична мова, до якої я і тяжію.

Ви – дійсний член Академічного Се- нату Міжнародної Академії Сучасного Мистецтва (Рим). Що це за організа- ція, і як Ви туди вступили?

В академію М.А.С.М. не вступають. В академію рекомендують вони самі, а на президію представляють вас на підставі ваших творчих і педагогічних досягнень до цього звання і оголошують дату урочистого прийому, додаючи запрошення.

Кожна країна з великим минулим ство- рює подібні установи, щоби підкреслити власне глибинне історичне значення та ве- лику культурно-мистецьку спадщину в за- гальному цивілізаційному процесі. Взагалі то це питання стосується семантичного рів- ня. Довго відповідати на нього, вийде ціле есе.

Рим – був і, думаю, залишається ве- ликою мрією для митців і колись, і тепер. Пам'ятаю одне з найбільших вражень від Риму – це чоловічий портрет розміром з монету разючої реалістичності і невідомої техніки у музейній вітрині. Йому більше двох тисяч років. Це справді – як зустрі- тися із вічністю. Чи давнє мистецтво, італійське і не тільки, має вплив нині на сучасного художника?

ПОДРУГИ. Полотно, олія

Очевидно, що впливає, і не тільки мистецтво Риму, якщо не явно, то на рівні підсвідомості точно. Людина ж – істота соціальна і черпає знання у цивілізації саме такі, які їй потрібні для власного прогресу. Тому у кожному мистецькому учбовому закладі історія мистецтва є однією з базових дисциплін. Мені вона також дуже імпонувала. Ми старались по бібліотеках виловити з мистецьких фоліантів цікаві події з життя того чи іншого митця, щоб пізніше саянути перед публікою глибокими історичними знаннями. А у студентські роки я починав свою творчість теж з наслідування. Щоправда, мені більше подобалась епоха Відродження. І стартував я з творчості та техніки Ботічеллі. Та по мірі свого росту і отримання нової інформації, одне захоплення переходило в друге...

Ви – дуже цікавий есеїст. Воно у Вас само виходить, чи Ви маєте мистецтвознавчу освіту? Чи впливає на художника слово, власне і чуже? Чи впливає ґрунтовна освіта, здобута чи набута за життя?

Спеціальної мистецтвознавчої освіти я не отримував, але мені видається, що я і мої товариші у знаменитого Володимира Овсійчука в процесі навчання отримали по декілька університетів культурологічного напрямку. Вагу слова я зрозумів ще у дитинстві, і сила його колосальна. Писати став спочатку поезію, коли заховався у свою дружину. Назбиралось десь біля 50-ти поезій. Це був прекрасний стимул для поетичної творчості. На жаль багато з тих поезій загуби-

лось при переїздах. Есеїстика ж приваблювала мене давно. Років вісім тому став присвячуватись їй по-справжньому. Особливо, коли прикутий до ліжка, то можливо хіба що тільки писати. Саме тоді я вирішив, що прийшов час написати панегірики вчителям, які відіграли важливу роль у моєму становленні. З того все і почалося...

Чи може недосконала людина бути досконалим художником? Чи мораль проступає на полотні? Чи вони йдуть собі паралельно: окремо – художник, окремо – людина. Бо картина – це така неоднозначна річ, за якою можна і сховатися.

В матеріальному немає досконалості. Ми можемо до неї тільки прагнути. Тому кожен з нас сприймає реальність з рівня своєї свідомості. Відповідно і поняття як досконалості, так і моралі просто відносне. Це довга драбина, як вгору, так і вниз. Процес далеко не простий...

Недосконала людина може стати досконалим ремісником та, щоб стати досконалим художником, треба себе наповнити багатьма іншими знаннями: як фаховими так і соціальними. Тобто людина, художник, громадянин – це три іпостасі в одному. Тому мистецтво завжди було, є і буде ідеологічним фронтом, хоча ззовні не мусить бути проявлене.

Де виставлялись Ваші картини? І чи ведете Ви книги записів вражень від глядачів? Чи за кордоном ці записи практикуються? Якщо так, чи були якісь записи, які Вам запам'яталися? Чи прислухаєтесь Ви до зауважень критиків-мистецтвознавців? Чи твердо тримаєтесь свого внутрішнього голосу?

В Україні я виставлявся ще з студентських років. А перша велика персональна виставка за кордоном відбулась у Нью-Йорку у 1991 році. Її організували для мене відомі брати-подвижники Святослав та Володимир Гординські. Потім були десятки інших виставок по Європі: в Австрії, Франції, Німеччині, особливо в Бельгії... З брюссельською галереєю «Ка Галлері» я мав 12-річний дуже успішний контракт. Постійно співпрацював з українським посольством у

Брюсселі як консультант-дизайнер та прикрашав посольство на наші свята своїми творами.

Виставкові книги відгуків практикуються всюди. Та я на жаль їх не зберігав. Що стосується порад мистецтвознавців чи колег: якщо чужі думки стають рідними, тоді вони і реалізуються, що трапляється вкрай рідко. То ж краще для мене триматись зовнішнього надсущного голосу. Зв'язок з ним приходить тільки після другої ночі, коли більшість людства вже спить, все завмирає, всі типи змогів розсіюються, і зв'язок з правічним джерелом знань можна легко відновити та отримати потрібні відповіді.

Чи тягне Вас додому на Чернівеччину? Чи творець завжди вдома, де б він не був?

Ні, не тягне... Дитинство було доволі трагічним. Дві клінічні смерті... Погляди на масу речей для мене не вписуються в загальноприйняте життєве русло, як і в філософію життя. Але традицій його величності мого Народу дотримуюсь, бо це – Якір. З нього проростає ідентичність. Вона ж цензурує, заохочує та зобов'язує жити так, щоб стати і бути власне Людиною!

Традиційне запитання про вчителів: і в училищі, і в академії, і в мистецтві. Кого із світових майстрів любите? Хто мав кардинальний вплив на Вашу долю?

В мене так склалося, що я мав по життю двох неймовірних вчителів, справжніх велетнів духу, геніїв своєї справи. В училищі ім. І. Труша, це був Тарас Миколайович Драган. Він мене доводив до шалу в рисунку. Також заохочував і до вивчення інших дисциплін, піднімав мій культурний рівень. Надзвичайно інтелігентна та глибока людина, Професіонал з великої букви. Про нього я написав есей, яким пишаюсь. В інституті був Володимир Антонович Овсійчук, енциклопедичних знань людина, плюс його студентський театральний гурток. Під його керівництвом ставились грандіозні вечориспектаклі, присвячені різним епохам мистецтва від античності до сьогодення. Це був культурологічний інтенсив довжиною майже в десять років. Опісля у власній педагогічній практиці мені це дуже допомагало. І я зумів виховати цілу плеяду молодих українських митців, які стали окрасою нашого українського мистецтва.

ПЛОЩА РИНОК. Полотно, олія

Ми переживаємо велику трагедію. Близькість великої небезпеки виставляє зовсім інші орієнтири. Не кожен може читати, дивитися телевізор, не кожен може творити у цей час. Якщо зараз пишеться, то що? Чи щось суто технічне, щоб рука не простоювала, чи триває велике мовчання і перелаштування душі на мотиви вічні, величні, не дрібничкові?

Сьогодні ми розплачуємось за нашу інфантильність, не-обізнаність, небажання бути Народом та за ганебно розтрачені 30 років. На початку 90-х я старався, як і все моє творче покоління, заповнити порожню нішу в українському мистецтві. Мій девіз тоді був: «Героїчний романтизм в історії українського народу!» Все почалося з твору «Присвячення Ставропігійському братству м. Львова» 1986 р. На початку нульових захотілось мені більше камерних, споглядальних, чисто живописних речей, щоб глядач міг в них знайти для себе спокій та рівновагу після бурхливого робочого дня. Сьогодні ж девіз – це девіз всіх часів і народів: «Роби, що повинен, і будь що буде!» Це і є для мене плацебо – панацея від всіх бід і трагедій.

*Ця щира гра кольору та фактури,
структур пластичних і містичних схем,
Душі моєї всі акупунктури
на рівні сокровених ідеологем.
Принишклі зойки марень живописних,
на тлі простих і світлих тем,
Мистецтво – ти атмічне-вічне!
В душі моїй – і біль і щем.*

Розмовляла Теодозія ЗАРІВНА

БАГРЯНЕЦЬ ОСЕНІ. Полотно, олія

Літературно-художній
і громадсько-політичний
журнал письменників України

Засновники: Національна
Спілка письменників
України,
Товариство з обмеженою
відповідальністю
«Журнал «Київ»

Реєстраційне свідоцтво
КВ № 23961-13801ПР
від 26.04.2019 р.

Видається з 1983 р.
«Київ», № 1—2 2024 р.

Верстка: А.В. ГАВРИЛЮК

Редакція не рецензує рукописів,
листується з авторами
на сторінках журналу.

Редакція приймає матеріали
лише в електронній формі.

За достовірність фактів, цитат,
власних імен та інших відомостей
відповідальність несуть автори
публікацій.

Підписано до друку 18.01.2024
Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Офсетний друк. 14 умовн.-друк.
арк., 17,06 обл.-вид. арк.
Зам. №

Адреса для листування:
**01001, Київ-1,
вул. Банкова, 2,
Національна спілка
письменників України**

Е-mail: zhur-kiev@ukr.net
Інтернет-сторінка:
[https://www.facebook.com/
kyivmagazine/](https://www.facebook.com/kyivmagazine/)

Віддруковано:
ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф»»
02094, Київ, вул. Віскозна, 8
Свідоцтво про внесення до
державного реєстру:
ДК № 2715 від 07.12.2006